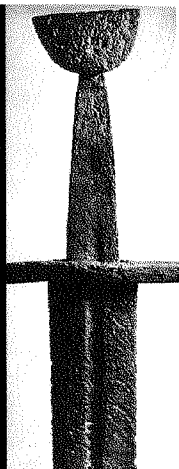

Tomas Baranauskas

LIETUVOS
VALSTYBĖS
IŠTAKOS

Tomas Baranauskas

LIETUVOS
VALSTYBĖS
IŠTAKOS

Tomas Baranauskas

LIETUVOS
VALSTYBĖS
IŠTAKOS

VGA
Vilnius

UDK 930.2(474.5)
Ba 401

ISBN 5-415-01495-0

© Tomas Baranauskas, 2000
© Leidykla VAGA, 2000

TURINYS

ĮVADAS / 7

1. Tyrinėjimo uždaviniai / 7
2. Valstybės sąvoka / 9

I. ŠALTINIAI / 21

1. Rašytiniai šaltiniai / 21
2. Archeologiniai šaltiniai / 48
3. Analogijų šaltiniai / 49

II. ISTORIOGRAFIJA / 53

1. Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimo pradžia / 53
2. Pirmieji kritiškų tyrinėjimų bandymai / 59
3. Vladimiro Antonovičiaus mokykla / 63
4. Tarpukario tyrinėjimai / 71
5. Diskusijos lietuvių išeivijos spaudoje / 77
6. Tyrinėjimai okupuotoje Lietuvoje / 84
7. Dabartinė Lietuvos valstybės susidarymo tyrinėjimų padėtis / 92

III. POLITINĖS ORGANIZACIJOS RAIDA LIETUVOS TERITORIJOJE IKI VALSTYBĖS SUSIDARYMO / 99

1. Medžiotojų ordos / 100
2. Ankstyvųjų žemdirbių gentys / 102
3. Vadystės (protovalstybės) / 109

IV. LIETUVOS KUNIGAİKŠTYSTĖS SUSIDARYMAS / 120

1. Kunigaikštystės susidarymo prielaidos / 120
2. Rusios ekspansijos pradžia / 123
3. Aukštaičių ir žemaičių riba / 125
4. Aukštaičių žemės / 131
5. Netimero kunigaikštystė / 136

6. Vidiniai pokyčiai Lietuvoje XI–XII a. / 141
7. Lietuva Polocko hegemonijos laikotarpiu (XI–XII a.) / 146

V. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS SUSIDARYMAS / 157

1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susidarymo prielaidos / 157
2. 1183 metų įvykiai / 161
3. Lietuvių istorinės tradicijos duomenys / 165
4. Lietuvių karo žygiai XII a. pabaigoje / 167
5. Lietuvių karo žygiai XIII a. / 172
6. Lietuvos sąvokos išsiplėtimas / 178

VI. LIETUVOS VALSTYBĖS RAIDA XIII AMŽIUJE / 181

1. Lietuvos valdovai iki Mindaugo / 181
2. 1219 m. taikos sutartis / 185
3. Lietuvos valdovo dvarai ir valsčiai XIII amžiuje / 189
4. Valdovo dvarų ir valsčių geografija / 192
5. Mindaugo vidaus politikos esmė / 204
6. Mindaugo politinės veiklos priemonės / 206
7. Mindaugo reformos / 210

IŠVADOS / 218

PRIEDAI / 221

- Viberto pasakojimas apie Brunono misiją / 221
- XIII amžiaus Lietuvos kunigaikščiai / 233

SANTRUMPOS / 243

THE FORMATION OF THE LITHUANIAN STATE (Summary) / 245

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA / 273

1. Šaltiniai / 273
2. Literatūra / 276

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ / 297

VIETOVARDŽIŲ IR ETNONIMŲ RODYKLĖ / 309

ĮVADAS

1. Tyrinėjimo uždaviniai

Lietuvių tautos istorijoje itin reikšmingą vietą užima Lietuvos valstybės kūrimas, plėtojimas bei kova už savo valstybingumą. Įvairių epochų žmonės skirtingai suvokė Lietuvos valstybę ir jos stiprinimo būdus, bet neabejojo jos būtinumu, išsaugant ir plėtojant savo kultūrinės tradicijas bei siekiant visuomeninės gerovės. Tik valstybę turinti tauta gali būti savo istorijos kūrėja ir lygiateisė tautų šeimos narė. Valstybėje formuojasi tautos kultūrinis veidas, visuomeninės struktūros ir politinės veiklos tradicijos. Valstybės istorija sudaro tautos istorijos esmę ir yra pagrindas visų kitų istorijos procesų supratimui. Todėl Lietuvos valstybės kilmė yra viena iš svarbiausių Lietuvos istorijos problemų. Svarbu išaiškinti jos formavimąsi skatinusius veiksnius, ankstyviausių valstybinių struktūrų pobūdį, jų kūrimosi eigą ir chronologiją.

Lietuvos valstybė, nors ir neatsirado izoliuotai nuo kaimyninių tautų įtakos, yra lietuvių tautos kūrinys. Ne taip, kaip daugelis kitų šiuolaikinių valstybių, ji nesusikūrė ant ankstesnių valstybių griuvėsių ir nieko nepaveldėjo iš savo pirmtakų. Valstybingumo tradicija gimė vietoje, ikivalstybinių tradicijų pagrindu, ir išliko iki šių dienų.

Civilizacijos priešaušryje į valstybinio gyvenimo stadiją įžengia visos tautos. Valstybė, kaip aukščiausia politinės organizacijos forma, yra viena iš didžiausių žmonijos sukurtų vertybių, kurios niekada nepasensta ir nepraranda savo aktualumo. Norint geriau pažinti ir įvertinti valstybę (kaip ir bet kurį kitą reiškinį), reikia pažvelgti į ją istoriškai, susipažinti su jos kilme. Tad konkrečių valstybių, išaugusių iš ikivalstybinių struktūrų, susidarymo tyrinėjimas yra svarbi ne tik jas sukūrusių tautų, bet ir visos žmonijos istorijos problema. Vadinasi, Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimas priartina mus ir prie bendro valstybės fenomeno supratimo.

Lietuvos valstybės susidarymo problema tyrinėjama jau seniai. Ji iškyla Lietuvos istorijos ir priešistorės sandūroje, kai apie lietuvių visuomenę žinoma dar labai mažai. Tai nulemia šios problemos sudėtingumą, dėl kurio tyrinėtojams sunku prieiti prie neginčijamų išvadų. Tyrinėjant Lietuvos valstybės ištakas, nepakanka vien susisteminti ir įvertinti faktus. Pirmiausia reikia rekonstruoti pačius praeities faktus ir įvykius. Rašytiniuose šaltiniuose paprastai tėra išlikusios skurdžios ir atsitiktinės užuominos, iš kurių be atitinkamos interpretacijos apie tuometinę Lietuvos padėtį neįmanoma susidaryti net apytikrio vaizdo. Todėl didelę reikšmę įgauna kitų kraštų analogijos ir bendrų valstybės formavimosi teorijų pritaikymas Lietuvos sąlygoms. Atsižvelgiant į analogijas ir bendrus valstybių formavimosi dėsningumus, kartais iš kelių interpretavimo galimybių galima atrinkti įtikinamiausią. Ten, kur nepadedą ir teorija, „baltas dėmes“ paprastai užpildo tam tikra fantazijos dalis. Ja ypač dažnai tekdamo kliautis pirmiesiems Lietuvos valstybės ištakų tyrinėtojams. Plečiantis žinioms apie valstybių susidarymą, atsiranda galimybė kitaip pažvelgti ir į seniai žinomus Lietuvos istorijos faktus.

Lietuvos valstybės susidarymo tyrinėjimų uždavinys yra kuo labiau didinti rekonstrukcijų tikėtinumą ir mažinti jose neišvengiamos fantazijos dalį. Be abejo, tai ilgas procesas, apie kurio pabaigą ir galutinius rezultatus kol kas dar kalbėti anksti. Todėl būtų klaidinga manyti, kad kuris nors tyrinėtojas jau yra išsprendęs ar gali galutinai išspręsti Lietuvos valstybės susidarymo problemą. Prie jos teks grįžti dar ne vienai tyrinėtojų kartai. Vienintelis turbūt jau beveik visiškai atliktas darbas – Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpio rašytinių šaltinių įvedimas į mokslinę apyvartą. Tačiau jų interpretacija turės būti nuolat peržiūrima ir tobulinama.

Šiame darbe iš naujo peržiūrėsiu turimą faktinę medžiagą ir pateiksiu naują jos interpretaciją, vengdamas išgalėjusių, bet nepagrįstų stereotipų. Kartu stengsiuosi įvertinti turimą istoriografinį palikimą ir pasinaudoti ankstesnių istorikų patirtimi. Nepretenduodamas į visapusišką visų Lietuvos valstybės formavimosi aspektų ištyrimą, apžvelgsiu šaltinius, istoriografinį palikimą ir pagrindinius Lietuvos politinės organizacijos raidos bruožus iki Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

susidarymo. Tai, mano manymu, jau jungtinė valstybė susidariusi iš kelių ankstyvųjų valstybinių junginių, atsiradusių maždaug XI amžiuje. LDK susidarymą siūlau datuoti maždaug 1183 m., o ne Mindaugo laikais, kaip kai kurie istorikai. Tačiau į šį darbą įtrauktas ir Mindaugo reformų aptarimas – tiek dėl jų reikšmingumo tolesnei Lietuvos politinei raidai, tiek dėl būtinybės įvertinti hipotezes, įžvelgiančias jose valstybės kūrimąsi.

2. Valstybės sąvoka

Tyrinėjant Lietuvos valstybės formavimosi procesą, būtina aptarti pačią valstybės sąvoką. Lietuvos valstybės pradžios ieškosime priešistorės ir ankstyvosios istorijos miglose, todėl svarbu bent jau gerai žinoti, ko ieškome ir ką galime rasti.

Valstybės sąvoka palyginti yra nauja – Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu jos dar nebuvo nei Lietuvoje, nei kur nors kitur. Ją atstojo žodžiai, skirti atskiriems valstybių tipams įvardinti (polis, imperija, karalystė, kunigaikštystė). Tiesa, Vakarų Europoje gana artimas dabartinei valstybės sąvokai buvo žodis *respublika*, vartotas dar I a. pr. Kr. Cicerono¹. Šio lotyniško žodžio reikšmė – „visuomeninis reikalas“. Anksčiau jis taip ir buvo verčiamas į kitas kalbas (anglų k. – *commonwealth*, lenkų k. – *rzeczpospolita*, LDK rusinų k. – *речь посполитая*). Despotiškoms valstybėms apibūdinti jis netiko, nors ir buvo suprantamas plačiau nei dabar. Valstybė buvo vadinama ir tiesiog *žeme*², tačiau pastarasis žodis buvo labai neapibrėžtas ir turėjo daug kitų reikšmių.

Vakarų Europoje dabartinei valstybės sąvokai apibūdinti buvo pasirinktas gana abstraktus lotyniškas žodis *status* (italų k. – *stato*, ispanų k. – *estado*, prancūzų k. – *état, éstat*, anglų k. – *state*), kurio reikšmė – tiesiog statusas, stovis, padėtis, būklė, būseną. Lotynišką žodį *status* etimolo-

¹ Sabine G. H., Thorson T. L. Politinių teorijų istorija. – Vilnius, 1995. – P. 197, 247, 273.

² Lamentowicz W. Šių laikų valstybė. – Vilnius, 1998. – P. 7; Греков Б. Д. Киевская Русь. – Ленинград, 1953. – P. 285–286.

giškai ir iš dalies savo prasme atitinka lietuvių *stovis* (pamatinius šių sąvokų žodžius *stovėti* ir *stare* lietuvių ir lotynų kalbos paveldėjo iš indoeuropiečių prokalbės). Žodis *status* tiko apibūdinti ir bet kokią savarankišką būseną (statusą) turinčiai politinei organizacijai (plg. Žano Žako Ruso (Jean Jacques Rousseau) gamtinę būklę, *état naturel*, kuri po visuomeninės sutarties sudarymo virsta pilietine būkle – valstybe, *état civil*³). Jau nuo XIV a. Anglijos pasiuntinių raštuose žodis *status* pradėtas vartoti stiprioms, aukštą statusą turinčioms valstybėms apibūdinti. Vėliau jis prigijo ir kitoms savarankišką statusą turinčioms valstybėms, t. y. tapo tiesiog valstybę reiškiančia sąvoka. Bene labiausiai prie šios naujos valstybės sąvokos įtvirtinimo prisidėjo Nikolas Makiavelis savo veikalu „Valdovas“ (išleistas 1532 m.). Tačiau galutinai valstybės (*status*) sąvokos prasmė nusistovėjo tik XVII a.⁴ Daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių atsirado savų žodžių valstybės sąvokai apibrėžti, tačiau jie perėmė jau susiformavusį vakarietiškojo *status* turinį⁵.

Kalbant apie šiuolaikines valstybes, valstybės sąvoka yra pakankamai aiški, tačiau istorinis jos turinys iki šiol nėra galutinai nusistovėjęs. Sąlyginai galima išskirti dvi pagrindines valstybės sampratas – siaurąją ir plačiąją. Valstybė plačiąja prasme – tai iš esmės bet kokia politinė organizacija. Ši valstybės samprata artimesnė pirminei žodžio *status* reikšmei. Tuo tarpu siauriau suprantama valstybė yra tik vienas iš istorinių politinės organizacijos tipų. Tokia valstybės samprata atsirado europiečiams artimiau susipažinus su atsilikusių tautų politinėmis organizacijomis, kuriose jie nežvelgė ar nepanoro įžvelgti panašumo su jiems įprastomis politinėmis organizacijomis (valstybėmis) ir nepripažino joms to paties statuso. Taigi siauroji valstybės samprata iš esmės yra europocentristinės prigimties. Jos teorinis įprasminimas yra susijęs su radikaliais XIX a. sąjūdžiais, ieškojusiais alternatyvos valstybei.

³ Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. – Kaunas, 1934 (fot. leid.: Vilnius, 1995). – D. 1: Valstybė, t. 1. – P. 63–68.

⁴ Ильин М. В., Коваль Б. И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Полис: Политические исследования. – 1992. – № 1–2 (7–8). – С. 194 (Referuojamos Quentino Skinnerio išvados: Skinner Q. The State // Political Innovation and Conceptual Change. – Cambridge, 1989. – 90–131 P); Mažeikis G. N. Makiavelis: konstruktyvios politologijos ištakos // Makiavelis N. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1992. – P. 13–14.

⁵ Lamentowicz W. Šių laikų valstybė. – P. 8.

Ir vis dėlto šiandien ji yra priimta antropologų ir daugelio istorikų darbuose. Tad abi šias sampratas ir su jomis susijusias problemas tenka aptarti plačiau.

1. Valstybė plačiąja prasme. Šią sampratą nusako Georgo Jellineko suformuluotas klasikinis valstybės apibrėžimas: valstybė yra sistema, jungianti tris elementus – tautą (gyventojus), teritoriją ir valdžią⁶. K. J. Čeginskas, remdamasis šiuo apibrėžimu, pagrįstai rašė, kad „valstybė yra visuotinė apraiška ir tokia pat sena, kaip pati visuomenė“. Jis samprotavo: „Be abejo, pirmąkart ir mažiau išsivysčiusiose visuomenėse valstybė nebuvo sudėtinga, tačiau iš to dar negalima daryti išvados, kad apylamai nebūta jokios pilietinės tvarkos“⁷. Iš tiesų šį apibrėžimą tenkina visos politinės organizacijos formos, buvusios nuo pat žmonių atsiradimo⁸. Tą pačią sampratą atitinkančius apibrėžimus galima suformuluoti ir kitaip. Mykolas Römeris, detaliai išanalizavęs, kaip santykiauja minėtieji trys valstybės elementai, valstybės apibrėžimą performulavo taip: „Tam tikros teritorijos žmonių jų socialinei funkcijai vykdyti (arba, kas yra tas pat: jų socialiniams tikslams siekti) sąjunga, savo suvereninės valdžios konsoliduojama į neskaldomąjį funkcionalinį vienetą“⁹. Algirdas Budreckis mano, kad geriausiai visų laikų valstybėms tinka toks apibrėžimas: „Valstybė yra politinė santalka ar organizuota visuomenė, apsijungusi apsaugoti bendrą gerovę sutelktų jėgų pastangomis“¹⁰. Panašiai valstybę apibūdina ir Kennethas Minogue'as: „Valstybė plačiausia prasme reiškia bet kokią žmonių grupę, organizuotą taip, kad jie santykiauja su kitais kaip vienetą. Tai teritorinis junginys, valdomas suverenios valdžios...“¹¹

⁶ Еллинек Г. Право современного государства. – Санкт Петербург, 1903. – Т. 1: Общее учение о государстве. – P. 114; plg.: Lamentowicz W. Šių laikų valstybė. 14 p.; Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. – D. 1, t. 1. – P. 1.

⁷ Čeginskas K. J. Valstybė // Lietuvių enciklopedija. – Boston, 1965. – T. 33. – P. 55.

⁸ Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1963. – T. 1. – P. 13.

⁹ Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. – Kaunas, 1935 (fot. leid.: Vilnius, 1995). – D. 1: Valstybė, t. 2. – P. 335.

¹⁰ Budreckis A. M. Kada buvo įkurta Lietuvos valstybė? // Dirva. – 1966 04 04. – Nr. 39. – P. 5.

¹¹ Minogue K. State // The Social Science Encyclopedia. – London and New York, 1989. – P. 818.

Valstybė plačiąja prasme iš esmės sutampa su *politinės organizacijos* sąvoka. Žodžiai „politika“, „politinė organizacija“ šiuolaikinių antropologų darbuose dažniausiai vartojami bet kokiems valdžios santykiams ir bet kokiai valdžios organizacijai įvardinti¹². Rusų istorikai politinės organizacijos sąvoką taiko tik valstybinės valdžios organizacijai, o ikivalstybinę organizaciją vadina *potestarine* (ši terminą 1972 m. pasiūlė J. Bromlėjus). Politikos sąvoką taikyti ikivalstybinėms organizacijoms jiems sutrukdė marksistinės doktrinos pagrindų tapusi L. H. Morgano pozicija. Morganas, o paskui jį ir „marksizmo klasikai“ politinės organizacijos sąvoką taikė tik valstybinei organizacijai, šitaip sukurdami du iš esmės sinonimiškus terminus (valstybė ir politinė organizacija) ir prarasdami patogų terminą bet kokiai valdžios organizacijai įvardinti. Lenino pasakymas, kad „politika yra dalyvavimas v a l s t y b ė s reikaluose“, sovietiniais laikais tapo neapeinama direktyva¹³. Toks politikos sąvokos susiaurinimas leido sukurti terminą *politogeneze* valstybės sudarymo procesui įvardinti¹⁴, tačiau jis nėra labai jau reikalingas.

Ne visi klasikine valstybės samprata besivadovaujantys tyrinėtojai suvokia jos platumą, nes realiai valstybę supranta kiek siauriau. Štai, pavyzdžiui, Vincentas Liulevičius, ieškodamas „lietuvių tautos valstybinio gyvenimo pradžios“, rinko duomenis, rodančius, kada baltai jau buvo susiorganizavę į stambesnius junginius ir teigė, kad žemdirbystė – viena iš sąlygų pradėti valstybinį gyvenimą¹⁵. Taigi atskirų bendruomenių ir ordų jis nepripažino valstybėmis, nors vadovavosi plačiausią valstybės sampratą nusakančiu apibrėžimu: „Kad valstybė egzistuotų, reikia tautos, teritorijos ir valdžios“¹⁶. Ir aukščiau cituotas Kennethas Mino-

¹² Годи́нер Э. С. Политическая антропология о происхождении государства // Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – Москва, 1991. – P. 53–54.

¹³ P.vz.: Куббель Л. Е. Потестарная и политическая этнография // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – P. 242–243; Алексеев В. П., Першица А. И. История первобытного общества. – Москва, 1990. – P. 348.

¹⁴ Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества. Эпоха классовобразования. – Москва, 1988. – P. 226.

¹⁵ Liulevičius V. Lietuvių tautos valstybinio gyvenimo pradžios beiėškant // Aidai. – 1970 09. – Nr. 7. – P. 290.

¹⁶ Ten pat. – P. 295.

gue'as mano, kad „klajokliškos ir keliaujančios tautos“ „nebuvo organizuotos valstybiškai“¹⁷. Matyt, bent minimalus valstybės sąvokos apribojimas iš tiesų yra prasmingas. Istorijoje susiduriame su tokiomis politinėmis organizacijomis, kurios gerokai skiriasi nuo to, ką šiandien vadiname valstybe. Ypač tai pasakytina apie autonomiškas ordas ir bendruomenes. Anot prancūzų teisininko Maurice'o Hauriou (1856–1929), valstybė yra superkonstrukcija, jungianti pirmines subkonstrukcijas¹⁸. Jei tokiomis subkonstrukcijomis nelaikysime atskirų šeimų, priartėsime jau prie siauresnio valstybės supratimo.

Plačioji valstybės samprata patogi tuo, kad atpalaiduoja konkrečios valstybės pradžios tyrinėtojus nuo valstybės struktūros apibūdinimo. Vienokia ar kitokia valstybė yra neatskiriamas bet kurios žmonių visuomenės atributas. Vienintelė problema – kada atsirado valstybė, turinti tą konkretų pavadinimą. A. Budreckis Lietuvos valstybės pradžios problemą apibūdino taip: „Žiloje senovėje buvo lietuviškų valstybių, savarankiškų valdų, bet kada atsirado politinis junginys, kuris galėtų pretenduoti į Lietuvos titulą?“¹⁹

Reikia pripažinti, kad ši iš plačiosios valstybės sampratos iškylanti problema yra aktuali ir valstybę suprantant siaurąja prasme. Pastaruoju atveju klausimas tik papildomas – ar politinė organizacija, vadinama Lietuvos vardu, atsirado iš karto kaip valstybinė struktūra, ar iš pradžių buvo tik potestarinis junginys?

2. Valstybė siaurąja prasme. Ši valstybės samprata yra sudėtingesnė ir sunkiau užčiuopiama už plačiąją valstybės sampratą, bet kartu ir savotiškai „istoriškesnė“, nes pagal ją į valstybę žiūrima kaip į tam tikroje visuomenės raidos pakopoje atsirandantį reiškinį. Tokios valstybės sampratos pagrindus padėjo XIX a. evoliucionistinės etnologijos klasikai. Nuo plačiosios valstybės sampratos ji skiriasi tuo, kad visas politines organizacijas skirsto į ikivalstybines (potestarines) ir valstybines.

¹⁷ Minogue K. State // The Social Science Encyclopedia. – London and New York, 1989. – P. 818.

¹⁸ Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. – D. 1, t. 1. – P. 176–177, 185.

¹⁹ Budreckis A. M. Kada buvo įkurta Lietuvos valstybė? // Dirva. – 1966 04 04. – Nr. 39. – P. 5.

Pirmasis autorius, plačiai tyrinėjęs ikivalstybinę politinę organizaciją, buvo Lewisas Henrys Morganas (1818–1881). Jo manymu, visa žmonių istorija gali būti suskirstyta į du laikotarpius. Pirmajam būdinga „socialinė organizacija, pagrįsta giminėmis, fratrijomis ir gentimis“, antrajam – „politinė organizacija, pagrįsta teritorija ir nuosavybe“. Gimininėje organizacijoje L. H. Morganas išvelgė visišką valstybės priešingybę: „Visur, kur viešpatavo gimininės įstaigos, ir iki pat politinės visuomenės įsteigimo mes randame tautų ir nacijų, organizuotų tik į giminines sąjungas. Valstybės nebuvo. Šių tautų santvarka buvo didžiai demokratinė, nes principai, kuriais buvo pagrįsta giminė, fratrija ir gentis, buvo demokratiniai“²⁰.

Ši koncepcija netrukus susilaukė „marksizmo klasikų“ dėmesio ir pritarimo. Friedrichas Engelsas 1884 m. pasirodžiusiame veikalėlyje ėmėsi plėtoti L. H. Morgano idėjas apie valstybės kilmę, mat jam rūpėjo įrodyti, kad valstybė esanti laikina ir turi nunykti. Jis nurodė 3 valstybės bruožus, skyrusius ją nuo ikivalstybinės organizacijos: 1) „valstybės valdinių suskirstymas pagal jų gyvenamą teritoriją“; 2) „viešojo valdžia, tiesiogiai jau nebesutampanti su gyventojais, kurie organizuojasi kaip ginkluota jėga. Ši speciali viešojo valdžia yra reikalinga dėl to, kad savo iniciatyva veikianti ginkluota gyventojų organizacija pasidarė nebegalima nuo to laiko, kai visuomenė suskilo į klases. (...) Ši viešojo valdžia yra kiekvienoje valstybėje. Ją sudaro ne tik ginkluoti žmonės, bet ir daiktiniai priedai, kalėjimai ir visokios prievartos įstaigos...“; 3) „šiai viešajai valdžiai išlaikyti yra reikalingi piliečių *mokesčiai*“²¹.

Daugelis F. Engelso nurodytų valstybės kriterijų padarė įtaką ir šiuolaikinei literatūrai, o pas mus jie dar neseniai buvo privaloma dogma. Marksistinėje literatūroje valstybės supratimas siaurąja prasme nebuvo kvestionuojamas. Sovietinėje istoriografijoje F. Engelso nurodyti valstybės požymiai buvo vienintelis teorinis šaltinis valstybės apibrėžimui konstruoti. Tačiau ir neišeinant už marksistinės doktrinos ribų, buvo galima labiau sureikšminti vieną kurį požymį ir labiau jį išplėtoti. Dar Leninas ypač išskyrė ir akcentavo antrąjį F. Engelso nurodytą požymį:

²⁰ Морган Л. Г. Древнее общество. – Ленинград, 1934. – P. 38–41.

²¹ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė: pagal L. H. Morgano tyrinėjimus. – Vilnius, 1985. – P. 219–221.

„Istorija rodo, kad valstybė – specialus aparatas žmonėms pajungti – atsirado tik ten ir tada, kur ir kada visuomenė ėmė skirstytis į klases – vadinasi, susiskirstė į tokias žmonių grupes, kai vieni nuolat gali savintis kitų darbą, kai vienas išnaudoja kitą“. „Ji [valstybė] visuomet buvo tam tikras aparatas, kuris išsiskyrė iš visuomenės ir buvo sudarytas iš grupės žmonių, kurie užsiėmė tik tuo arba beveik tik tuo, arba daugiausia tuo, kad valdė. (...) Tas aparatas, ta grupė žmonių, kurie valdo kitus, visuomet paima į savo rankas tam tikrą prievartos, fizinės jėgos aparatą...“ „Valstybė yra mašina vienai klasei engti kitą, mašina, kuria viena klasė laiko paklusnias kitas pavergtąsias klases“²². Šitoks valstybės apibrėžimas faktiškai ir buvo populiariausias valstybės apibrėžimas sovietinėje istoriografijoje. Tačiau apskritai net anais laikais, tiesiogiai pasiremiant F. Engelsu ir plėtojant kitus jo nurodytus požymius, buvo galima išvengti tokio tiesmukiško valstybės supratimo. Tiesa, į visus juos atsižvelgti buvo sunku, o faktiškai ir neįmanoma, nes jie atsiranda ne vienu metu ir įvairiuose kraštuose nevienoda tvarka. L. Kubbelio manymu, valstybės buvimui reikia visų trijų elementų²³, A. Peršicui pakako ir dviejų iš jų²⁴. Tačiau akivaizdu, kad reikia išskirti tik vieną, lemiamą požymį.

Laisvojo pasaulio literatūroje buvo pripažįstamos abi valstybės sampratos. Iš pradžių daugiau šalininkų turėjo plačioji valstybės samprata, vėliau vis labiau ėmė įsigalėti siauroji. Tarsi tarpinę padėtį užima George'o Peterio Murdocko politinių organizacijų klasifikacija. Jis išskyrė 7 jų grupes pagal politinės integracijos lygį. Johno M. Robertso manymu, dvi iš jų – „priklausomos visuomenės“ ir „taikos grupės“ – gali būti praleistos, o likusios 5 sudaro politinių organizacijų skalę pagal gyventojų skaičių: 1) „bet kokios politinės integracijos nebuvimas net lokaliame lygmenyje“; 2) „autonomiškos lokalinės bendruomenės, t. y. politiškai nepriklausomos lokalinės grupės, kurios neviršija vidutiniškai 1500 gyventojų“; 3) „minimalios valstybės, t. y. politinė integracija ir nepriklausomi vienetai, apimantys vidutiniškai nuo 1500 iki 10 000

²² Leninas V. Apie valstybę: paskaita J. Sverdlovo universitete 1919 m. liepos 11 d. // Leninas V. Pilnas raštų rinkinys. – Vilnius, 1987. – T. 39. – P. 65, 67, 70, 78.

²³ Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности... – P. 247.

²⁴ Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 286–287.

gyventojų“; 4) „mažosios valstybės, t. y. nepriklausomų vienetų politinė integracija, apimanti vidutiniškai nuo 10 000 iki 100 000 gyventojų“; 5) „valstybės, t. y. didelių nepriklausomų vienetų politinė integracija, apimanti vidutiniškai bent 100 000 gyventojų“²⁵. Tad J. P. Murdockas valstybei nustato gana paprastą kiekybinį kriterijų – ne mažiau kaip 1500 gyventojų. Kartu tai ir struktūrinis kriterijus – valstybė turi apimti bent kelias lokalines bendruomenes.

Bene daugiausia prie siaurosios valstybės sampratos išpopuliarinimo prisidėjo Mortonas H. Friedas. 1960 m. jis savo teoriją glaustai išdėstė atskirame straipsnyje, o 1967 m. jai paskyrė monografiją²⁶. Reikia pasakyti, kad M. Friedui nemažą įtaką yra padaręs marksizmas. Nusilpus marksizmui kaip ideologijai, Vakaruose pradėta žiūrėti į jį kaip į sociologinę teoriją, kurios elementus galima panaudoti. Netrukus pasirodė ir kitų autorių straipsnių bei monografijų, kur vadovaujamas siaurąja valstybės samprata²⁷. Taip ši valstybės samprata tvirtai įėjo į politinės antropologijos sąvokų sistemą.

M. Friedas visuomenės raidoje išskyrė 4 stadijas: 1) egalitarinę visuomenę (*egalitarian society*), kuri „turi tiek pat vertinamo statuso pozicijų, kiek individų, sugėbančių jas užimti“; 2) ranginę visuomenę (*rank society*), kuri „turi mažiau vertinamo statuso pozicijų, negu individų, sugėbančių jas užimti“, bet „šie statusai nesuteikia privilegijuotos ekonominės ar politinės galios“; 3) sluoksniuotą visuomenę (*stratified society*), kuriai būdingi „diferencijuoti santykiai tarp visuomenės narių ir

²⁵ Murdock G. P. World Ethnographic Sample // *American Anthropologist*. – 1957. – Vol. 59; Roberts J. M. The Self-management of Cultures // *Explorations in Cultural Anthropology: essays in Honor of George Peter Murdock*. – New York etc., 1964. – P. 437.

²⁶ Fried M. H. On the Evolution of Social Stratification and the State // *Readings in Anthropology* / ed. M. H. Fried. – 2 nd. ed. – New York, 1968. – Vol. 2: *Cultural Anthropology*. – P. 462–478. – Perspausdinta iš: *Culture in History* / ed. P. Diamond. – New York, 1960. – P. 713–731; Fried M. H. *The Evolution of Political Society: an Essay in Political Anthropology*. – New York, 1967.

²⁷ Krader L. *Formation of the State*. – Englewood Cliffs, 1968; Carneiro R. L. *A Theory of the Origin of the State* // *Science*. – 1970. – Vol. 169. – P. 733–738; Service E. R. *Origins of the State and Civilization: the Process of Cultural Evolution*. – New York, 1975; *Origins of the State: the Anthropology of Political Evolution* / eds. R. Cohen and E. R. Service. – Philadelphia, 1978.

jų pragyvenimo priemonių – dalis visuomenės narių turi neribotą priėjimą prie strateginių išteklių, o kiti susiduria su įvairiais apribojimais, prieidami prie tų pačių esminių išteklių“; 4) valstybinę visuomenę (*state society*), kuri taip pat sluoksniuota, bet jos valdžios organizacija pagrįsta ne gimininiais santykiais. M. Friedas taip pat nurodo valstybei būdingas funkcijas ir institucijas²⁸, kurios dar įvairesnės atsiradimo laiko ir eiliškumo požiūriu, negu F. Engelso nurodomi valstybės požymiai (įtraukiami net gyventojų surašymai), todėl jų visų čia nevardinsiu ir nenagrinėsiu. M. Friedo teorija padarė nemažą įtaką šiuolaikinei politinei antropologijai, bet valstybės samprata joje gana miglota. Tad neseniai Kristianas Kristiansenas pabandė ją kiek modifikuoti, valstybės atsiradimą susiedamas su sluoksniuotos visuomenės susiformavimu²⁹. Tačiau tokiam ir panašioms valstybės apibrėžimams (tarp jų ir lenininiam) būdinga viena ir ta pati klaida – valstybę bandoma apibrėžti per visuomenines struktūras, kurios nėra politinės organizacijos dalis. Valstybė yra viena iš visuomenės socialinių organizacijų, o socialiniai sluoksniai ir klasės priskirtinos socialinių grupių kategorijai³⁰.

Šiuo metu pagal politinėje antropologijoje populiarią Elmano Service'o politinių organizacijų klasifikaciją yra išskiriamos keturios pagrindinės politinių organizacijų formos: ordos (*bands*), gentys (*tribes*), vadystės (*chiefdoms*) ir valstybės (*states*)³¹. Ordos – autonomiškos ir nepastovios medžiotojų bendruomenės. Gentys – laikinos žemdirbių (kartais ir medžiotojų) bendruomenių sąjungos, susiburiančios gynybos tikslais ir išyrančios, kai pavojus praeina. Jos pakankamai ryškiai skiriasi nuo valstybės. Deja, apie vadystes to pasakyti negalima.

²⁸ Fried M. H. On the Evolution of Social Stratification and the State. – P. 476; jas pagal M. Friedą išvardija ir Kottak C. Ph. *Cultural Anthropology*. – 4 th ed. – New York, 1987. – P. 223.

²⁹ Kristiansen K. Chiefdoms, states, and systems of social evolution // *Chiefdoms* / ed. by T. Earle. – Cambridge, 1991. – P. 18.

³⁰ Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. – D. 1, t. 1. – P. 2; t. 2. – P. 86–96.

³¹ Service E. R. *Origins of the State and Civilization*. – New York, 1975; Gendrolis E. Socialinė ir kultūrinė antropologija: pagrindinių krypčių ir metodų apžvalga. – Vilnius, 1984. – P. 173–177; Haviland W. A. *Anthropology*. – New York etc., 1974. – P. 452; Kottak C. Ph. *Anthropology*. – 5th ed. – New York, 1991. – P. 218; plg.: Harris M. Kultūrinė antropologija / vertė E. Gendrolis ir V. Vilkončius. – Kaunas, 1998. – P. 158.

Pastaruoju metu, apibendrindama daugelį valstybės apibrėžimų, Estera Godiner taip nusakė valstybės esmę: „Valstybė galų gale ir yra specializuotas visuomenės valdymo institutas, neišvengiamai atsirandantis tam tikroje jos evoliucijos stadijoje. Bet kuri iš labiausiai sofistikuotų valstybės teorijų, būdama „suspausta“ iki maksimalių apibendrinimų lygio, pateikia iš esmės būtent tokį, iki banalumo paprastą (ir visai derantį su buitiniu „sveiku protu“) šio fenomeno supratimą“³².

Bet kurios valstybės definicijos branduolį, anot E. Godiner, geriausiai nusako Karlo Vittfogelio apibrėžimas: valstybė – tai „profesionalų valdžia“³³.

Panašiai valstybės esmę nusako ir Wojciechas Lamentowiczius: „Evoliucinis perėjimas nuo mažų genčių santvarkos, kai dar nebuvo valstybės, į valstybę reiškė atsiradimą valdžios, paremtos ne gimininiais ryšiais, o tokiu vaidmenų pasidalijimu, kai ginkluotos jėgos naudojimas ir mokesčių rinkimas (pirmiausia) tampa tam tikros žmonių grupės nuolatiniu užsiėmimu. Jie atlieka valdžios funkcijas, o ne dalyvauja gamyboje ar kūrybinėje veikloje“³⁴.

Tokios formulotės užčiuopia valstybės esmę, tačiau čia dar nėra visai aiški riba tarp dar nepakankamai ir visiškai specializuotos valdžios. Jau ir vadystėje galima rasti daugiau ar mažiau valdžios specializacijos bruožų. Tačiau kuo valdžios specializacija joje dar nebrandi ir kuo ji skiriasi nuo valstybinės valdžios specializacijos?

Henryko Łowmiańskiego manymu, pagrindinis valstybės požymis yra fiskalinė sistema (mokesčių rinkimas)³⁵. Be abejo, profesionali valdžia yra išlaikoma iš mokesčių. Mokesčiai formavosi savanoriškiems įnašams pamažu virstant fiksuotomis prievolėmis, todėl užčiuopti jų atsiradimą nėra paprasta³⁶. Kelia abejonių ir pats pradinis tų įnašų „savanoriškumas“. Jei visuomenėje yra paprotys duoti dovanas vadui ar dalyvauti formuojant visuomeninį fondą, šito nedaryti faktiškai neįmanoma,

³² Godiner Э. С. Политическая антропология о происхождении государства. – С. 51.

³³ Ten pat. – P. 68.

³⁴ Lamentowicz W. Ścię laikų valstybė. – P. 11.

³⁵ Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – P. 18.

³⁶ Куббель Л. Е. Возникновение... – P. 219–220; Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 277–278, 286.

nes visuomenė netoleravo papročių nesilaikymo. Kai kas skiriamąjį mokesčių bruožą įžiūri mokesčių pastovume, tačiau ir pastarąjį galima įvairiai suprasti. Skirtumą tarp mokesčio ir dovanos bene geriau bus galima apibrėžti panagrinėjus, koku būdu vertybės patenka į vadovaujančio asmens rankas. Dovana vadintinos tik tos vertybės, kurios įteikiamos apdovanojamam asmeniui tiesiogiai. Kai jas surenka žemesnio rango pareigūnai ir perduoda aukštesniam valdovui, tai jau nebe dovanos, o mokesčiai³⁷.

Ankstyviausia ir kartu primityviausia mokesčių forma laikytini didesnių politinių junginių valdovų pasėdžiai. Pasėdžiai atsirado iš vaišingumo papročio ir buvo tipiška ikivalstybinio laikotarpio vadų išlaikymo sistema. Vadai buvo vaišinami ir apdovanojami tiesiogiai savo valdinių. Atsiradus stambesniems politiniams junginiams, jų valdovai tiesiog fiziškai nebegalėjo bendrauti su savo valdiniais. Visos jiems skirtos vaišės ir dovanos turėjo būti surenkamos žemesnio rango pareigūnų (kuriais tapo vietiniai vadai) ir kaupiamos administraciniuose centruose, kuriuose lankydavosi valdovas. Ankstyvųjų valstybių valdovai nuolat keliaudavo po šalį, šitaip gaudami išlaikymą iš atskirų valsčių pareigūnų, tačiau patys neužsukdami į kiekvieną kaimą.

Taigi valstybės atsiradimas iš esmės yra glaudžiai susijęs su politinės integracijos lygiu. Čia vėl galima prisiminti ir naujai interpretuoti G. P. Murdocko klasifikaciją. Jo „minimalios valstybės“ (1500–10000 gyventojų), be abejo, atitinka vadystes. Tai valsčiaus dydžio politiniai junginiai. Tuo tarpu „mažosios valstybės“ (10 000–100 000 gyventojų), pagal dydį atitinkančios baltų žemes, iš tiesų jau gali turėti valstybinę struktūrą, nes apima kelis valsčius, kurių vadai-kunigaikščiai gali rinkti duoklę žemės kunigaikščio naudai (jeigu, žinoma, ta žemė jau yra pakankamai integruota). Tuo tarpu politinės organizacijos, turinčios daugiau kaip 100 000 gyventojų, jau vargiai gali apsieiti be valstybinės organizacijos. Žinoma, čia svarbi ne tik kiekybinė, bet ir kokybinė politinės integracijos charakteristika. Kokybiniu požiūriu galima išskirti konfederacijas (iš esmės savarankiškų politinių organizmų sąjungas) ir

³⁷ Plg.: Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. – 2-е изд. – Москва, 1987. – P. 69–70, 83.

federacijas (politinius vienetus, sujungtus į savarankišką politinį organizaciją). Tik federacinio ryšio siejamuose politiniuose junginiuose galima ieškoti valstybinės struktūros bruožų. Ankstyvojoje valstybėje tokio ryšio apraška – visų pirma žemesnio lygio politinių vienetų mokami mokesčiai aukščiausiajam valdovui.

Apibendrinant galima pateikti tokį valstybės apibrėžimą: *valstybė siaurąja prasme yra regioninė politinė organizacija, vadovaujama profesionalių valdininkų sluoksnio, kuris išlaikomas gyventojų mokesčiais. Vadovaudamiesi šiuo apibrėžimu, galime pradėti Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimą.*

I. ŠALTINIAI

1. Rašytiniai šaltiniai

Pirmosios rašytinių šaltinių žinios apie Lietuvą yra susijusios su gana painiu Šv. Brunono šaltinių ciklu, bylojančiu apie 1009 m. Brunono misiją Prūsijoje ir jo žuvimą. Išlikę šio ciklo šaltiniai, kurių priskaičiuojama apie tris dešimtis, yra gana neišsamūs ir prieštaringi³⁸. Seniausius ir autentiškiausius Brunono ciklo šaltinius Januszas Bieniakas suskirstė į 3 versijas: 1) Viberto pasakojimas; 2) Petro Damiano pasakojimas, arba itališkoji versija; 3) saksoniškoji versija – grupė metraštinų pasakojimų, paremtų neišlikusia „Brunono darbų knyga“³⁹. Tokį skirstymą priėmė ir E. Gudavičius (Viberto pasakojimą pagal rankraščio radimo vietą pavadindamas „bavariškąja versija“) ⁴⁰ bei kiti tyrinėtojai⁴¹. Tačiau iš tikrųjų šiuos šaltinius reikia skirstyti tik į dvi versijas, nes Viberto ir Petro Damiano pasakojimai pateikia tą pačią versiją⁴². Šias dvi versijas galima pavadinti Viberto ir Titmaro versijomis.

1) Viberto versija. Tai neabejotinai Brunono bendražygio versija, nes jai gerai žinoma Brunono veikla nuo pat jo įžengimo į Prūsiją. Vibertas ir pats prisistato kaip Brunono bendražygis. Laikyti jį apsi-

³⁸ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos šaltiniai // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. – Klaipėda, 1995. – T. 3. – P. 104–106.

³⁹ Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1969. – T. 6. – P. 189.

⁴⁰ Gudavičius E. „Lietuvos“ vardas XI a.–XII a. I pusės šaltiniuose // MADA. – 1983. – T. 3 (84). – P. 79; Gudavičius E. Šv. Brunono misija // Darbai ir dienos. – Kaunas, 1996. – T. 3 (12). – P. 118–120.

⁴¹ Bialuński G. Šv. Brunono mirties vieta // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. – Vilnius, 1998. – P. 9–10; Błaszczuk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – Poznań, 1998. – T. 1: Trudne początki. – P. 22.

⁴² Žr. I priedą.

šaukėliu¹³ nėra jokio pagrindo. Jo papasakota „Istorija apie vyskupo Brunono ir jo kapelionų pamokslavimą Prūsijoje ir jų kankinystę“ (*Hystoria de praedicatione episcopi Brunonis cum suis cappelanis in Prussia, et martirio eorum*) buvo užrašyta apie 1020 m. ir išliko XI a. pabaigos Tegernzės (Tegernsee) benediktinų vienuolyno (Bavarijoje) kodekse¹⁴. Vibertas buvo Brunono žudikų apakintas, todėl ši pasakojimą, be abejo, užrašė kuris nors iš jo klausytojų.

Viberto pasakojimui artimi yra paskutinės Brunono misijos aprašymai Petro Damiano apie 1040 m. parašytame „Šv. Romualdo gyvenime“ (čia Brunonui, kaip žymiausiam Romualdo mokiniui, paskirtas 27-asis paragrafas)¹⁵ ir apie 1400 m. parašytame veikale „Šventojo Brunono, vyskupo ir kankinio, gyvenimas ir kančios“¹⁶. Visuose trijuose pasakojimuose gausu akivaizdžių paralelių, kurias galima paaiškinti tik jų kilme iš bendro šaltinio – platesnio Viberto pasakojimo varianto. Išlikęs Viberto pasakojimo tekstas, sprendžiant iš kitų dviejų pasakojimų, yra sutrumpintas, todėl į Petro Damiano bei „Šv. Brunono gyvenimo ir kančių“ informaciją taip pat reikia atsižvelgti. Pažymėtina, kad pastarieji du tekstai yra kilę ne tiesiogiai iš platesniojo Viberto pasakojimo varianto, o iš jo pagrindu parašyto Brunono kančių aprašymo, nes kai kurios klaidos yra bendros jiems abiems¹⁷.

2) Titmaro (saksoniškoji) versija išliko trumpuose saksų metraštininkų atpasakojimuose – Titmaro Merzeburgiečio kronikos VI knygoje, parašytoje 1014 m. (išliko kronikos originalas ir XII a. nuorašas-perdirbinys)¹⁸, taip pat vienalaikiuose, bet tik iš vėlyvų nuorašų žinomuo-

¹³ P.vz., Ivinskis Z. Lietuvos istorijos šaltiniai. – P. 104; tokiai pozicijai prieštarauja: Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona... – P. 189, išn. 30; Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 120. Tačiau jų argumentas, kad Viberto pateikiamų faktų autentiškumą patvirtina Petras Damianis, yra nepriimtinas, nes Viberto ir Petro Damiano pasakojimai remiasi tuo pačiu šaltiniu.

¹⁴ Wipert o śmierci Ś. Brunona // MPH. – Lwów, 1864 (fot. leid.: Warszawa, 1960). – T. 1. – P. 229–230.

¹⁵ Damiani P. Z Damianiego żywotu Ś. Romualda // MPH. – T. 1. – S. 327–329.

¹⁶ Vita et passio sancti Brunonis episcopi et martyris Querfordensis / ed. H. Kaufmann // MGH SS. – Lipsiae, 1934. – T. 30, pars 2, fasc. 3. – P. 1364–1367.

¹⁷ Visi trys tekstai sugretinti I priede.

¹⁸ Thietmar von Merseburg. Chronik = Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon / neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. – Berlin, 1962. – P. 344 (VI, 95).

se Kvedlinburgo analuose¹⁹, XII amžiaus „Magdeburgo vyskupų darbuose“²⁰ ir kituose saksų metraščiuose. Pastarajame veikale nurodomas pirminis saksoniškosios versijos šaltinis – neišlikusi „Brunono darbų knyga“ (*Liber gestorum Brunonis*). Šiuo veikalu pasinaudojo ir „Šv. Brunono gyvenimo ir kančių“ autorius, sujungęs abi versijas (Brunono mirtį jis aprašė pagal Viberto versiją).

Heinrichas Kauffmannas yra pareiškęs nuomonę, kad „Brunono darbų knyga“ nėra pirminis saksų versijos šaltinis. Joje atsispindi Titmaro kronikoje pateiktos žinios, kurias Titmaras surinko pats, būdamas Brunono giminaitis, bendramokslis ir bendraudamas su jo tėvu²¹. Tai H. Kauffmannas pagrindžia „Brunono darbų knyga“ naudojusiu šaltinių analize, tad ši išvada didesnių abejonių nekelia.

Tačiau labai abejotina kita H. Kauffmanno išvada – kad „Brunono darbų knyga“ parašyta vėliau, negu Titmaro kronika. Iš to išplaukia ir kitas teiginys: Kvedlinburgo analų ir Titmaro kronikos žinutės tekstoploginis artimumas rodo, jog Titmaras žinią apie Brunono mirtį nusirašė iš Kvedlinburgo analų. To negalėjo būti, nes Titmaro informacija yra išsamesnė, bet jo papildymai pernelyg menki, kad įtartume buvus papildomą šaltinį. Pagaliau, jei jis būtų buvęs, Titmarui nebūtų reikėję remtis Kvedlinburgo analais, kurie nurodo tik Brunono mirties vietą, datą ir žuvusių palydovų skaičių. Beje, kaip tik tą vietą ir datą Titmaras pateikia kiek kitaip, sutampa tik žuvusių palydovų skaičius ir žinios pateikimo forma. Tačiau Titmarui nebuvo jokios prasmės nukopijuoti iš Kvedlinburgo analų tik tą formą.

Taigi galime konstatuoti, kad Kvedlinburgo analistas ir Titmaras rėmėsi bendru, išsamesniu šaltiniu. Tas šaltinis vargu ar galėjo būti atskira žinutė apie Brunono mirtį. Tai turėjo būti išbaigtas ir todėl plačiau paplitęs veikalas. Tokia ir buvo „Brunono darbų knyga“. O Titmaro surinktų faktų panaudojimą „Brunono darbų knygoje“ galima paaiškinti tuo, kad pats Titmaras greičiausiai ir buvo „Brunono darbų knygos“ autorius. Iš tiesų Titmaras labiausiai ir tiko šiam darbui: turė-

¹⁹ Annales Quedlinburgenses // MGH SS. – Leipzig, 1925. – T. 3. – P. 80.

²⁰ Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium // MGH SS. – T. 14. – P. 383, 394–395.

²¹ Vita et passio sancti Brunonis... – P. 1354–1356.

jo literatūrinį talentą, buvo Brunono giminaitis ir bendramokslis, bendravo su jo tėvu ir tais pačiais 1009 m. tapo Merzeburgo vyskupu.

J. Bieniako manymu, žinias apie paskutinę Brunono misiją „Brunono darbų knygos“ autorius gavo iš Brunono giminaičio Valtredo, kuris 1010 m., kaip Vokietijos karaliaus Henriko II pasiuntinys, vedė taikos derybas su lenkais ir turėjo progą išsiklausinėti apie Brunono likimą. Kitu keliu tokia išsami informacija sunkiai galėjo pasiekti Saksoniją, nes tarp Henriko II ir Boleslovo vyko karas⁵². Boleslovas išpirko Brunono palaikus, taigi bendravo su jo žudikais ir turėjo gerai žinoti, kur ir kaip žuvo Brunonas. Taigi Saksonijos šaltinių apie Brunono žuvimo vietą tikslumas aiškintinas jų kilme iš Boleslovo Narsiojo aplinkos, o ne iš saksams menkai pažįstamos Rusios, kaip aiškina E. Gudavičius⁵³.

XI a. I pusėje pirmosios žinios apie Lietuvą pasirodo ir rusinų metraščiuose. Tiesa, jos labai skurdžios ir negausios. Seniausias neabejotinas Rusios metraštis buvo parašytas tik 1073 m. (nors kai kurie tyrinėtojai išskiria net 997 m. sąvadą⁵⁴). Jo autorius – Kijevo Pečioros vienuolyne vienuolis Nikonas – įvykius su tiksliais datomis užrašinėjo nuo 1061 m. Ankstesnius laikus jis aprašė remdamasis žodiniiais pasakojimais, trumpais įrašais Velykų lentelėse (1 pav.) ir kai kuriais rašytiniais šaltiniais (visų pirma vadinamuoju „Pasakojimu apie krikščionybės išplitimą Rusioje“)⁵⁵. Nikono darbas Kijevo Pečioros vienuolyne buvo tęsiamas ir vėliau. 1193 m., kaip manoma, Nikono metraščio pagrindu buvo sudarytas vadinamasis pradinis sąvadas. Juo vėliau rėmėsi Naugardo metraštininkai, todėl jis išliko kaip Naugardo metraščių pradžia⁵⁶. Kai kurie tyrinėtojai (V. Istrinas, A. Kuzminas) mano, kad vadinamasis „pradinis sąvadas“ Naugardo metraščiuose tėra „Senųjų laikų pasakojimo“ sutrumpintas variantas⁵⁷. Kiti Rusios metraščiai

⁵² Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona... – P. 189–190.

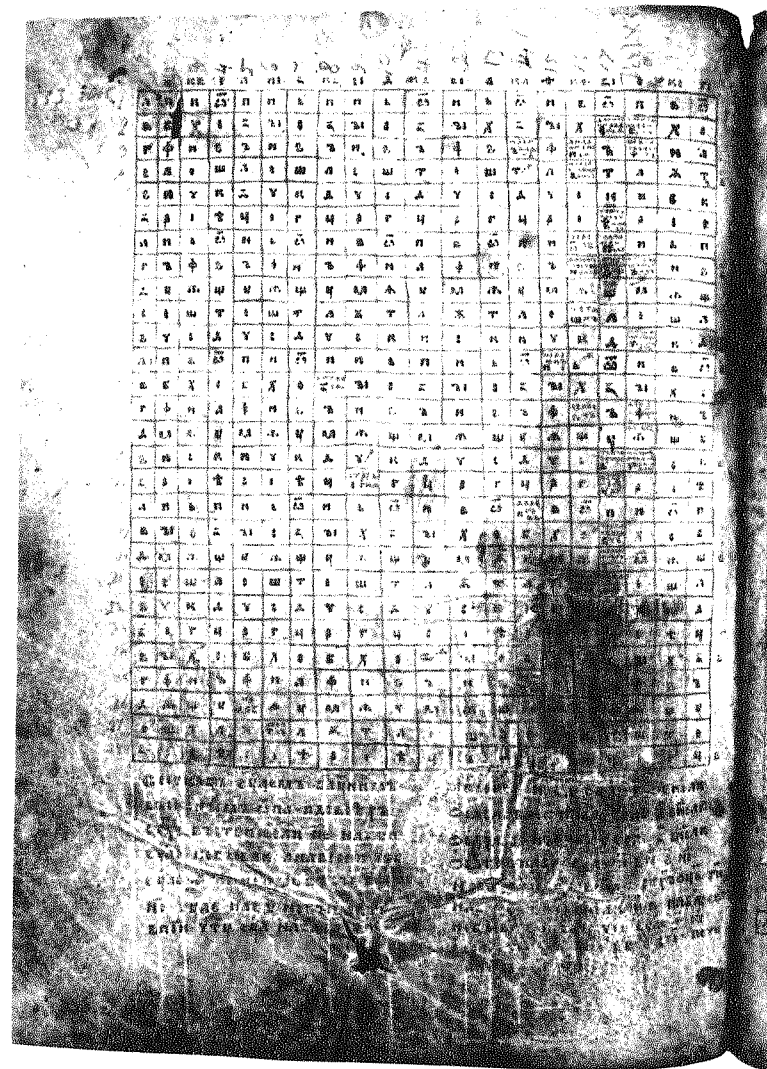
⁵³ Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 118.

⁵⁴ Рыбаков Б. А. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII веков // Радзивилловская летопись. – Санкт Петербург; Москва, 1994. – Т. 2: Текст, исследование, описание миниатюр. – P. 283–285.

⁵⁵ Лихачев Д. С. „Повесть временных лет“ (Историко-литературный очерк) // Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2: Приложения. – P. 57–58, 78–95.

⁵⁶ Лихачев Д. С. „Повесть временных лет“. – P. 52–55, 95–102.

⁵⁷ Жг.: Творогов О. В. Повесть временных лет // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1 (XI-первая половина XIV в.). – P. 338.

1 pav. Velykų lentelė su metraštiniais įrašais Naugardo arkivyskupo Vasilijaus Kalikos liturginiame rinkinyje (apie 1340–1352 m.). Kiekvienas iš 532 langelių atitinka vienerius Didžiojo indiktijono metus (13-asis Didysis indiktijonas – 877–1408 m.). Visi 43 įrašai buvo rašomi pamečiui (1252–1313 m. – tikriausiai Tverėje, 1315–1340 m. – Naugarde; ankstesni 8 įrašai – retrospektyviniai). Klasikinėse Vakarų Europos Velykų lentelėse kiekvieniems metams būdavo skiriama atskira eilutė, o metraštiniais įrašams paliekamos paraštės (Гимон Т. В. Летописные записи на пасхальных таблицах в сборнике XIV в. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, 2000. – С. 569–589, įkliaja prie 565 p.).

prasideda 1113 m. Kijevo Pečioros vienuolio Nestoro parašytu platesniu „Senujų laikų pasakojimu“, į kurio sudėtį taip pat įėjo „Pradinis sąvadas“. „Senujų laikų pasakojimas“, kaip atskiras kūrinys, irgi neišliko. Geriausi jo nuorašai atsispindi Laurentijaus ir Volynės (Ipatijaus) metraščiuose. Pagal vyraujančią Aleksejaus Šachmatovo teoriją išskiriamos trys „Senujų laikų pasakojimo“ redakcijos: 1) 1110 ar 1112, 1113 m. Nestoro redakcija (neišlikusi), 2) 1116 m. Silvestro redakcija (išlikusi Laurentijaus ir kituose metraščiuose); 3) 1118 m. redakcija (išlikusi Volynės metraštyje). Tačiau kai kurie tyrinėtojai (L. Mülleris, Ch. Aleškovskis) abejoja trečiosios redakcijos egzistavimu ir mano, kad geriausias antrosios redakcijos nuorašas išliko Volynės metraštyje, o Laurentijaus metraštis pateikia tą pačią redakciją be pabaigos (1110–1115 m.)⁵⁸. Beje, tekstas su nurodytu metraštininko Nestoro vardu yra tik Volynės metraščio Chlebnikovo nuoraše (*Повѣсти временныхъ лѣтъ Нестера ченоризца Федосьева монастыря Печерскаго*)⁵⁹. Tyrinėtojai nesutaria, ar Nestoro vardas čia išlikęs iš originalo, ar įterptas Chlebnikovo nuorašo autoriaus.

Naugardo metraščiuose ir „Senujų laikų pasakojime“ paminėta tik po vieną žygį prieš lietuvius, kurie datuojami skirtingai – 1040 m. (Nestoras)⁶⁰ ir 1044 m. („Pradinis sąvadas“)⁶¹. Akivaizdu, kad žinia apie šį žygį ar žygius yra paimta iš įrašų Velykų lentelėse ir į metraštį įtraukta greičiausiai Nikono. Tik neaišku, ar Nikonas rašė apie du žygius, ar tiesiog viena iš šių datų – klaidinga⁶². Remiantis Vladimiro Koroliuko tyrinėjimais, galima teigti, kad šioje vietoje pirminis metraščio tekstas buvo gerokai trumpinamas, tad labiau tikėtina abiejų žinių autentiškumu (pats V. Koroliukas tuo neabejojo)⁶³. Dar viena žinia apie Lietuvą

⁵⁸ Ten pat. – P. 341.

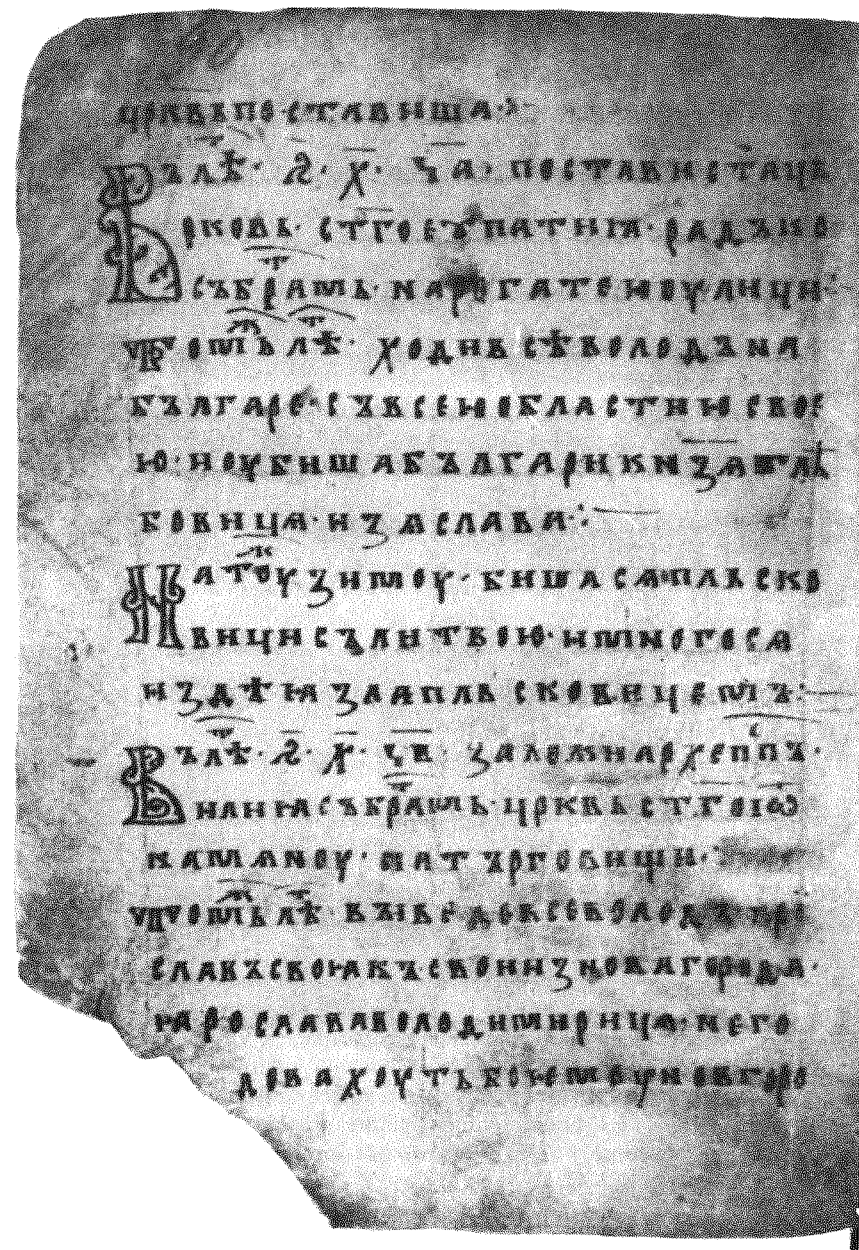
⁵⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт Петербург, 1908 (фот. leid.: Москва, 1962). – Т. 2.

⁶⁰ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1: Текст и перевод. – С. 103. Šiame leidinyje tekstas pateikiamas pagal Laurentijaus metraštį su kai kuriais pataisymais bei svarbiausiais variantais iš kitų metraščių.

⁶¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – P. 181.

⁶² Plg.: Ivinskis Z. Lietuvos istorija : iki Vytauto Didžiojo mirties. – Roma, 1978 (Vilnius, 1991). – P. 119.

⁶³ Королук В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. – Москва, 1964. – P. 314–321.

2 pav. Naugardo pirmojo metraščio sinodinio nuorašo puslapis su 1183 m. lietuvių žygio aprašumi (Новгородская харатейная летопись/ издано под наблюдением акад. М. Н. Тихомирова. – Москва, 1964. – P. 96)

pateikta Nestoro metraščio įvade, kur lietuviai minimi kaip Rusios duoklininkai⁶⁴. Daugiau žinių šiuose šaltiniuose galima rasti tik apie tai, kas vyko Lietuvos pašonėje.

Lietuvos valstybės susidarymo laikotarpiui tyrinėti svarbus ir tolesnis Naugardo Pirmojo metraščio tekstas⁶⁵. Sinodinis Naugardo Pirmojo metraščio nuorašas – seniausias išlikęs rusinų metraščių rankraštis (2 pav.). Jis vienintelis atspindi senesniąją Naugardo Pirmojo metraščio redakciją. Pirmoji Sinodinio nuorašo dalis (iki 1234 m.) rašyta XIII a. II pusėje, antroji (1234–1330 m.) – apie 1330 m. (su 1331–1333, 1337, 1345 ir 1352 metų prierašais). Deja, Sinodiniam nuorašui trūksta pradžios – pirmųjų 128 lapų (iki 1016 m.) ir sąsiuvinio su 1273–1298 metų įvykiais. Naugardo Pirmojo metraščio naujesniojoje redakcijoje tekstas pratęstas iki 1432 m. (neskaitant prierašų). Pagrindiniai šios redakcijos nuorašai – Komisijinis (XV a. vid.; protografe trūko pirmojo lapo su įvado dalimi) ir Akademinis (1444 m.; šiuo metu trūksta pradžios iki 945 m. ir pabaigos; XVIII a. 6 dešimtmetyje, kai trūko dar tik 8 lapų, padaryta jo kopija – Tolstovo nuorašas)⁶⁶. Naugardo Pirmasis metraštis mums reikšmingiausias XII a. II pusės–XIII a. įvykiams tyrinėti, ypač Lietuvos politikai Šiaurės Rusioje. Iš jo sužinome ir apie pirmąjį savarankišką lietuvių karo žygį į Rusiją 1183 m.

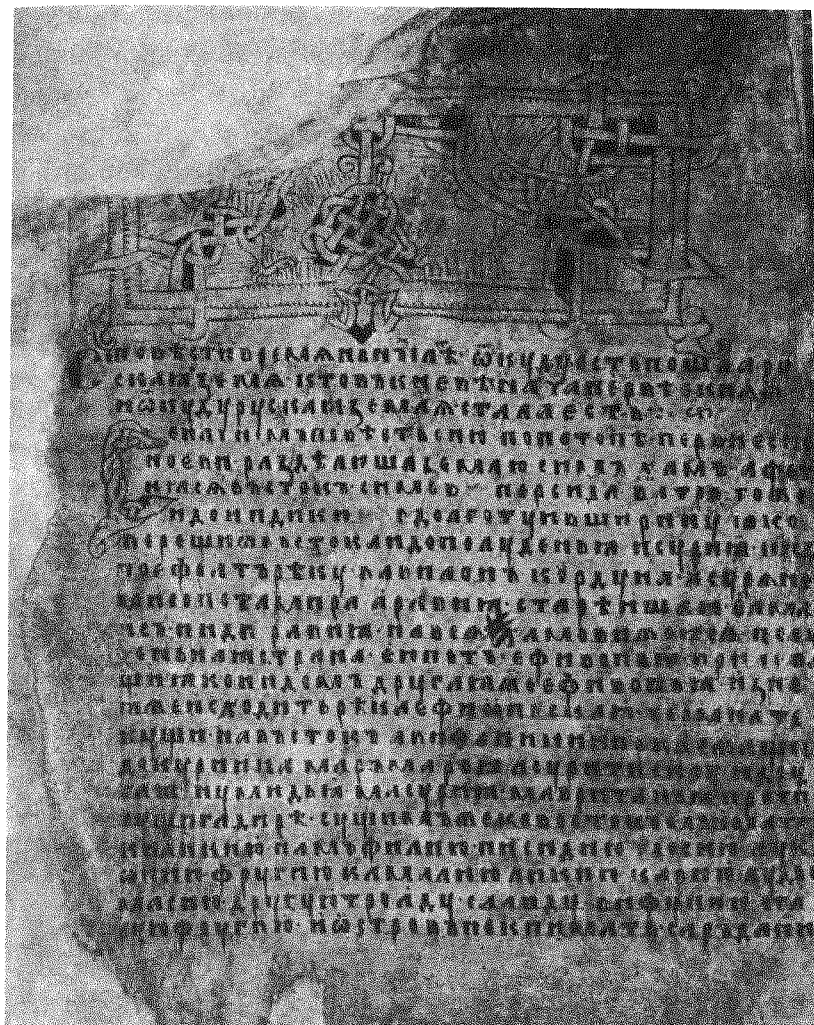
Antras pagal senumą iš išlikusių Rusios metraščių yra Laurentijaus metraštis⁶⁷, aprašantis įvykius iki 1305 m. ir išlikęs 1377 m. vienuolio

⁶⁴ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1: Текст и перевод. – Р. 10, 13.

⁶⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950 (фот. leid.: Москва, 2000). *Sinodinis nuorašas* saugomas Maskvoje, Valstybiniame istorijos muziejuje (Синодальное собрание, № 786), *Komisijinis* – Sankt Peterburge, Rusijos Mokslų Akademijos Istorijos instituto Sankt Peterburgo filiale (Собрание Археографической комиссии, № 240), *Akademinis* – Sankt Peterburge, Rusijos Mokslų Akademijos bibliotekoje (№ 17.8.36), *Tolstovo* – Sankt Peterburge, Valstybinėje M. E. Saltykovo-Ščedrino viešojoje bibliotekoje (собр. Ф. А. Толстого № F б. о. IV № 223).

⁶⁶ Насонов А. Н. Предисловие // Новгородская первая летопись. – Р. 3–12; Клосс Б. М. Летопись Новгородская первая // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1 (XI-первая половина XIV в.). – Р. 245–247.

⁶⁷ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1, вып. 1–3. Rankraštis saugomas Sankt Peterburge, Valstybinėje M. E. Saltykovo-Ščedrino viešojoje bibliotekoje (F. п. IV, № 2).

3 pav. Laurentijaus metraščio pirmasis puslapis
(Повесть временных лет. – Ч. 2. – Įklia prie 152 p.)

Laurentijaus nuoraše (3 pav.). Laurentijus perrašė jau defektuotą 1305 m. metraštį, o ir jo paties darbas mus pasiekė su spragomis (trūksta teksto su 898–922 m., 1088 m. pabaigos–1089 m. pradžios, 1197 m., 1203–1205, 1263–1283 ir 1287–1294 m. įvykiais). Metraštis svarbus, nes pateikia vieną iš geriausių „Senujų laikų pasakojimo“ tekstų (kaip manoma, 1116 m. redakciją su papildymais iš 1118 m. redakcijos).

Laurentijaus metraštis buvo rašomas Vladimiro–Suzdalės žemėje, todėl Lietuvai skiria palyginti nedaug dėmesio, ypač ankstyvuoju laikotarpiu. Tiesa, paskutiniajame raidos etape jis buvo rašomas Tverėje⁶⁸, – bene daugiausiai su Lietuva reikalų turėjusioje Vladimiro–Suzdalės žemės kunigaikštystėje, – todėl čia randame tokią unikalią informaciją kaip iš kitų šaltinių nežinomo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Daumanto žuvimas 1285 m.

Iš Vladimiro–Suzdalės žemės yra kilęs ir vadinamasis Radvilų metraštis – seniausias iliustruotas Rusios metraštis. Tai XV a. pabaigoje padarytas 1206 m. metraščio nuorašas. Jo protografas irgi buvo iliustruotas, tad XV a. dailininkai pasinaudojo senesnėmis iliustracijomis (nors ir nesistengė jų tiksliai pateikti – įvedė įvairių XV a. realijų, kurios miniatiūrose susimaišiusios su archajiškais detalėmis). Savo ruožtu tarp 1206 m. metraščio iliustracijų šaltinių tyrinėtojai išvelgia dar senesnių iliustruotų metraščių, kurie esą buvo iliustruojami nuo pat pirmųjų Rusios metraštininkystės žingsnių (miniatiūrų stilistinių grupių kaita siejama su metraščio rašymo etapais)⁶⁹. Žinių apie Lietuvą Radvilų metraštyje nedaug – iš „Senujų laikų pasakojimo“ perimtos žinios ir informacija apie 1131 m. Mstislavo žygį į Lietuvą. Su Lietuvos istorija tiesiogiai susijusios dvi miniatiūros: 5-oji – tautos, mokančios Rusiai duoklę (tarp jų buvo Lietuva), ir 352-oji – 1113 m. Jaroslavo Sviatopolkovičiaus žygis prieš jotvingius⁷⁰. Iliustruota ir keletas reikšmingų Lietuvai Rusios istorijos įvykių (Jaroslavo pergalė prieš Meclavą 1047 m., Polocko kunigaikščių ištrėmimas į Konstantinopolį 1130 m.)⁷¹.

Vienas iš svarbiausių šaltinių Lietuvos valstybės susidarymui tirti yra Volynės (Ipatijaus) metraštis⁷², aprašantis įvykius iki 1290 m. Jis išliko

⁶⁸ Лурье Я. С. Летопись Лаврентьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1: (XI-первая половина XIV в.). – P. 241–245.

⁶⁹ Рыбаков Б. А. Миниатюры Радзивилловской летописи... – P. 281–301.

⁷⁰ Радзивилловская летопись / ответственный редактор издания М. В. Кукушкина; общая редакция Т. М. Прохоров. – Санкт Петербург; Москва, 1994. – Т. 1: Факсимильное воспроизведение рукописи, лар. 5, 155 v. Rankraštis saugomas Sankt Peterburge, Rusijos Mokslų Akademijos bibliotekoje (№ 34.5.30).

⁷¹ Ten pat, лар. 89 v (араčioje), 164.

⁷² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт Петербург, 1908 (fot. leid.: Москва, 1962; 1998). – Т. 2. *Ipatijaus* nuorašas saugomas Sankt Peterburge, Rusijos Mokslų Akademijos bibliotekoje (№ 16.4.4), *Chlebnikovo* – Sankt

dviuose pagrindiniuose nuorašuose: maždaug 1420 m. Ipatijaus (4 pav.) bei 1560 m. Chlebnikovo (iš pastarojo kilo kiti žinomi nuorašai). Sunku pasakyti, kuris iš šių nuorašų yra svarbesnis. Metraščio leidėjai pagrindu pasirinko Ipatijaus nuorašą, bet Michailas Hruševskis tokį sprendimą laikė klaida teigdamas, kad Ipatijaus kodeksas „nors amžiumi senesnis, bet savo redakcija jauniausias ir paprasčiausiai klaidina skaitytoją savo struktūra, jau nekalbant apie atskirus skaitymus“⁷³.

Pagrindinis Chlebnikovo nuorašo privalumas yra išsaugotas pirminis tekstas be datų. Tuo tarpu Ipatijaus nuorašo autorius praleido chronologiniams tyrinėjimams svarbias frazes „tais pačiais metais“, „tuo pačiu metu“, „atėjus žiemai“, „po kurio laiko“ ir kitas, o jų vietoje įterpė fiktyvias datas. Chlebnikovo nuorašas buvo nurašytas apie 1560 m. Kijevo Pečioros vienuolyne, kuriame ilgą laiką ir buvo saugomas. 1621 m. vienuolyno globėjui kunigaikščiui Stefanui Četvertinskiui buvo padaryta jo kopija (dabartinis Pogodino nuorašas). Netrukus po to Chlebnikovo nuorašą pavogė Moldavijos logofetas Vitoltas Marocas, bet, Kijevo metropolito Petro Mogilos pastangomis, jis buvo gražintas vienuolynui. Kadangi tuo metu nuorašas neteko kelių lapų, apie 1637 m. Petras Mogila vietoj jų pridėjo 7 naujus, perrašytus iš kito nuorašo. Be to, vadovaujant Petriui Mogilai, Chlebnikovo nuorašo pagrindu buvo sukurta nauja metraščio redakcija, atsispindėjusi 1651 m. Jarockio ir 1711 m. Jermolajevo nuorašuose (ji buvo pakoreguota, sulyginus su kažkoku kitu Volynės metraščio nuorašu)⁷⁴.

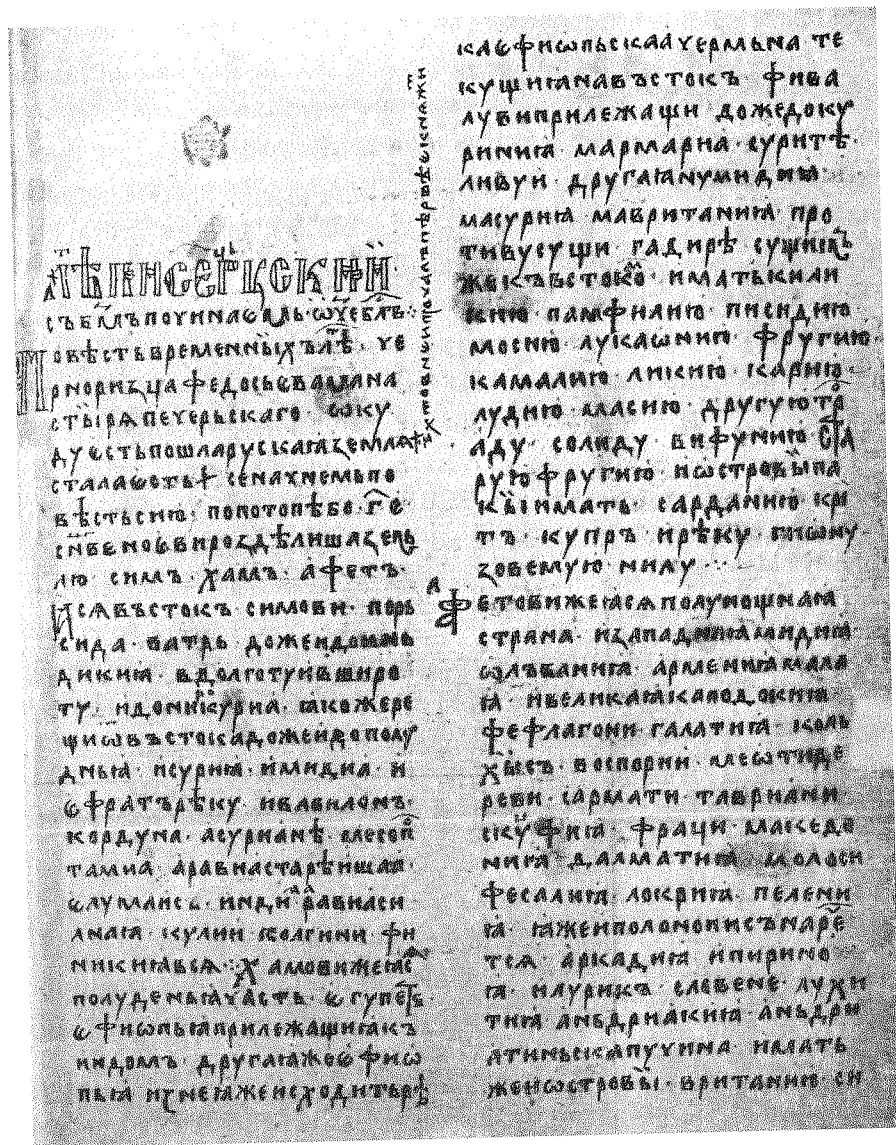
Volynės metraštis smulkiai išanalizuotas V. Pašutos darbuose⁷⁵, todėl čia pažymėsiu tik svarbesnes jo ypatybes. Šis metraštis chronologiniu ir tekstologiniu požiūriu painus, bet iš esmės patikimas šaltinis, patei-

Peterburge, Valstybinėje M. E. Saltykovo-Ščedrino viešojoje bibliotekoje (F. IV, № 230). Čia visą metraštį pagal jo galutinės redakcijos sukūrimo vietą vadinsiu Volynės metraščiu, nes Ipatijaus vienuolynas (Kostromoje), kurio vardu jis paprastai vadinamas, praktiškai neturi nieko bendro su šio metraščio istorija.

⁷³ Грушевський М. Історія України–Руси. – Вид. 2-е, розширене. – Львів, 1905. – Т. 3: до року 1340. – P. 566.

⁷⁴ Клосс Б. М. Предисловие к изданию 1998 г. // Ипатьевская летопись. – Москва, 1998. – P. E–N.

⁷⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко–Волынской Руси. – Москва, 1950. – P. 3–10, 17–133; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – P. 12–46.

4 pav. Volynės metraščio Ipatijaus nuorašo pirmasis puslapis
(Повесть временных лет. – ч. 2 – Iklja prie 160 p.).

kiantis daug originalios informacijos apie XII a. II pusės–XIII a. Lietuvą. Jis susideda iš trijų pagrindinių dalių – „Senujų laikų pasakojimo“ (iki 1118 m.), Kijevo metraščio (1119–1199 m.) ir Haličo-Volynės met-

raščio (1205–1290 m.)⁷⁶. Sudėtingiausia trečiosios metraščio dalies vieta – chronologija, nes metraštininkas rašė beveik niekur nenurodydamas metų. Daugelį Volynės metraščio XIII a. įvykių datų nustatė M. Hruševskis⁷⁷. Tačiau ne viską buvo įmanoma tiksliai nustatyti, todėl Volynės metraščio chronologijos problema iki šiol sprendžiama ne viename šio laikotarpio Lietuvos istorijai skirtame darbe.

Volynės metraštis pateikia „Senujų laikų pasakojimo“ 1118 m. redakciją ir vėlesnius Kijevo metraščių sąvadus iki 1199 m. Vladimiro Pašutos manymu, jo pagrindu buvo paimtas 1238 m. Kijevo metraštis, kurio paskutinė dalis (1200–1238 m.) buvo beveik ištaisai atmesta dėl priešiško Volynės kunigaikščiams (šios dalies fragmentų išliko Voskresenijos, Naugardo Pirmajame, Volynės metraščiuose ir Jono Dlungošo Lenkijos istorijoje)⁷⁸. Kijeve bei Volynėje rašytos metraščio dalys ryškiai skiriasi: pirmoji dalis susideda iš metinių įrašų, o antrojoje datų beveik nėra. Todėl kai kurie tyrinėtojai mano, kad Volynės metraštis iš pradžių buvo rašomas kaip savarankiškas kūrinys, o su Kijevo metraščiu sujungtas tik paskutiniame redagavimo etape. Volynėje rašytos metraščio dalies sudėtyje išskiriami keli metraščių sąvada. 1246 m. Cholme, Haličo-Volynės didžiojo kunigaikščio Danilo dvare, vadovaujant metropolitui Kirilui, buvo sudarytas Danilo interesus atitinkantis sąvadas⁷⁹. Iki 1262 m. jį pratęsė Cholmo vyskupas Ivanas⁸⁰. Po Danilo mirties metraščio rašymas ir redagavimas buvo tęsiamas Volynės Vladimire ir baigtas valdant didžiajam kunigaikščiui Mstislavui Danilovičiui⁸¹. Pažymėtina, kad Vladimiro metraštininkai pasinaudojo Lietuvos istorijai itin reikšmingu šaltiniu – Naugarduke po Traidenio mirties parašytu Lietuvos metraščiu⁸².

⁷⁶ Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словрь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1: (XI-первая половина XIV в.). – P. 236.

⁷⁷ Грушевский М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – Т. 41, кн. 3. – P. 1-72; taip pat žr.: Paszkiewicz H. Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unione = Regesta źródłowe do dziejów Litwy od czasów najdawniejszych aż do unji z Polską. – Varsoviae, 1930. – Т. 1: Tempora usque ad annum 1315 complectens.

⁷⁸ Пашуто В. Т. Очерки по истории... – P. 21–67.

⁷⁹ Ten pat. – P. 68–92.

⁸⁰ Ten pat. – P. 92–101.

⁸¹ Ten pat. – P. 101–133.

⁸² Ten pat. – P. 113–121; Пашуто В. Т. Образование... – P. 38–42.

dyproꝝ gladiꝝqꝝ ministia tuꝛmī? ⁊ festinaum? i
 campū oimantes acies nꝛas. ⁊ tra abūsanos nꝛos!
 ⁊ stabaur nobiscū semozes vironēsiū ⁊ appiꝛūnt ad
 nos i magna mltitudo qꝝ putabant hostes. ⁊ erat
 sachalanēses ⁊ scēs nꝛi qꝝ redierūt ad nos cū oī p
 da sua De pace facta tū vironēsiū ⁊ obnoibꝝ datis ⁊ ad
Voe redierēs animauim? hāpim dūntes teos ⁊ recepra
 tpe suo baptizandos It data ē pax! ⁊ acceptis ob
 sioibꝝ de quibꝝ pūcis vꝛome reūsi sum? i lyuoia
 cū captiuis. ⁊ spolijs vniūsiis! de gētiū dūsiōne lau
 des vno referētes. ⁊ sequitꝝ sūt quibꝝ sciozes. de quibꝝ
 pūcis vꝛome tū opūnis suis? ⁊ accipietes sacri
 bapasmatis mytū tradiderūt se totāqꝝ vꝛome. ⁊
 bꝛe mane ⁊ lyuoia ecclie. pactū firmātes redierēt
 gaudentes i vꝛome De expugnatione magꝝ ⁊ se
Post festū natiuitatis vniūce migallos i mesiare.
 conuenit sciozes lyuoia ecclie expeditionē i vi
 cates ⁊ tra gēti a postātem i mesiare ⁊ gētiā? s; a
 ventis australibꝝ ⁊ pluuioibꝝ i pedūnt. vnde celebꝛ
 ta purificatio bꝛe bꝛi solēpnitate scio ⁊ gētiā
 duocātes ecclia magnū de lyuoia ⁊ terra? cū
 qꝝ ad ē pꝛi venābilis dūctos lyuoia cū du
 ce sꝛome ⁊ pegnis oibꝝ! magꝝ militie cū fābijs
 suis ⁊ habentes quoz nra chꝛiſtonoz ⁊ alia

5 pav. Henriko Livonijos kronikos Zamoiskių nuorašo puslapis su 1220 m. pradžios
 livoniečių žygio prieš Mežuotnės žiemgalius aprašymu (9–10 eilučių iš apačios
 dešinėje pusėje – skyrelio pavadinimas: „De expugnatione magna contra se //
 migallos in Mesiotē“) (Indriška hronika. – P. 15).

Lietuvos kariniai veiksmai šiaurėje plačiau atsispindi Livonijos kro
 nikose, iš kurių mums svarbiausios dvi – Henriko Latvio Livonijos kro
 nika ir Eiliiotoji Livonijos kronika (pastarojoje – nemažai žinių ir apie
 įvykius pačioje Lietuvėje).

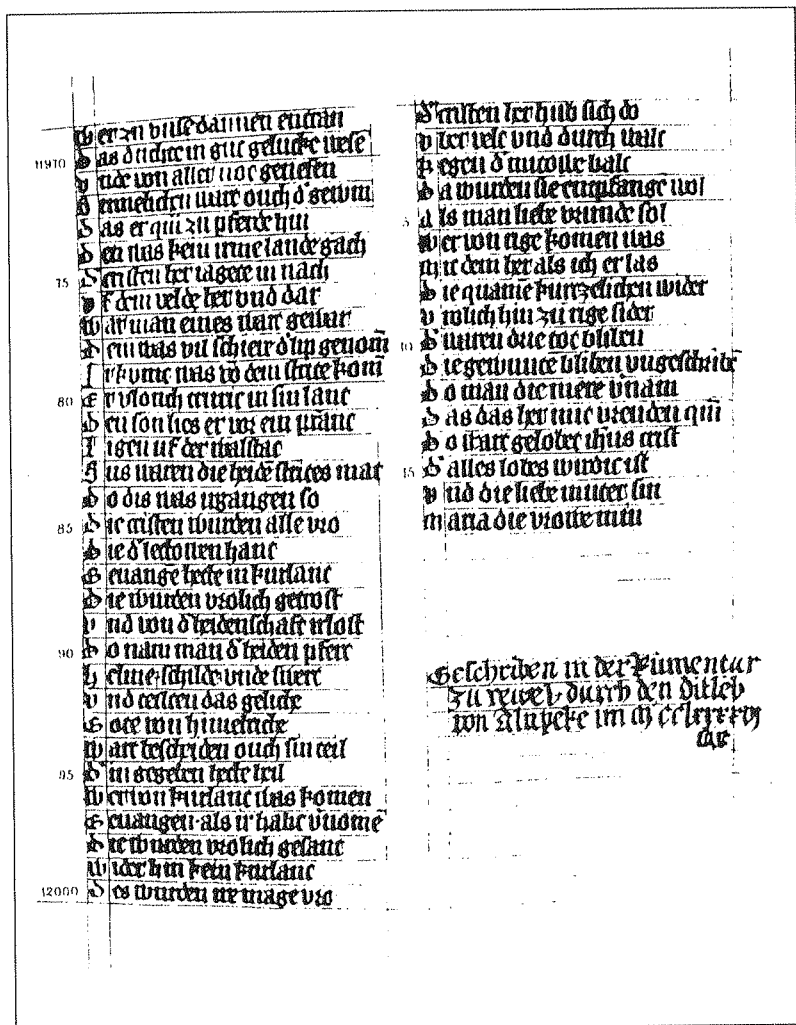
Henriko Latvio kronikoje aprašomi 1184–1227 m. įvykiai Livoni
 joje, kuriuose nemažas vaidmuo tenka ir lietuviams⁸³. Kronika pasižy
 mi tikslumu ir patikimumu (autorius buvo įvykių amžininkas) bei suteikia
 vertingų žinių apie dar labai neaiškų Lietuvos istorijos laikotarpį. Tie
 sa, apie lietuvius Henriko Latvio žinios dažnai gana paviršutiniškos,
 todėl aiškaus atsakymo į daugelį mums rūpimų klausimų čia nerasime.
 Iki mūsų dienų išliko 16 kronikos nuorašų, iš kurių svarbiausi – du.
 Seniausias – XIV a. pradžios Zamoiskių kodeksas (5 pav.), bet jis – labai
 defektuotas (trūksta trečdaliao teksto). Šio kodekso spragos šiuolaiki
 nėsė publikacijose užpildomos pagal XVII a. Skodeisko kodeksą.
 Pirmosios Henriko Latvio kronikos publikacijos (nuo 1740 m.) buvo
 paskelbtos pagal netikslų ir daug vėlyvesnių interpoliacijų turintį Ūk
 senšernos kodeksą (*Codex Oxenstierna*), datuojamą 1550–1575 m.⁸⁴

Apie 1295–1297 m. parašyta Eiliiotoji Livonijos kronika yra vie
 nas iš vertingiausių XIII a. Lietuvos istorijos šaltinių (joje aprašomi
 įvykiai iki 1290 m.)⁸⁵. XII a. pabaigos–XIII a. I pusės žinios joje gana
 supainiotos ir ne visada patikimos, bet jų vertę didina tai, kad kronikos
 autorius nebuvo susipažinęs su Henriko Latvio veikalu ir visą informa
 ciją surinko iš kitų šaltinių. Manoma, kad žinių iki 1244 m. autorius
 ėmė iš kronikos, kuria naudojosi ir Hermanas Vartbergė, 1245–
 1260 m. – iš Vokiečių ordino analų, 1260–1279 m. – iš Tartu vysku

⁸³ Indriška hronika = Heinrici Chronicon / Ā. Feldhūna tulkojums, Ē. Mugurēviča
 priekšvārds un komentāri. – Rīgā, 1993. Plg.: Henrikas Latvis, Hermanas Vart
 bergė. Livonijos kronikos / iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė
 J. Jurginis. – Vilnius, 1991. Deja, kronikos vertimas į lietuvių kalbą labai prastas
 ir verstas toli gražu ne iš lotynų kalbos, žr.: Dubonis A. [Recenzija:] Henrikas
 Latvis, Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos // Lietuvos istorijos metraštis.
 1992 metai. – Vilnius, 1994. – P. 223–231. Kronikos *Zamoiskių* nuorašas sau
 gomas Varšuvoje, Nacionalinėje bibliotekoje, *Shodeisko* – Latvijos Akademi
 nėje bibliotekoje.

⁸⁴ Mugurēvičs Ē. Priekšvārds // Indriška hronika = Heinrici Chronicon. – Rīgā,
 1993. – P. 14–23.

⁸⁵ Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar
 / herausgegeben von L. Meyer. – Paderborn, 1876. Tai iki šiol geriausia kro
 nikos teksto publikacija. Ja paremtas naujausias kronikos leidimas: Atskaņu hro
 nika = Livländische Reimchronik / V. Bisenieka atdzejojums, Ē. Mugurēviča
 priekšvārds, Ē. Mugurēviča, K. Kļaviņa komentari. – Rīgā, 1998. Kronikos *Rygos*
 nuorašas Pirmojo pasaulinio karo metu išvežtas į Vokietiją, ir šiuo metu jo sau
 gojimo vieta nežinoma; *Heidelbergo* kodeksas saugomas Heidelbergo universi
 teto bibliotekoje.

6 pav. Eiliuotosios Livonijos kronikos Rygos nuorašo paskutinis puslapis (Atskaņu hronika. – P. 20).

pystės analų. Į Livoniją autorius atvyko 1279 m. (ar net apie 1250–1260 m.⁸⁶), todėl nuo to laiko kronikos pasakojimai darosi patikimesni ir išsamesni⁸⁷. Mus pasiekė du šios kronikos nuorašai – Rygos (Berg-

⁸⁶ Ivinskis Z. Eiliuotinė Livonijos kronika ir jos autentiškumas // Ivinskis Z. Rinkiniai raštai. – Roma, 1986. – T. 2. – P. 53–63.

⁸⁷ Mugurėvičs Ē. Priekšvārds // Atskaņu hronika. – P. 30.

manno) kodeksas (XIV a. vid., jame trūksta teksto nuo 2561 iki 3840 eilutės apie 1245–1253 m. įvykius), Heidelbergo rankraštis (XV a.) bei pora fragmentų Kopenhagos rankraštyje (XVI a., 2039–2064 ir 6715–6756 eilutės)⁸⁸. Rygos nuorašo pabaigoje vėlesniu raštu padarytas prierasas: „Rašyta Revelio komtūrijoje Ditlebo Alnpekės 1296 metais“ (6 pav.), todėl Eiliuotoji Livonijos kronika kartais vadinama Alnpekės kronika. Šis įrašas nepatikimas jau vien dėl to, kad Revelio komtūrija įsteigta tik 1347 m. Manoma, kad ją padarė XVII a. rankraščio savininkas Johanas Alnpekė, norėdamas išaukštinti savo protėvį⁸⁹.

Eiliuotojoje Livonijos kronikoje Lietuvai skiriamas ypatingas dėmesys, todėl iš visų XIII a. šaltinių ji pateikia bene daugiausia duomenų apie vidinę Lietuvos padėtį. Mums itin svarbi kronikoje pateikiama Treniotos 1261 m. kalba, kurioje užsimenama apie ikimindauginę Lietuvą. Šios kalbos autentiškumu galima pasitikėti, nes ji buvo Mindaugo atsimitimo nuo krikščionybės priežastis. Po jo iš Lietuvos išvyti vokiečių dvasininkai, be abejo, domėjosi šios permainos priežastimis. Manoma, kad šios informacijos autorius – gerai informuotas karalienės Mortos nuodėmklausys Zibertas Tiuringas⁹⁰. Kronikoje beveik nėra datų, todėl ji, kaip ir Volynės metraštis, kelia daug chronologijos problemų.

Minėtieji metraščiai ir kronikos neblogai nušviečia lietuvių veiklą šiaurėje ir pietuose XII a. pabaigoje–XIII a. Sistemingo šaltinio apie lietuvių veiklą rytuose nėra, o tai nemaža spraga, nes iš išlikusių žinių matyti, kad Smolenskas buvo itin aktyvių lietuvių puolimų objektas⁹¹. Dar blogesnė padėtis dėl žinių apie Lietuvos valstybės veiklą vakaruose. Tik iš Mindaugo donacinių raštų galima orientuotis, kad Lietuvai vienaip ar kitaip priklausė Nadruva bei Skalva, o šiaip šis kraštas iki XIII a. vidurio ir net vėliau skęsta beveik visiškoje tamsoje. Pats Mindaugo aktų autentiškumas buvo susilaukęs aštrios kritikos, nors atrodo, ši kritika nebuvo visai pamatuota. Neabejotinai falsifikatu gali būti laikoma tik 1261 m. Sėlos donacija⁹².

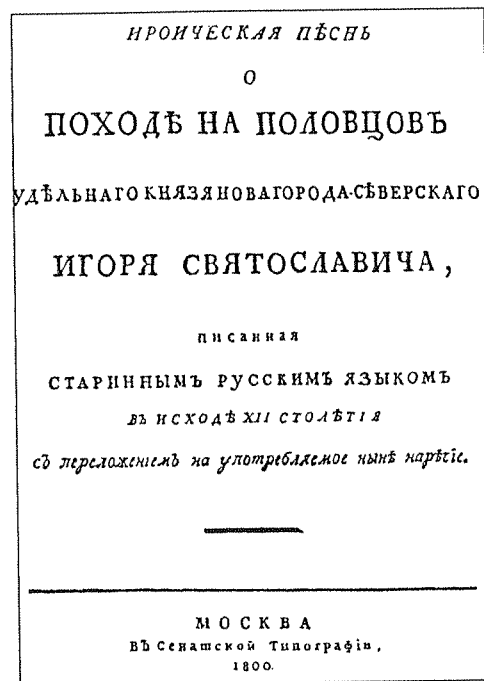
⁸⁸ Ten pat. – P. 19–23.

⁸⁹ Ten pat. – P. 21, 28–29.

⁹⁰ Gudavičius E. Mindaugo epochos šaltiniai // Naujasis židinys. – 1993. – Nr. 6. – P. 36.

⁹¹ Пашуто В. Т. Образование... – P. 44.

⁹² Małczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261 // Ateneum wileńskie. – 1936. – R. 11. – P. 1–60.

7 pav. „Sakmės apie Igorio žygi“ pirmojo leidimo titulinis puslapis

„Sakmės“ publikacijų pagrindas⁹³. Tai bene geriausiai ištyrinėtas ne tik Lietuvos ar Rusijos, bet ir apskritai viduramžių istorijos šaltinis. Jo bibliografija neaprepiama, todėl nenuostabu, kad šioje literatūros apie „Sakmę“ jūroje atsiranda ir vienas kitas mėginimas suabejoti jos autentiškumu. Tokios abejonės keliamos ir polemizuojant dėl Lietuvos valstybės ištakų⁹⁴, todėl čia verta trumpai apžvelgti skeptikų argumentus, kuriais jos grindžiamos.

Paskutinis didesnis bandymas paneigti „Sakmės“ autentiškumą buvo serija Aleksandro Zimino straipsnių, kuriuose jis išdėstė savo neišleistoje knygoje (1963 m.) paskelbtas idėjas⁹⁵. Šioje knygoje A. Ziminas

⁹³ Булахов М. Г. „Слово о полку Игореве“ в литературе, искусстве, науке: краткий энциклопедический словарь. – Минск, 1989. – Р. 98, 158–160.

⁹⁴ Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės ištakų // Voruta. – 1994. – Nr. 13 (151). – P. 5.

⁹⁵ Зимин А. А. Когда было написано „Слово“? // Вопросы литературы. – 1967. – № 3. – Р. 135–152; Зимин А. А. Две редакции „Задонщины“ // Труды Московского государственного историко-архивного института. – 1966. – Т. 24. – Р.

Mūsų temai labai svarbus šaltinis yra „Sakmė apie Igorio žygi“. Šis žymiausias rusinų literatūros paminklas svarbus tuo, kad buvo sukurtas lemiamo lūžio Lietuvos istorijoje momentu (1185–1187 m.) ir atspindi įvykius, tiesiogiai susijusius su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susikūrimu. „Sakmės“ tekstas XVIII–XIX a. sandūroje buvo žinomas pagal vienintelį XVI a. nuorašą, kuris žuvo 1812 m. Maskvos gaisro metu. Pagal jį XVIII a. 10 dešimtmetyje buvo padaryta Jekaterinos kopija, o 1800 m. parengtas pirmasis „Sakmės“ leidimas (7 pav.). Šie du tekstai šiuo metu yra

rašė, kad „Sakmė apie Igorio žygi“ yra mįslė su penkiaais raktais. Pirmąjį ir svarbiausią „raktą“ jis perėmė iš savo pirmtakų J. Frčeko bei Andre Mazono, o kitus atrado pats⁹⁶. Visi jie, A. Zimino manymu, rodo, kad „Sakmė“ yra XVIII a. falsifikatas. Taigi šiuos „raktus“ ir aptarsime.

1. Pagrindinis „Sakmės“ šaltinis – poemos „Uždonė“ „plačioji redakcija“, sudaryta XVI a. 3–4 dešimtmečiais. „Trumpoji redakcija“, išlikusi vieninteliame Kirilo–Beloozero nuoraše, buvusi sukurta XIV a. pabaigoje. Joje bendrų su „Sakme“ vietų nedaug. Daugiau jų atsiranda tik „plačiojoje redakcijoje“.

Taigi, daro išvadą A. Ziminas, būtent ji ir buvo „Sakmės“ šaltinis, o tai reiškia, kad „Sakmė“ negalėjo būti parašyta anksčiau kaip XVI a. 3 dešimtmetyje⁹⁷. „Trumpąją redakciją“ A. Ziminas „atkūrė“, Kirilo–Beloozero nuoraše padarydamas 28 pataisas. Taip jis paslėpė Kirilo–Beloozero nuoraše esančius trumpinimo pėdsakus, kurie rodo, kad šis nuorašas tėra „plačiosios redakcijos“ sutrumpintas variantas, o ne jos prototipas. „Uždonės“ nuorašai smulkiai išanalizuoti, iširti net Kirilo–Beloozero nuorašo autoriaus Jefrosino darbo metodai⁹⁸. Visa tai griauja pagrindinį A. Zimino, A. Mazono ir kitų argumentą, be kurio jų hipotezė lieka bevertė. Plačiąją „Uždonės“ redakciją A. Ziminas rekonstravo, padarydamas apie 350 pataisų ir sąmoningai priartindamas

17–54; Зимин А. А. Текстология „Пространной Задонщины“ // Ученые записки НИИ при Совете Министров Чувашской АССР. – Чебоксары, 1969. – Вып. 47. – Р. 91–111; Зимин А. А. Из текстологии Кирило–Белозерского списка „Задонщины“ // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1970. – Сб. 3. – Р. 233–249; Зимин А. А. Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве“ // История СССР. – 1968. – № 6. – Р. 43–64; Зимин А. А. К вопросу о тюркизмах „Слова о полку Игореве“ // Ученые записки НИИ при Совете Министров Чувашской АССР. – Чебоксары, 1966. – Вып. 31. Ист. сб. – С. 138–155; Зимин А. А. Приписка к псковскому Апостолу 1307 года и „Слово о полку Игореве“ // Русская литература. – 1966. – № 2. – Р. 60–74; ir kt.

⁹⁶ Обсуждение одной концепции о времени создания „Слова о полку Игореве“ // Вопросы истории. – 1964. – № 9. – Р. 122.

⁹⁷ Зимин А. А. Когда было... – Р. 138–142.

⁹⁸ Дмитриева Р. П. Взаимоотношение списков „Задонщины“ и текст „Слова о полку Игореве“ // „Слово о полку Игореве“ и памятники Куликовского цикла. – Москва; Ленинград, 1966. – Р. 199–263; Дмитриева Р. П. Приемы редакторской правки книгописца Ефросина // Ten pat. – Р. 264–29; Творогов О. В. „Слово о полку Игореве“ и „Задонщина“ // Ten pat. – Р. 292–343.

ją prie „Sakmės“. „A. Ziminas tarsi pats sukuria tekstus, o paskui lygina tuos tekstus ir švenčia savo koncepcijos pergalę,“ – pažymėjo Dmitrijus Lichačiovas⁹⁹.

2. „Sakmės“ istorinių žinių šaltinis – Volynės (Ipatijaus) ir iš dalies Radvilų metraščiai¹⁰⁰. A. Zimino klaidžiojimų šioje srityje išvardijimas užimtų per daug vietos, bet to daryti ir nereikia, nes A. Zimino samprotavimų nepagrįstumą aptarė B. Rybakovas¹⁰¹, A. Kuzminas¹⁰² ir kiti.

3. Vėlyvą „Sakmės“ kilmę rodo jos kalba – tai vėlyvoji bažnytinė slavų kalba su ukrainietiškos, baltarusiškos ir iš dalies lenkiškos kilmės žodžių priemaišomis¹⁰³. Taip ir 1967 m. teigė A. Ziminas, nors 1964 m. diskusijoje jis, patekęs į keblią padėtį, prisipažino, kad nėra kalbotyros specialistas, o tik savaip interpretuoja gerus patarimus bei lingvistų darbus¹⁰⁴. Tuo tarpu lingvistams „Sakmės“ kalbos archajiškumas abejonių nekalia. Kaip teigė F. Filinas, XVIII a. falsifikatoriai negalėjo žinoti „kas jiems gerai žinomų paminklų kalboje buvo archajiška, o kas nauja. Norint tai sužinoti ir nuosekliai naudoti archaizmus tariamoje imitacijoje, reikėjo būti apsiginklavusiam visomis dabartinėmis lyginamosios istorinės slavų kalbų gramatikos ir rusų kalbos istorijos žiniomis, sukaupomis iki XX a. II pusės. Suprantama, tokio mokslininko slavisto XVIII a. negalėjo būti (jeigu, žinoma, mūsų mąstymas laisvas nuo mistikos)“¹⁰⁵.

4. Aleksejus Musinas-Puškinas esą į „Sakmės“ tekstą įterpė sakinį, aptiktą 1307 m. „Pskovo Apaštale“. Tačiau kiti tyrinėtojai šį sakinį laiko ankstyviausia „Sakmės“ citata, juo labiau kad jis surastas tik 1813 m., jau gerokai po pirmojo „Sakmės“ leidimo (1800 m.)¹⁰⁶. Tokia ankstyva citata akivaizdžiai patvirtina „Sakmės“ autentiškumą, todėl, neigiant jos autentiškumą, tenka griebtis tokių dirbtinų aiškinimų.

⁹⁹ Обсуждение одной концепции... – P. 123–125.

¹⁰⁰ Зимин А. А. Когда было... – P. 142–144.

¹⁰¹ Рыбаков Б. Старые мысли, устарелые методы : (ответ А. Зимину) (1) // Вопросы литературы. – 1967. – № 3. – P. 153–161.

¹⁰² Кузьмин А. Г. Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве“: по поводу статьи А. А. Зимина // История СССР. – 1968. – № 6. – P. 64–87.

¹⁰³ Зимин А. А. Когда было... – P. 146.

¹⁰⁴ Обсуждение одной концепции... – P. 134.

¹⁰⁵ Филин Ф. Старые мысли... (3). – P. 171.

¹⁰⁶ Обсуждение одной концепции... – P. 134.

5. „Sakmės“ autorius – pirmasis rankraščio savininkas Joilis Bykovskis¹⁰⁷. Atmetus „Sakmės“ sufalsifikavimo idėją, šis teiginys netenka prasmės. J. Bykovskis, beje, talentingumu nepasižymėjo¹⁰⁸.

Tad taip atrodo A. Zimino argumentai. Pastaruoju metu „Sakmės“ sufalsifikavimo idėją pabandė atgaivinti E. Gudavičius. Pagrindinis jo argumentas prieš „Sakmės“ autentiškumą – jos sekimas Volynės metraštyje išdėstytais faktais, kurių autorius įrodinėja, atlikdamas plačią tekstologinę analizę¹⁰⁹. Tačiau metraštinis pasakojimas, kaip rodo jo detalumas, buvo sudarytas iš karto po įvykių, todėl galėjo būti panaudotas įvykių amžininko, o ne būtinai XVIII a. falsifikatoriaus (A. Ziminas bent jau bandė įrodyti, kad falsifikatorius pasinaudojo vėlyvu Volynės metraščio nuorašu). Taigi pati E. Gudavičiaus falsifikato išaiškinimo metodika yra klaidinga, todėl nėra prasmės plačiau aptarinėti ja paremtų samprotavimų. Beje, mintis, kad „Sakmės“ autorius pasinaudojo metraštinio pasakojimu, buvo keliamą ir nesiejant to su „Sakmės“ autentiškumo problema, nors platesnio pripažinimo ji nesusilaukė¹¹⁰.

Apskritai neįrodžius, kad „Sakmė“ yra vėlesnė už „Uždonę“, negali būti nė kalbos apie jos neautentiškumą, nes „Uždonė“ yra akivaizdus „Sakmės“ sekimas XIV amžiuje. Naujausiam savo darbe E. Gudavičius pabandė įveikti šią kliūtį, bet pateko į keblią padėtį. Pagrindinis „Sakmės“ siužetas – Igorio patirtas pralaimėjimas prie Kajalos upės. Kajalos vardą randame ir „Uždonėje“, nors ji pasakoja apie 1380 m. įvykusį Kulikovo mūšį. Abiejuose kūriniuose Kajala laikoma Rusios nelaimių simboliu. Tai visai suprantama, nes „Uždonės“ autorius mėgdžiojo „Sakmę“. Patį Kajalos patekimo į „Uždonę“ faktą E. Gudavičius sąžiningai pastebėjo, bet jis, teisindamas savo abejones dėl „Sakmės“ autentiškumo, pateikė tokį paaiškinimą: „Uždonėje“ tai turi savo logiką: Kajala čia sutapatinta su Kalka (prie šios upės 1223 m. rusai patyrė pirmą pralaimėjimą prieš mongolus). Apibendrinamojo Kajalos

¹⁰⁷ Зимин А. А. Когда было... – P. 147–152.

¹⁰⁸ Обсуждение одной концепции... – P. 136.

¹⁰⁹ Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995. – Nr. 44. (230). – P. 4. – Nr. 45 (231). – P. 4; Gudavičius E. Mindaugas. – Vilnius, 1998. – P. 309–325.

¹¹⁰ Кузьмин А. Г. Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве“.

akcento šia prasme „Sakmėje“ paaiškinti negalima¹¹¹. Ko gero, nereikia įrodinėti, kad yra visiškai atvirkščiai. „Uždonės“ autoriaus rodomas dėmesys istoriniu požiūriu nereikšmingai Kajalai pakankamai iškalbingai patvirtina „Sakmės“ autentiškumą – tik „Sakmės“ įtaka galima paaiškinti tokį šios upės sureikšminimą.

„Sakme apie Igorio žygį“ galima būtų ir baigti pagrindinių rašytinių šaltinių apžvalgą, nors yra dar ir keletas smulkesnių¹¹². Tačiau verta atkreipti dėmesį į vieną kol kas mažai ištyrinėtą, bet daug galimybių teikiančią šaltinių grupę – istorinę tradiciją. Svarbiausia lietuvių istorinės tradicijos dalis užfiksuota XVI a. pradžios Lietuvos metraščiuose, o rusų – XIX–XX a. užrašytose bylinose. Abiejų tradicijų medžiaga apie ankstyvąją Lietuvos istoriją yra daugiasluoksni, supainiota ir mažai patikima, bet jos duomenų analizė, gretinant juos su žinomais istoriniais faktais, gali suteikti papildomą šaltinį kai kurioms problemoms spręsti. Dėl menkai ištyrinėtos istorinės tradicijos šiandien dar negalima išnaudoti visų jos teikiamų galimybių. Jos analizei reikėtų skirti atskirą studiją, todėl čia apsiribosiu tik pačiomis bendriausiomis pastabomis.

Mūsų istoriografijoje susidarė nenatūrali padėtis, kai vienas ir tas pats autorius vos ne kaip neginčijamą tiesą priima rusų tradicijos duomenis¹¹³, tuo tarpu į lietuvių tradiciją žiūri su didžiausiu skepticizmu, netgi siūlo Lietuvos metraščių legendinę dalį vadinti fantastine¹¹⁴. Tačiau tokie kraštutinumai vargu ar gali atvesti prie tiesos. Faktai reikalauja iš dalies nuvainikuoti rusų ir iš dalies reabilituoti lietuvių istorinę tradiciją.

Perdėtą pasitikėjimą rusų istorine tradicija lėmė menkas jos pažinimas. Historiografijoje dažniausiai naudojamas tik vienas V. Pašutos į apyvertą įvestas bylinos fragmentas, kur sakoma, kad kunigaikščio Vladimiro (978–1015) amžininkas Ilja Muromietis rinkęs duoklę „Narsiojoje Lietuvoje“¹¹⁵. Iš tiesų žinių apie Lietuvą bylinose yra ir

¹¹¹ Gudavičius E. Mindaugas. – P. 329.

¹¹² Gudavičius E. Mindaugo epochos šaltiniai // Naujasis židinys. – 1993. – Nr. 7–8. – P. 64–67.

¹¹³ Gudavičius E. „Lietuvos“ vardas... – P. 81.

¹¹⁴ Gudavičius E. Komentarai // Ivinskis Z. Lietuvos istorija. – Vilnius, 1991. – P. 422.

¹¹⁵ Папуто В. Т. Образование... – P. 366–367; Lietuvos TSR istorija. – Vilnius, 1953. – D. 1. – P. 51; Lietuvos TSR istorija. – Vilnius, 1957. – T. 1. – P. 57; Gudavičius E. „Lietuvos“ vardas... – P. 81.

daugiau¹¹⁶. Kaip pažymėjo Jurijus Novikovas, „pagal vartojimo dažnumą toponimas ir etnonimas „Litva“ rusų epe tvirtai užima antrą vietą po „Aukso Ordos“ ir „totorių“¹¹⁷. Tačiau bylinų žinias reikia vertinti labai atsargiai.

Bylinas labai paveikė vėlesnių laikų realijos. Tas pats Ilja Muromietis su savo draugais gali rinkti duoklę, pavyzdžiui, Didžiojoje bei Mažojoje Aukso Ordoje¹¹⁸, nors jos atsirado tik XV a. 1327 m. įvykius apdainuojančioje bylinoje iš Lietuvos duoklę renka ir Aukso Ordos caraitis Čolchanas (Ščelkanas). Be to, faktas, kad Ilja Muromietis Lietuvoje rinko duoklę, minimas tik viename bylinos variante. Taigi duoklės rinkimo įvaizdis labai mažai ką tepasako¹¹⁹. Tačiau bene didžiausias pavojus yra tas, kad bylinose „Lietuva“ reiškia nebūtinai etninę Lietuvą, o greičiau LDK po Liublino unijos. Jai netgi prigijęs epitetas „žemionių Lietuva“ (*земляная Литва*)¹²⁰. Todėl nenuostabu, kad Vladimiro ir Polocko kunigaikštystės Rognedos vedybos bylinose gali virsti Vladimiro ir „Lietuvos karaliaus“ dukters Opraksijos vedybomis – Polocko (*полоцкий*) kunigaikštis virto Palietuvės (*политовский*), Lietuvos (*литовский*) arba Lenkijos (*польский*) karalium¹²¹. Rusų tautosakoje su Lietuva kartais siejami ir visai nieko bendra su ja neturintys kraštai bei įvykiai¹²², tačiau bylinose atsispindi ir pagoniškos Lietuvos įvaizdis: tai „nekrikštyta Lietuva“¹²³, joje „nereik žegnotis, nereikia melstis, / tik iki žemės reik pasilenkti“¹²⁴.

Senosios Lietuvos ir vėlyvosios LDK realijos taip susipynusios, kad tik visapusiška bylinų analizė gali padėti atskirti klodus, kuriuos galima būtų panaudoti aiškinantis ankstyvąją Lietuvos istoriją. Šiuo

¹¹⁶ Žr.: Lietuviškasis karalius ir jo giminė: rinkinys rusiškų bilinų / bilinas sustatė ir paaiškino J. Jonila Žilius. – Klaipėda, 1928. – (Istorikai mitiški padavimai. – Kn. 2).

¹¹⁷ Новиков Ю. Эпическая память о Великом Княжестве Литовском // Senoji Lietuvos literatūra. – Vilnius, 1998. – Kn. 6: Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis. – P. 29–30.

¹¹⁸ Lietuviškasis karalius ir jo giminė. – P. 11.

¹¹⁹ Raulinaitis Z. Ar Lietuva mokėjo duoklę Rusios Vladimirui Didžiajam // Karys. – Brooklyn, 1977 01. – Nr. 1 (1528). – P. 5–11.

¹²⁰ Lietuviškasis karalius ir jo giminė. – P. 23.

¹²¹ Ten pat. – P. 39–47; plg.: Raulinaitis Z. Ar Lietuva mokėjo duoklę... – P. 7–9.

¹²² Новиков Ю. Эпическая память... – P. 41–47.

¹²³ Lietuviškasis karalius ir jo giminė. – P. 56.

¹²⁴ Ten pat. – P. 40.

požiūriu bene įdomiausias pasakojimas „Lietuvių antpuolis“ apie du Lietuvos karaliaus Čembalo (plg. lietuvišką vardą *Čimbaras*¹²⁵) seserėnus (sūnėnus) Vitvičkus (Livikus), nesėkmingai vykusius kariauti į Rusiją – į Briansko kunigaikščio Romano žemes¹²⁶. Prieš šį kunigaikštį 1263 m. Mindaugas iš tiesų buvo suorganizavęs nesėkmingą žygį¹²⁷, o pats siužetas šiek tiek primena ir Mindaugo sūnėnų Tautvilo bei Gedivydo istoriją¹²⁸.

Panašų įvairių realijų susipynimą matome ir lietuviškoje istorinėje tradicijoje. Tai nemaža dalimi nulėmė skeptiškumą jos atžvilgiu, tačiau reikia pasakyti, kad jau vien dėl palyginti ankstyvo jos užrašymo (XV–XVI a. sandūra) lietuviškoji tradicija ne taip smarkiai painioja įvairias epochas, o ir pačių jos atspindimų epochų yra kur kas mažiau. Lietuvos metraščių legendinėje dalyje yra gana tiksliai pateiktų įvykių, kaip, pavyzdžiui, vokiečių įsikūrimas Livonijoje po lietuvių žygio. Šį pasakojimą galima sugretinti su 1185–1186 m. Henriko Latvio kronikos duomenimis¹²⁹. Išvis atrodo, kad Lietuvos metraščių legendinėje dalyje nėra užfiksuota tradicijos, kuri siektų giliau kaip XII a.

Žinoma, negalima užmiršti, kad lietuvių tradicija mus pasiekė perdirbta. Atskiri padavimai buvo sujungti į vientisą metraštinį pasakojimą, todėl svarbu juos išskirti ir į kiekvieną jų žiūrėti kaip į atskirą šaltinį. Taigi nėra prasmės Lietuvos metraščių legendinėje dalyje ieškoti chronologinio nuoseklumo. Pasakojimai, atspindintys vėlesnius įvykius, gali eiti prieš atspindinčius ankstesnius ir atvirkščiai. Požiūris į Lietuvos metraščių legendinę dalį kaip į vientisą ir chronologiškai nuoseklų pasakojimą, kadaise tenkinęs M. Strykovskį ar T. Narbutą, šiandien jau yra pasenęs, net jei jo laikomasi, siekiant legendinę dalį atmesti¹³⁰.

¹²⁵ Molėtų ir Vilniaus r. yra iš jo padarytų vietovardžių – Čimbarai, Čimbariškės, Čimbariškiei (Lietuvos TSR administracinio teritorinio suskirstymo žinynas / parengė Z. Noreika, V. Stravinskas. – Vilnius, 1976. – P. 49), o Čimbariškiuose – akmuo, vadinamas Čimbaro kapu (Turisto atlasas / sudarytojas K. Vaškeelis. – Vilnius, 1994. – P. 111). Šios vietovės tikriausiai sietinos su bajorų Čimbarų gimine.

¹²⁶ Šios bylinos analizę žr.: Новиков Ю. Эпическая память... – P. 34–40.

¹²⁷ Ипатьевская летопись. – Sklt. 861–862.

¹²⁸ Lietuviškasis karalius ir jo giminė. – P. 58–71.

¹²⁹ Batūra R. Lietuvos metraščių legendinės dalies ir M. Strykovskio „Kronikos“ istoriškumo klausimu // MADA. – 1966. – T. 2 (21). – P. 276–277.

¹³⁰ Pvz.: Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995 12 01–08. – Nr. 45 (231). – P. 4; 1209–15. – Nr. 46 (232). – P. 4.

Įvairiuose Lietuvos metraščių nuorašuose lietuvių istorinė tradicija pateikiama kiek skirtingai. Šie skirtumai – atskiros studijos objektas, tačiau čia reikia tarti keletą žodžių dėl bandymų juose išvelgti legendinės dalies „kūrimo“ procesą aiškinant, kad perrašinėtojai savaip perkūrė tekstą ir keitė kunigaikščių vardus¹³¹.

Atkreipkime dėmesį į M. Strykovskio teiginį, kad visi jo turimi Lietuvos metraščių nuorašai pasakoja apie Kerniaus palaidojimą prie Deltuvos¹³². Šito nėra nė viename dabar žinomame nuoraše, taigi šią žinią reikėtų laikyti M. Strykovskio naudotų nuorašų specifiniu papildymu. Vėlgį papildymu reikėtų laikyti Bychovco kronikos pasakojimą apie tai, kad Dausprungas įkūrė Ukmergę ir ėmė vadintis Deltuvos kunigaikščiu¹³³. Tačiau kaip paaiškinti, kodėl net keliems Lietuvos metraščių perrašinėtojams prireikė plėsti pasakojimą apie Deltuvą? Be to, M. Strykovskio naudoti nuorašai laikytini senesniais už dabar žinomus. Todėl logiškiau manyti, kad visos, net ir pačios prieštarinčiausios žinios buvo jau protografe, o nuorašų skirtybės atsirado trumpinant pirminį tekstą.

Iš tiesų žinomuose nuorašuose atsispindi tai, kad protografe buvo nevengiama nurodyti kelias įvykių versijas, pateikti kelis vardų variantus (dėl pastarųjų vadovautasi Volynės metraščiu). Račinskio nuoraše sakoma: „Mantvilas (...) turėjo du sūnus, vieną Nemuną, o kitą Skirmantą. O kitur tuos pačius vadina: Vykintu ir Girdivilu“¹³⁴. Kituose nuorašuose ši alternatyva nenurodoma, bet kunigaikščių vardai painiojami¹³⁵. Archeologinės draugijos, Rumiancevo, Ališavos ir Račinskio nuorašuose pateikiamos dvi skirtingos Rimgaudo mirties versijos¹³⁶. Protografe tokių alternatyvų turėjo būti daugiau – jų pėdsakais reikia laikyti skirtingus kunigaikščių vardų užrašymus skirtinguose nuorašuose. Taigi lyginant įvairius nuorašus, galima susidaryti pilnesnį protografe panaudotos istorinės tradicijos vaizdą.

¹³¹ Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia źródłoznawcze. – 1967. – T. 12. – P. 157.

¹³² Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 1. – P. 245.

¹³³ Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1975. – Т. 32. – С. 129; Lietuvos metraštis. Bychovco kronika. – Vilnius, 1971. – P. 44.

¹³⁴ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1980. – Т. 35. – P. 146.

¹³⁵ Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – P. 140.

¹³⁶ Летописи белорусско-литовские. – P. 92, 149, 176.

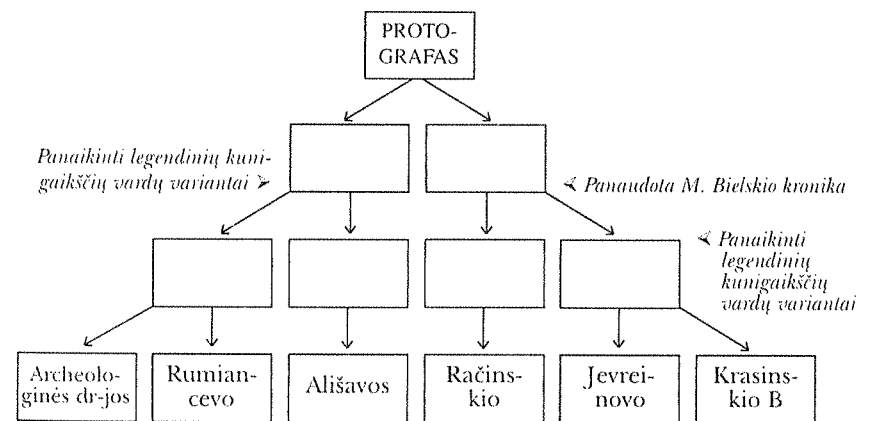

8 pav. Vidurinės redakcijos Lietuvos metraščių Rumiancevo nuorašo pirmasis puslapis (Летописи белорусско-литовские. – Іклія).

Iš viso dabar žinomi 7 Lietuvos metraščių nuorašai, turintys legendinę dalį – 6 vidurinės redakcijos nuorašai ir Bychovco kronika (plačioji redakcija). Legendinė dalis juose nedaug tesiskiria. Vidurinės redakcijos nuorašus galima suskirstyti į dvi grupes. Kaip pažymėjo Mečislovas Jučas, Račinskio ir Jevreinovo nuorašai yra papildyti

M. Bielskio kronikos duomenimis¹³⁷. Jevreinovo nuorašas savo ruožtu yra artimas Krasinskio B nuorašui, kuris yra legendinės dalies pradžia be pabaigos ir be istorinės dalies, nurašyta iš defektuoto egzemplioriaus. Istoriografijoje paplitusi nuomonė, kad Krasinskio nuorašas – archajiškiausias vidurinės redakcijos Lietuvos metraščių tekstas, yra neįtikinama, nes, priėmę tokį teiginį, nebegalėtume paaiškinti jo artimumo Jevreinovo nuorašui. Jevreinovo ir Krasinskio B nuorašus sieja skirtingi nuo kitų nuorašų kai kurių legendinių kunigaikščių vardai. Šie skirtumai turėjo atsirasti skirtingai sutrumpinus pirminį tekstą. M. Bielskio kronikos panaudojimo metu jis dar nebuvo sutrumpintas, nes Račinskio nuoraše antri kunigaikščių vardų variantai atmesti panašiai, kaip ir nuorašuose, kuriuose nepanaudota M. Bielskio kronika. Pastarojoje nuorašų grupėje didesniu tarpusavio artimumu pasižymi Archeologinės draugijos ir Rumiancevo (8 pav.) nuorašai. 1907 m. publikacijoje jie netgi buvo išleisti kaip vienas nuorašas (trūkstama Archeologinės draugijos nuorašo pradžia ir pabaiga atstatyta pagal Rumiancevo nuorašą). Ališavos nuorašas yra išverstas į lenkų kalbą ir ne taip tiksliai pateikia pirminį tekstą. Tad išlikusių Vidurinės redakcijos Lietuvos metraščių nuorašų santykį su protografu galima pavaizduoti tokia schema:

¹³⁷ Jučas M. Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P. 91–98.

Vėlyvieji šaltiniai visada kelia daug problemų, bet tai nereiškia, kad juose negali būti unikalių žinių, neišlikusių patikimuose šaltiniuose. Bėda ta, kad kuo painesnis šaltinis, tuo daugiau pastangų reikalauja jo analizė ir tuo kuklesni tos analizės rezultatai. Tai paprastai atbaido tyrinėtojus. Tačiau, siekiant išspręsti įsisenėjusias istoriografines problemas, neišvengiamai teks ieškoti būdų, kaip išplėsti šaltinių bazę, ir vėlyvųjų šaltinių nebebus galima ignoruoti. Reikia tikėtis, kad ateity jie susilauks išsamesnių tyrinėjimų.

2. Archeologiniai šaltiniai

Lietuvos valstybės ištakų šiuo metu jau nebeįmanoma tyrinėti be archeologinių duomenų. Žinoma, archeologiniai šaltiniai nėra tokie iškalbingi kaip rašytiniai. Iš jų ryškėja tik bendriausi visuomenės raidos kontūrai, kurie atkuriami kartais gana subjektyvių interpretacijų būdu. Bene didžiausia problema yra chronologija, kuri iki šiol dar nepakankamai tiksli. Ją tikslinant, dar gali tekti peržiūrėti ar pakoreguoti kai kurias išvadas, padarytas remiantis archeologiniais duomenimis. Tačiau apskritai archeologinių šaltinių reikšmingumas, tyrinėjant Lietuvos valstybės ištakas, nekelia jokių abejonių. Archeologiniai duomenys atskleidė mums išties Lietuvos priešistorės epochas, apie kurias dar ne taip seniai neturėta jokio supratimo. Dabar jų kontūrai jau nužymėti, iškeltos naujos problemos, pasiūlyti jų sprendimai.

Dabartinę Lietuvos archeologijos padėtį geriausiai atspindi apie kiekvieną Lietuvos priešistorės laikotarpį parašytos monografijos¹³⁸. Deja, mums svarbiausia – R. Volkaitės-Kulikauskienės monografija apie IX–XII a. laikotarpį – yra jau senstelėjusi. Senokai pasirodė ir Lietuvos archeologinių paminklų sąvadas¹³⁹. Detalesnį paskutinių priešisto-

¹³⁸ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1984; 2 leid. – Vilnius, 1996; Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1995; Michelbertas M. Senasis geležies amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1986; Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). – Vilnius, 1996; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII amžiais. – Vilnius, 1970.

¹³⁹ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – Vilnius, 1975. – T. 2: Piliakalniai; 1977. – T. 3: I–XIII a. pilkapiniai ir senkapiai; 1978. – T. 4: I–XIII a. radiniai.

rės amžių vaizdą susidaryti padeda atskiri straipsniai ir specialios monografijos¹⁴⁰.

Naudojantis archeologine medžiaga, svarbu atkreipti dėmesį į vieną aplinkybę, kurios archeologinėje literatūroje kartais nepaisoma. Lietuvos priešistorės negalima rekonstruoti, vienodai traktuojant visą dabartinę Lietuvos teritorijoje randamą archeologinę medžiagą. Dabartinės Lietuvos sienos susiformavo istoriniais laikais. Jų perkėlimas į priešistorinius laikus yra anachronizmas. Bronzos ir geležies amžiais tik dvi viena kitą pakeitusios kultūros gali būti laikomos Lietuvos priešistorės tyrinėjimų objektu – tai Brūkšniuotosios keramikos kultūra (1300 m. pr. Kr.–400 m.) ir Rytų Lietuvos pilkapių kultūra (400–1200 m.). Visos kitos tuo pačiu metu Lietuvos teritorijoje buvusios kultūros priklausė kitoms gentims, kurios tiesiogiai nedalyvavo Lietuvos visuomenės raidoje ir jos politinių struktūrų kūrimo. Tik vėliau jos buvo įtrauktos į Lietuvos valstybę. Reikia pasakyti, kad abi mus dominančios kultūros neapsiribojo dabartinėmis Lietuvos sienomis – jos apėmė dalį Baltarusijos teritorijos. Baltarusijoje buvusi Rytų Lietuvos pilkapių kultūros dalis yra menkiausiai pažįstama, nors Lietuvos valstybės susidarymo procesui ji labai svarbi. Būtent čia būta aktyviausių ryšių su rytų slavais, skatinusių valstybinės konsolidacijos procesus. Čia turėjo būti ir didžioji dalis Lietuvos žemės siaurąja prasme, kurioje užsimezgė pirmieji Lietuvos valstybingumo daigai. Nuodugnai archeologiškai ištirti šią teritoriją – svarbus Lietuvos archeologijos uždavinys. Jį atlikus bent tokiu mastu, kaip kitose Lietuvos vietose, mūsų žinios apie Lietuvos priešistorę gerokai pasipildys.

3. Analogijų šaltiniai

Kai trūksta arba nėra rašytinių šaltinių, svarbiausias šaltinis archeologinių duomenų interpretacijai yra analogijos iš kitų visuomenių, priklausančių panašaus išsivystymo stadijoms. Tokias analogijas galima suskirstyti į 3 grupes.

¹⁴⁰ Pvz.: Лухтан А., Ушинская В. К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс, 1988. – P. 89–104; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – Vilnius, 1995.

1. Žinios apie kitus baltus bei artimiausius jų kaimynus. Jų atsiranda gerokai anksčiau, negu apie lietuvius – jau nuo Herodoto laikų (V a. pr. Kr.)¹⁴¹. Baltiškos medžiagos panaudojimas Lietuvos istoriografijoje turi galias tradicijas. Ypač plačiai ir produktyviai ji panaudota Henryko Łowmiańskiego ir Vladimiro Pašutos darbuose¹⁴². Tad šiuo metu bene aktualiau atkreipti dėmesį į kitą šių šaltinių panaudojimo problemos pusę – politinės organizacijos negalima laikyti etniniu bruožu ir viską, kas žinoma apie kitus baltus, automatiškai taikyti lietuviams. Vakarų baltų raida skyrėsi nuo Rytų baltų¹⁴³. Šiandien reikia atsisakyti pernelyg tiesmukiško visų baltų tapatinimo ir baltiškąją medžiagą (tiek rašytinių, tiek archeologinių šaltinių teikiama) suvokti kaip analogijų šaltinį. Žinoma, jis yra artimiausias Lietuvai, bet ne tiek dėl baltų giminingumo, kiek dėl jų geografinio artimumo.

2. Žinios apie kitas Europos miškingosios zonos šalis – visų pirma slavų ir germanų kraštus. Tai labiau nuo Lietuvos realijų nutolusi medžiaga, bet kartais detalesnė. Naudojant stadijiniu požiūriu artimą medžiagą, joje galima užčiuopti Europos miškų zonai būdingą specifiką, kurios nerasime dar tolimesnių kraštų analogijose. Žinios apie visus slavų kraštus išsamiai pateiktos ir išanalizuotos H. Łowmiańskiego veikalė „Lenkijos ištakos“¹⁴⁴. Iš germanų bene archajiškiausias ir mums geografiškai artimiausias yra Švedijos pavyzdys. Švediška medžiaga susisteminta Stanisłavo Kovalevskio veikale¹⁴⁵. Nors teorinės autoriaus pozicijos buvo griežtai marksistinės, konkretūs Švedijos visuomenės bruožai išanalizuoti neatitrūkstiant nuo šaltinių.

3. Etnografinė atsilikusių tautų medžiaga. Ji vertinga dėl savo nepaprasto išsamumo, kuris leidžia, naudojant lyginamąjį metodą, išskirti

¹⁴¹ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos šaltiniai. – P. 62–115; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – Москва, 1978.

¹⁴² Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – Wilno, 1931–1932. – T. 1–2; Пашута В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959.

¹⁴³ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – Vilnius, 1995. – P. 52–53, 63–64.

¹⁴⁴ Łowmiański H. Początki Polski : z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1963. – T. 1: Część pierwsza. Okres wenecki; 1963. – T. 2: Część druga. Wielka migracja słowian; 1967. – T. 3: Część trzecia. Okres lechicki; 1970. – T. 4: Część trzecia. Okres lechicki (ciąg dalszy).

¹⁴⁵ Ковалевский С. Д. Образование классового общества и государства в Швеции. – Москва, 1977.

svarbiausias visuomenės raidos tendencijas ir variacijas nulemiančius veiksnius¹⁴⁶. Be abejo, vertingiausia etnografinė medžiaga yra tų tautų, kurios gyveno panašiomis gamtinėmis sąlygomis, kaip ir Lietuvos gyventojai, ir priklausė panašiam ūkiniam kultūriniam tipui. Visų pirma tai Sibiro ir Šiaurės Amerikos tautos¹⁴⁷. Iš pastarųjų garsiausi yra irokėzai. Būdami artimiausi besikuriančių JAV kaimynai, jie anksti pateko į amerikiečių akiratį, o XIX a. juos išgarsino H. L. Morgano darbai, paremti visų pirma irokėzų medžiaga. Irokėzų santvarką Morganas rekonstravo pagal jų atsiminimus, tad neišvengė irokėzų visuomenės archaizavimo ir jos demokratiškumo idealizavimo. Iš tiesų XVII–XVIII a. Irokėzų Lyga, kai kurių tyrinėtojų manymu, jau pasiekė ankstyvojo valstybingumo stadiją. Kai kurie irokėzų kultūros bruožai XI–XIII a. (Ovasko kultūra) primena Brūkšniuotosios keramikos kultūrą. Jie gyveno kalvų viršūnėse įrengtose įtvirtintose gyvenvietėse, vertėsi lydimine žemdirbyste, žinojo spalvotąją metalurgiją; net jų keramika buvo brūkšniuota. Vis dėlto yra ir svarbių skirtumų: gyvulininkystės nebuvimas (kartu ir ariamosios žemdirbystės pradmenų neturėjimas), derlingesnės žemdirbystės kultūros ir žymiai didesnė gyventojų koncentracija gyvenvietėse, kuriose irokėzų kultūros klestėjimo laikais gyvendavo po tūkstantį ir daugiau žmonių, nors bendras gyventojų tankumas buvo panašus ar net mažesnis negu Lietuvoje. Įtvirtintoje gyvenvietėje ar 2–3 gyvenvietėse paprastai susitelkdavo beveik visa gentis, kontroliavusi nuo kelių iki keliolikos tūkstančių kvadratinų kilometrų teritoriją¹⁴⁸.

Tam tikrų bendrų tendencijų galima pastebėti viso pasaulio visuomenių raidoje. Jų pagrindu kuriamos bendros valstybių formavimosi teorijos, išryškinama atskirų regionų specifiška ir jos priežastys. Tokių teorijų kūrimas yra politinės antropologijos tyrinėjimų objektas. Politinė antropologija yra socialinės (arba kultūrinės) antropologijos šaka, tyrinėjanti politinių struktūrų raidą ikiindustriniu laikotarpiu. Todėl

¹⁴⁶ Apie etnografinės medžiagos panaudojimo problemas žr.: Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. – Москва, 1979.

¹⁴⁷ Čeboksarova N., Čeboksarova I. Tautos, rasės, kultūros. – Vilnius, 1977. – P. 136–176.

¹⁴⁸ Аверкиева Ю. П. Индейцы Северной Америки : от родового общества к классовому. – Москва, 1974. – P. 171–250.

šio mokslo pasiekimai yra svarbūs ir Lietuvos valstybės formavimosi supratimui.

Politinės antropologijos ištakos susijusios su XIX a. evoliucionistine etnologija, ypač su L. H. Morgano darbais, tačiau tikraja jos pradžia laikomas 1940 m. pasirodęs veikalas „Afrikos politinės sistemos“¹⁴⁹. Pati politinės antropologijos sąvoka įvesta dar vėliau – tik 1959 m. amerikiečių antropologo Davido Eastono¹⁵⁰ (dar XX a. pradžioje politinė antropologija kartais buvo pavadinama antropologijos kryptis, kurios atstovai aiškino, kad žmonių socialinė-politinė organizacija ir kultūra priklauso nuo jų rasinių ypatybių¹⁵¹). Šiuo metu politinė antropologija yra pasiekusi reikšmingų rezultatų, padedančių geriau suvokti politinių struktūrų esmę ir raidą¹⁵².

Žinoma, politinės antropologijos pasiekimų nereikia pervertinti. Politinė antropologija dar toli gražu nėra pasiekusi negincijamų tiesų stadijos (jeigu ją iš viso įmanoma pasiekti). Be to, ji ypač daug dėmesio skyrė vadinamosioms „pirminėms valstybėms“ (*pristine states*), atsiradusioms savarankiškai, be išorinės įtakos. Tuo tarpu Lietuva, kaip ir kitos Europos valstybės, priklauso antrinių valstybių grupei, kurių raidoje išorinė įtaka buvo lemiamą. Vis dėlto be politinės antropologijos ištirtų ikivalstybinių struktūrų ir įvestų sąvokų sunku įsivaizduoti šiuolaikinio mokslo reikalavimus atitinkantį valstybės ištakų tyrinėjimą.

¹⁴⁹ Годинер Э. С. Политическая антропология о происхождении государства. – P. 53.

¹⁵⁰ Куббель Л. Е. Потестарная и политическая этнография. – P. 269.

¹⁵¹ Токарев С. А. История зарубежной этнографии. – Москва, 1978. – P. 174, 176–178.

¹⁵² Jų apžvalgą žr.: Годинер Э. С. Политическая антропология о происхождении государства. – P. 51–78.

II. ISTORIOGRAFIJA

1. Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimo pradžia

Rimgaudas pirmasis ėmė vadintis Lietuvos, Žemaitijos ir Rusios didžiuoju kunigaiščiu, o tuo titulu iki tol jo pirmatai nesinaudojo ir naudotis negalėjo, nes tos valstybės visada turėjo atskirus valdovus.

Motiejus Strykovskis

Kadangi dauguma Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpio šaltinių yra naraciniai, riba tarp jų ir istoriografijos gali būti tik sąlyginė. Motiejaus Strykovskio „Kronika“ (1582 m.) bei ankstesni darbai („Dorybės pasiuntinys“, 1574 m., „Apie pradžią...“, 1577 m.) – tai ir šaltiniai, giminingi Lietuvos metraščiams, ir svarbūs istoriografijos paminklai¹⁵³.

Motiejų Strykovskį (9 pav.) (1547–po 1593) galima laikyti pirmuoju Lietuvos valstybės susidarymo tyrinėtoju. Būtent jo „Kronikoje“ suformuluota pirmoji Lietuvos valstybės kūrimosi koncepcija, valstybės susidarymas pirmą kartą išskyla kaip savarankiška problema. Iki M. Strykovskio lietuvių tautos ir valstybės kilmė aiškinta remiantis etnogenetinėmis legendomis, kuriose šios dvi problemos buvo tapatinamos. Etnogenetinėse legendose, nuo seno plitusių tiek žodine, tiek rašytine forma¹⁵⁴, tautos atsiradimas paprastai sietas su pirmojo jos valdovo

¹⁵³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. Warszawa, 1846. – T. 1; Strykowski M. Goniec cnoty do prawych slachciczów // Strykowski M. Kronika... – Warszawa, 1846. – T. 2. – P. 467–563; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978.

¹⁵⁴ Petrauskas R. Tautinė ir istorinė savimonė XVI a. pradžios Lietuvos metraščiuose // Metai. – 1995. – Nr. 11. – P. 115–117 (etnogenetinės legendos viduramžių istoriografijoje); Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – Москва, 1979. – P. 210–219 (skitų ir skotų etnogenetinės legendos).

9 pav. Motiejus Strykovskis

patriarcho, dažnai laikyto ir tautos eponimu, veikla, o valstybė suvokta kaip tautos atributas.

M. Strykovskis, aiškindamas tautos kilmę, neatmetė etnogenetinių legendų, tačiau jis, kalbėdamas apie Lietuvos valstybės atsiradimą, nebeapsitenkino jomis. Lietuvos metraščių Palemono legendą jis perdirbo į politogenetinę legendą. Valstybė, jo manymu, atsirado vėliau, negu krašte apsigyveno lietuvių protėviai, „o tie, kurie mano, kad čia italai į negyvenamas dykras atplaukė, labai klysta“¹⁵⁵. Nors italų susilieėjimas su vietiniais gy-

ventojais tarsi užbaigė ir etnogenezės procesą, su jais visų pirma siejamas valdančiojo sluoksnio atsiradimas.

Jau veikale „Apie pradžią...“ (1577 m.) M. Strykovskis išryškino Palemono, kaip valstybinės santvarkos įkūrėjo, vaidmenį. Valstybę jis sukūręs laukinių žmonių krašte: „Pirminė Lietuva, kaip laukiniai žmonės, miškuose gyveno“¹⁵⁶. Įdomu, kad, apibūdindamas ikivalstybinę būklę, M. Strykovskis bandė remtis etnografinėmis analogijomis. Jis teigė, kad lietuvių protėviai „čia seniai miškuose be valdžios gyveno. / Taip pat šiandien už Švedijos gyvena lapiai...“¹⁵⁷. Deja, šitos pastabos neberandame „Kronikoje“, nors ikivalstybinė būklė joje apibūdinama panašiai¹⁵⁸. Tačiau „Kronikoje“ pirmą kartą išskirtas Lietuvos kunigaikštystės susidarymas – pirmasis Lietuvos valstybės gyvavimo etapas.

¹⁵⁵ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 78.

¹⁵⁶ Strykowski M. O początkach... – P. 89.

¹⁵⁷ Strykowski M. O początkach... – P. 89: „Którzy tu dawno w puszczach, bez sprawy mieszkali. / Tak że dziś za Szwecyją żywot wiodą Lopi...“

¹⁵⁸ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 78: „... pierwszy tuteczni obywatelowie (...) ludzie prości i grubi, bez praw, bez zwierchności, wolni i rospustni...“

Rekonstruodamas Lietuvos valstybės formavimosi eigą, M. Strykovskis plačiai panaudojo XVI a. pradžios Lietuvos metraščių medžiagą, tačiau interpretavo ją naujai. Lietuvos metraščiai tik tarp kitko pamini Kernių, esą sugalvojęs Lietuvos vardą, ir nenurodo, kada jis gyveno¹⁵⁹, o M. Strykovskis pabrėžia, kad Kernius, jo manymu, pradėjęs valdyti 1040 m., buvo „Lietuvos įkūrėjas ir pirmasis kunigaikštis“ („*pierwsze xsiażę i fundator Litewski*“)¹⁶⁰. Atkreiptinas dėmesys į „Lietuvos įkūrėjo“ valdymo pradžios datą – tai pirmasis M. Strykovskiui žinomas Lietuvos vardo paminėjimas. Galbūt jis ją paėmė iš Rusios metraščių, kuriuose Lietuva pirmą kartą paminėta 1040 m. (ryšium su Jaroslavo žygiu į Lietuvą)¹⁶¹. Nors galėjo ją paimti ir iš Motiejaus Miechovskio, kuris pirmą kartą Lietuvą mini 1041 m. – kitoje vietoje, aptardamas pirmojo Lietuvos paminėjimo klausimą, būtent šią žinią apie Lietuvą M. Strykovskis laikė seniausią¹⁶².

Toliau M. Strykovskis iškelia klausimą: „Kada atsirado Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės titulas?“ Atsakydamas į jį, jis pagrindžia antrojo Lietuvos valstybinės konsolidacijos etapo – didžiosios kunigaikštystės – išskyrimą. Prieštaraudamas Lietuvos metraščiams, M. Strykovskis teigia, kad Rimgaudas (atėjęs į valdžią 1219 m.) „pirmasis ėmė vadintis Lietuvos, Žemaitijos ir Rusios didžiuoju kunigaikščiu, o tuo titulu iki tol jo pirmtakai nesinaudojo ir naudotis negalėjo, nes tos valstybės visada turėjo atskirus valdovus“¹⁶³. Ši išvada visai neparemta Lietuvos metraščiais, kuriuose Rimgaudas – tik Naugarduko kunigaikštis¹⁶⁴. Kad pateisintų šią savo išvadą, M. Strykovskis netgi sukūrė Rimgaudo atėjimo į valdžią aplinkybes – esą jis tapęs mažamečio Lietuvos ir Žemaitijos kunigaikščio Šventaragio globėju¹⁶⁵. Panaši LDK susidarymo versija išdėstyta ir veikale „Apie pradžią...“, tačiau ten Šventaragio globėju bei pirmuoju Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu tampa ne Rimgaudas, o jo tėvas Algimantas¹⁶⁶. Vadinasi, M. Strykovskis nebuvo tikras,

¹⁵⁹ Летописи Белорусско-литовские. – P. 129, 146, 174, 194, 215.

¹⁶⁰ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 86–87.

¹⁶¹ Повесть временных лет. – Ч. I. – P. 103.

¹⁶² Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 217; Strykowski M. O początkach... – P. 148.

¹⁶³ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 250.

¹⁶⁴ Летописи Белорусско-литовские. – P. 92, 131, 148–149, 176, 196–197, 217–218.

¹⁶⁵ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 250.

¹⁶⁶ Strykowski M. O początkach... – P. 187.

kas konkrečiai suvienijo kelias kunigaikštystes į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet to vienytojo ieškojo Mindaugo atėjimo į valdžią išvakarėse – greičiausiai todėl, kad Mindaugas Rusios metraščiuose jau iškyla kaip didysis kunigaikštis, valdęs visas tris minėtas sritis.

Taigi M. Strykovskis nelabai paisė Lietuvos metraščių ir gerokai nuo jų nutolo. Lietuvos metraščius jis vertino kritiškai, jų autorius laikė tamsuoliais, priekaištavo jiems dėl pateiktų žinių nepagrįstumo ir datų nebuvimo¹⁶⁷. Visuose savo kūriniuose – „Dorybės pasiuntinyje...“, „Apie pradžią“ bei „Kronikoje“ – M. Strykovskis pabrėžė, kad po Palemono seka daug abejotinų kunigaikščių, kurie „Savo gyvenimus paliko abejotinus todėl, / Kad dažniau savo kaimynams kardu ant kaktų rašė“¹⁶⁸. Taigi M. Strykovskis suvokė, kad žinios apie legendinius kunigaikščius, neparemtos vienalaikiais šaltiniais, yra abejotinos. Pakankamai patikima Lietuvos istorija, anot jo, prasideda tik nuo 1200 m.¹⁶⁹ Nenuostabu, kad ir datuodamas Lietuvos kunigaikštystės pradžią, M. Strykovskis pirmą patikimą žinią apie Lietuvą laikė vertingesniu orientyru, negu Lietuvos metraščių genealogiją, pagal kurią Kernius buvo Palemono anūkas (Palemono atvykimą į Žemaitiją M. Strykovskis datavo pagal J. Dluogošą 48 m. pr. Kr.¹⁷⁰). Tačiau savo kritiškumą M. Strykovskis rodė tik spręsdamas svarbiausias Lietuvos istorijos problemas, nuo kurių priklauso bendras Lietuvos istorijos vaizdas. Atskirų įvykių tikslumu jis per daug nesirūpino – naudojosi ne tik nepatikimais Lietuvos metraščių pasakojimais, bet net savo paties sukurtais epizodais.

Taigi išvadas apie Lietuvos valstybės formavimosi eigą M. Strykovskis darė visų pirma remdamasis patikimesniais šaltiniais, o iš jų sudarytą schemą užpildė vaizdais iš Lietuvos metraščių. Nors šios Lietuvos metraščių legendinės dalies interpretacijos negalima laikyti vykusia, valstybės formavimosi schema pakankamai įžvalgi. M. Strykovskis

¹⁶⁷ Daniłowicz I. Wiadomość o właściwych litewskich latopiscach // Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. (36).

¹⁶⁸ Strykowski M. O początkach... – S. 90; Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 82: „Przeto swoje żywoty wąpłiwie podali, / Bo częściej swym sąsiadom szablą lby pisali“. Strykowski M. Goniec cnoty... – P. 538: „Żywoty swoje wąpłiwie podali, / Bo nie pisali“.

¹⁶⁹ Strykowski M. Kronika... – T. I. – P. 87.

¹⁷⁰ Ten pat. – P. 81.

Lietuvos kunigaikštystės pradžios pagrįstai ieškojo XI a. Nepraranda savo reikšmės dviejų Lietuvos valstybinės konsolidacijos etapų išskyrimas ir LDK etapo pradžios datavimas Mindaugo atėjimo į valdžią išvakarėmis. Todėl, tyrinėjant Lietuvos valstybės ištakas, ši bendroji Lietuvos valstybės kūrimosi schema ir šiandien tebėra aktuali, o M. Strykovskio indėlis reikšmingas dar ir tuo, kad jis, sukurdamas šią koncepciją, išplėtė Lietuvos istorijos tyrinėjimų problematiką ir parodė tam tikrų šaltinių kritikos apraiškų.

Deja, po M. Strykovskio Lietuvos istorijos tyrinėjimai ilgą laiką nebebuvo tęsiami. Albertas Vijūkas-Kojalavičius (1609–1677) savo „Lietuvos istorijoje“ (1650 m.) faktiškai tik perpasakojo M. Strykovskio „Kroniką“, nebekreipdamas jokio dėmesio į valstybės raidą ir užtemdydamas XI amžiaus lūžį¹⁷¹. Bet jis išsaugojo M. Strykovskio chronologiją, kuri leido A. Kojalavičiaus duomenimis besinaudojančiam Augustui Ludewigui Schlözeriui (1735–1809) priėti prie tų pačių išvadų dėl Lietuvos kunigaikštystės susidarymo. Šį lūžį jis dar labiau akcentavo ir netgi hiperbolizavo. Iki valstybės atsiradimo lietuviai gyvenę kaip laukiniai, o padėtį pakeitė Lenkijos ir Rusios grėsmė XI a. Anot A. L. Schlözerio, nukariautojai visur ir visada „anksčiau išsimėčiusius žmones paskatindavo iš baimės prieš juos susivienyti į valstybes ir tapti žmonėmis“. Taip ir Lietuvos valstybė susikūrusi iš baimės prieš Rusiją ir Lenkiją¹⁷². Šis prarajos tarp valstybės ir ikivalstybinės visuomenės įvaizdis darė nemažą įtaką vėlesnei istoriografijai, bet neišsaugojo XI a., kaip lūžinio momento. Atmetus legendas, buvo atmesta ir M. Strykovskio schema, o A. L. Schlözerio „praraja“ perkelta į XIII a.

Visą XIX a. romantiškai nusiteikę istorikai toliau strykovskiškai interpretavo legendas. Savo apogėjų ši istoriografija pasiekė Teodoro Narbuto (1784–1864) darbuose, kur pateikta sudėtinga, bet nuo realybės atitrūkusi Lietuvos valstybės kūrimosi schema. Anot T. Narbuto, nuo VI a. (legendinių Videučio ir Brutenio laikų) lietuvius (=baltus) jungė laisva respublika, pagrįsta teokratine valdymo struktūra.

¹⁷¹ Vijūkas-Kojalavičius A. Lietuvos istorija / iš lotynų k. vertė L. Valkūnas; įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis. – Vilnius, 1988. – P. 58–95.

¹⁷² Schlözer A. L. Geschichte von Littauen, als einem eigenen Großfürstenthume, bis zum J. 1569 // Schlözer A. L., Gebhardi L. A. Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. – Halle, 1785. – P. 23, 27–28.

Aukščiausioji valdžia joje buvo atiduota vyriausiajam žyniui – Krivių Krivaičiui. Tačiau ji neturėjo bendros karinės organizacijos. Atskiras provincijas valdė smulkūs kunigaikščiai, kurie prireikus susivienydavo ir iš savo tarpo išsirinkdavo laikiną karo vadą¹⁷³. 1040 ir 1044 m. žygiais Jaroslavas užkariavo žemes į pietus nuo Neries („Pelūziją ir Neromą“, nukariautų žemių sostinė buvusi Senuosiuose Trakuose). Tai paskatino didesnių kunigaikštysčių kūrimąsi, kurios imtos vadinti Lietuvos vardu, anksčiau taikytu visiems baltams. Iš pradžių atsirado trys tokios kunigaikštystės: 1) Kernavės kunigaikštis Kernius subūrė savo kariauną, užvaldė kraštą tarp Neries ir Dauguvos upių ir 1055–1058 m. čia įkūrė Lietuvos–Rusios (Lietuvos Užnerio) kunigaikštystę; 2) 1065 m. žemaičių kunigaikštis Erdvilas išvadavo „Pelūziją ir Neromą“, įkurdino savo buveinę Naugarduke (Naujapilyje), buvusiam netoli Trakų, ir davė pradžią Lietuvos kunigaikštystei, pavadintai Aukštutine Lietuva (Aukštaitija); 3) Erdvilo sūnus Mingaila tą kunigaikštystę atidavė savo sūnui Skirmantui, o pats 1190 m. užkariavo Polocką ir įkūrė Lietuvos–Polocko kunigaikštystę, kurios ryšiai su Lietuva vėliau nutrūko¹⁷⁴. Pagaliau 1230 m. Aukštutinės Lietuvos kunigaikštis Rimgaudas (Skirmanto pronūkis) „vien tik savo proto galia, be ginklo, suvienijo visas lietuvių žemes, mažas kunigaikštystes ir tėvoninių kunigaikščių valdas, išskyrus Prūsiją bei Livoniją, priskirdamas savo aukščiausiajai valdžiai“¹⁷⁵. 1240 m. jam mirus, valstybė buvo padalinta tarp jo sūnų Erdvilo (gavusio Naujapilį ir žemes palei Nerį) ir Mindaugo (gavusio „Pelūziją“ ir Rusios žemes). Po Erdvilo mirties 1242 m. Mindaugas paveldėjo visą savo tėvo sukurtą valstybę¹⁷⁶.

Tokie vaizdingi pasakojimai Rusijos imperijos okupuotos Lietuvos bajorams, o vėliau ir kylančiai valstietiškajai tautai žadino patriotinius jausmus. Tačiau jie buvo pagrįsti tik labai laisva Bychovco kronikos ir M. Strykovskio pateiktų legendų interpretacija bei, ko gero, paties T. Narbuto padirbtą J. F. Rivijaus kronika¹⁷⁷.

¹⁷³ Narbutas T. Lietuvių tautos istorija. – Vilnius, 1994. – T. 3. – P. 58–62, 130–131.

¹⁷⁴ Ten pat. – P. 176–191, 229–242.

¹⁷⁵ Narbutas T. Lietuvių tautos istorija. – Vilnius, 1997. – T. 4. – P. 98–99.

¹⁷⁶ Ten pat. – P. 114, 122–123.

¹⁷⁷ Dubonis A. Rivijaus kronikos byla // Lituanistica. – 1997. – Nr. 4(32). – P. 3–12.

2. Pirmieji kritiškų tyrinėjimų bandymai

Nesiliaujantys mūsų tarpusavio vaidai, Kijevo žemės skilimas ir kiekvienos atskiros srities silpnumas davė galimybę lietuviams ne tikrai išsivaduoti nuo priklausomybės, bet ir trikdyti antpuoliais Rusijos sritis.

Nikolajus Karamzinas

Visai kitų nuostatų laikėsi rusų istorikai. Jokių sentimentų legendinei Lietuvos istorijos daliai jie neturėjo, todėl dar 1818 m. Nikolajus Karamzinas (1766–1826) (10 pav.) ryžtingai atmetė M. Strykovskio „pasaką“, kartu atkreipdamas dėmesį į pirmąją tikrą žinią apie Lietuvą – 1009 m. Brunono žuvimą¹⁷⁸. Jis pirmasis suprato ir 1183 m. datos reikšmę Lietuvos ir Rusios istorijoje: „Šiuo metu [1183 m.] Vakarų Rusija pažino naujus priešus, pavojingus ir žiaurius. Lietuvių tauta, šimtą penkiasdešimt metų pavaldi jos kunigaikščiams, laukinė, neturtinga, mokėdavo jiems duoklę kailiukais, netgi karnomis ir vantomis. Nesiliaujantys mūsų tarpusavio vaidai, Kijevo žemės skilimas ir kiekvienos atskiros srities silpnumas davė galimybę lietuviams ne tikrai išsivaduoti nuo priklausomybės, bet ir trikdyti antpuoliais Rusijos sritis. Trimituodami savo ilgais trimitais, jie sėsdavo ant eiklių miškinių žirgų ir kaip plėšrūs žvėrys siekdavo grobio: degindavo gyvenvietes, imdavo į nelaisvę gyventojus ir, vejami karinių būrių, nenorėdavo kautis rikiuotėje: pasklisdami į visas puses, laidydavo strėles iš tolo, svaitydavo ietis, išnykdavo ir vėl pasirodydavo“¹⁷⁹. Lietuvos valstybės susidarymo laiko N. Karamzinas nustatyti nebandė, bet ir nesiejo jo su Mindaugu. Pristatydamas Mindaugą jis tiesiog parašė: „Lietuvoje tuo metu viešpatavo Mindaugas (...). Jis gyveno Kernavėje, valdė visus kitus Lietuvos kunigaikščius...“¹⁸⁰ Neradęs šaltiniuose tiesioginių žinių apie Lietuvos valstybės pradžią, N. Karamzinas tik konstatavo, kad išėjusi iš tamsių

¹⁷⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского. – Москва, 1991. – Т. 2–3. – P. 204.

¹⁷⁹ Ten pat. – P. 389.

¹⁸⁰ Карамзин Н. М. История государства Российского. – Москва, 1992. – Т. 4. – P. 50.

10 pav. Nikolajus Karamzinas
(Кара́мзин Н. М. *История государства Российского*. – Москва, 1989. – Т. 1. –
[klija knygos pradžioje].)

faktų rinkimo pradžia buvo svarbus N. Karamzino nuopelnas. Strykovskiškai interpretuojamos legendos negali būti šaltinis Lietuvos istorijai tyrinėti, o iki kitokios interpretacijos tuo metu dar buvo toli.

Sukurti nuoseklesnę Lietuvos istorijos koncepciją ir nustatyti jos vietą Rusijos istorijoje 1838 m. pabandė Nikolajus Ustrialovas (1805–1870). Anot jo, vienijant Rusios žemes, rytinėje jos dalyje susidarė Maskvos valstybė, o vakarinėje – „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, įkurta Gedimino“. Taip lakoniškai apibūdinęs Lietuvos valstybės kilmę, jis dar pridūrė: „Kartu su Rusios žemėmis į Lietuvos kunigaikštystės sudėtį įėjo ir Lietuva siaurąja prasme, Gedimino tėvonija (...). Bet lietuvis, pagonis, dar mažai žinantis pilietinius nuostatus, nyko didžiulėje rusų tautos masėje (...). Ten viskas buvo rusiška – ir tikėjimas, ir kalba, ir pilietiniai nuostatai; patys Lietuvos kunigaikščiai, pagimdyti rusių kunigaikštienių, vedę ruses kunigaikštytes, pakrikštyti sta-

¹⁸¹ Ten pat. – P. 123.

miškų, Lietuva greitais nukariavimais sukūrė garsią valstybę, kuri buvo „jau stipri Mindaugo ir Traidenio laikais, bet kur kas stipresnė Gedimino laikais“¹⁸¹.

Kritišku šaltinių vertinimu N. Karamzinas ryškiai išsiskiria iš savo amžininkų, todėl jo darbai dar ir dabar turi nemažą mokslinę vertę. Jis panaudojo ir į mokslinę apyvartą įvedė daugelį tuomet dar nepaskelbtų Rusios metraščių, todėl jo „Rusijos valstybės istorija“ XIX a. I pusėje buvo vienas iš svarbiausių žinių apie ankstyvąją Lietuvos istoriją šaltinių. Legendinės istorijos atmetimas ir autentiškų

čiatikių tikėjimu, amžininkams atrodė esą Vladimiro Šventojo paliuonys“¹⁸².

Taigi Lietuvos valstybės susidarymas, anot N. Ustrialovo, – tai vakarinių Rusios žemių sujungimas. Ankstesnė „Lietuvos siaurąja prasme“ istorija jo nedomino, nors jis, rašydamas Rusijos istoriją, apibūdino ir ją. Lietuviai, anksčiau mokėję duoklę Rusiai, nuo XII a. vidurio „pradėjo mums nepaliaujamai keršyti“ savo antpuoliais, kurių tikslas iki mongolų antplūdžio „buvo vien tik plėšimas“. Tačiau „Rusią užkariavus mongolams (...), lietuviai išėjo iš savo miškų, ryžtingai ketindami užvaldyti kaimyninius rusų miestus. Jiems vadovavo daugelis konungų, arba kunigaikštukų, kurių vadas buvo narsus ir gudrus Mindaugas, pirmasis patikimai žinomas Lietuvos kunigaikštis, turėjęs savo sostinę Kernavėje“¹⁸³. Nors kai kurias Rusios sritis lietuviai užkariavo jau Mindaugo laikais, Gediminą N. Ustrialovas vadino „tikruoju Lietuvos kunigaikštystės įkūrėju“, o jos įkūrimo data laikė 1320 m. – legendinę pergalę prie Irpenio, po kurios Gediminas esą užvaldė „visą dešiniąjį Dnepro krantą su Černigovu, Kijevu ir Volyne“ bei „priėmė Lietuvos ir Rusios didžiojo kunigaikščio titulą“¹⁸⁴.

Į Lietuvos praeitį buvo gilinamasi ir Vilniaus universitete, tačiau svarbiausi darbai pasirodė jau po universiteto uždarymo. Ypač išsiskiria Joachimo Lelewelio (1786–1861) jau emigracijoje 1839 m. išleista Lietuvos istorija (jos tekstas buvo išleistas 1824 m. Vilniuje intarpų Teodoro Wagos Lenkijos istorijoje pavidalu). Griežtai neatsiribodamas nuo legendų, J. Lelewelis vengė jomis naudotis ir savo pasakojimą stengėsi pagrįsti visų pirma patikimais faktais. Sekdamas N. Karamzinu, jis taip pat pažymėjo 1183 m. kaip lietuvių karo žygių pradžią, bet vertino juos romantiškiau ir pareiškė nuomonę, kad Lietuvos valstybės tuomet dar nebuvo: „Kai atėjo tas laikas, kai Lietuva sėdo ant mažų ir greitų savo žirgų ir pradėjo nuo 1183 vaikytis po Rusią, gąsdindama savo

¹⁸² Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское : сочинение Н. Устрялова, читанное на торжественном акте в главном педагогическом институте 30 декабря 1838. – Санкт Петербург, 1839. – P. 15–17.

¹⁸³ Устрялов Н. Русская история. – Изд. 4-е, исправленное. – Санкт Петербург, 1849. – Ч. I: Древняя история. – P. 124–125.

¹⁸⁴ Ten pat. – P. 152–155.

trimitų garsais ir plėšikavimu, panašiu į totorių; kai atėjo laikas, kai reikia labiau nei bet kada ginti savo dūmines trobas, tuomet nuo pat pradžių gyvas entuziazmas, kylantis daugelyje liaudies bendruomenių, neskyrė atskirų asmenų, atskirų didvyrių, nes taip pakilus, visi yra vienodai narsūs¹⁸⁵. Kalbėdamas apie valstybės susidarymą (kurį vertino neigiamai), J. Lelewelis užsiminė apie Rimgaudą, bet didesnę reikšmę teikė Mindaugui, priartėdamas prie minties, kad valstybę sukūrė jis.

Rusijos istoriografijoje susidomėjimas Lietuvos istorija ypač išaugo XIX a. II pusėje. Gana menko mokslinio lygio buvo Pavelo Kukolniko (1795–1884)¹⁸⁶, Nikolajaus Kostomarovo (1817–1885)¹⁸⁷, Michailo Kojalovičiaus (1828–1891)¹⁸⁸ ir Ivano Beliajevo (1810–1873) darbai. Tačiau pažymėtina, kad M. Kojalovičius pakoregavo N. Ustrialovo koncepciją pripažindamas, kad Lietuvos valstybė iš pradžių buvo lietuviška, o surusėjo tik tada, kai Lietuvos kunigaikščiai išplėtė savo valdžią vakarinėse Rusijos žemėse¹⁸⁹. I. Beliajevas ypač akcentavo Polocko įtaką Lietuvos valstybės formavimuisi¹⁹⁰. Jis atkreipė dėmesį į nuolatinę Polocko įtaką Lietuvai, kuri, jo manymu, nulėmė tokį Lietuvos ir Polocko santvarkų supanašėjimą, kad polockiečiai galų gale noriai pakluso Lietuvos kunigaikščiams. Deja, šis I. Beliajevo darbas parašytas remiantis aiškiomis rusofiliškoms nuostatomis ir menkai argumentuotas, nors jame paliesta Polocko įtakos Lietuvos valstybinių institucijų formavimuisi problema iš tiesų verta dėmesio.

Savo požiūrį į ankstyvąją Lietuvos istoriją išdėstė ir Dmitrijus Ho-

¹⁸⁵ Lelewel J. Dzieła. – Warszawa, 1969. – T. 10: Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Liublinie 1569 zawartej. – P. 133–134; Waga T. Historia ksiąząt i królów polskich krótko zebrana / dla lepszego użytku znacznie przerobiona i pomnożona [przez J. Lelewela]. – Wilno, 1824. – P. 106.

¹⁸⁶ Кукольник П. Исторические заметки о Литве. – Вильно, 1864.

¹⁸⁷ Костомаров Н. И. Русские инородцы: литовское племя и отношения его к русской истории // Русское слово. – 1860. – № 5. – P. 1–100.

¹⁸⁸ Коялович М. Лекции по истории Западной России. – Санкт Петербург, 1864.

¹⁸⁹ Карпачев Е. М. Освещение в русской дворянско-буржуазной историографии общественно-политической истории ВКЛ (до Люблинской унии) // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Историография. – Вильнюс, 1978. – P. 27–28.

¹⁹⁰ Беляев И. Д. Рассказы из русской истории. – Москва, 1872. – Кн. 4. – Ч. 1: История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии.

vaikis (1832–1920), populiarių Rusijos istorijos vadovėlių autorius. Priešistorinę Lietuvos politinę organizaciją apibūdinęs pagal T. Narbuto teokratinės valdžios koncepciją, valstybinę Lietuvos suvienijimą jis nedviprasmiškai priskyrė Mindaugui¹⁹¹. Anot jo, „Lietuva, jausdama, iš vienos pusės, teutonų, iš kitos – kalavijuočių grėsmę, pradėjo telktis į vieną valstybę savo senojo tikėjimo ir nepriklausomybės apsaugai. Vienas iš Lietuvos kunigaikščių Mindaugas, labai narsus ir gudrus žmogus, sujungė savo valdžioje beveik visą Lietuvą“¹⁹². Šią trumpą charakteristiką išplėtojo jau plačiau Lietuvos valstybės susidarymo problemą ėmęs tyrinėti Vladimiras Antonovičius.

3. Vladimiro Antonovičiaus mokykla

...Yra tam tikrų duomenų, kurie mums leidžia teigti, kad 1236 metais Lietuva jau pripažino didžiojo kunigaikščio valdžią.

Juliuszas Latkowskis

Tyrinėjant Lietuvos valstybės ištakas, aiškia pažangą padarė XIX a. paskutiniajame ketvirtyje pasirodę lenkų kilmės ukrainiečių istoriko Vladimiro Antonovičiaus, ukrainiečių istoriko ir literatūrologo Nikolajaus Daškevičiaus bei lenkų istoriko Juliuszo Latkowskio darbai. Tada buvo suformuluota daugelis teiginių, kurių poveikis jaučiamas iki šiol.

Vladimiras Antonovičius (1830–1908) (II pav.) buvo vienas iš ukrainiečių tautinio sąjūdžio lyderių, ypač pasižymėjęs savo mokslinė veikla¹⁹³. Jis yra laikomas XIX–XX a. sandūroje vyravusios istoriografinės mokyklos pradininku¹⁹⁴. Būtent jo daktarinė disertacija „Lietuvos Di-

¹⁹¹ Иловайский Д. Краткие очерки русской истории : курс старшего возраста. – Изд. 9. – Москва, 1868. – P. 78–80.

¹⁹² Иловайский Д. Руководство к русской истории : средний курс (изложенный по преимуществу в биографических чертах). – Изд. 10. – Москва, 1869. – P. 35.

¹⁹³ Ульяновский В. Син України : (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ, 1995. – P. 5–76.

11 pav. *Vladimiras Antonovičius*
(*Антонович В. Б. Моя сповідь. — Р. 2).*

rius siekė priartinti jas prie Lietuvos laikotarpio Ukrainos istorijoje pradžios. „Pirmasis bandymas sukurti Lietuvos valstybę ir kartu pirmasis lietuvių pasirodymas rusų teritorijoje įvyko XIII a. viduryje; šį bandymą galutinai vainikavo sėkmė tik XIV a. pradžioje, sujungus lietuvių giminės kunigaikščių valdžioje beveik visą rusų žemės vakarinę pusę,“ – tokiais žodžiais V. Antonovičius pradėjo savo tyrimą¹⁹⁸.

¹⁹¹ Šiai mokyklai priklausiusių istorikų „genealoginę“ lentelę pateikia Полонська-Василенко Н. *Історія України. — 3-те видання. — Київ, 1995. — Т. 1: До середини XVII століття.*

¹⁹⁵ Антонович В. Б. *Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори. — Київ, 1995. — Р. 622–743.*

¹⁹⁶ Пг.: Шевченко Ф. В. *Вклад Киевского университета в изучение истории Великого Княжества Литовского // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Историография. — Вильнюс, 1978. — Р. 39–40.*

¹⁹⁷ Ульяновський В. *Син України. — Р. 60–61.*

¹⁹⁸ Антонович В. Б. *Очерк истории.... — Р. 624.*

džiosios Kunigaikštystės istorijos apybraiža“ (1878 m.)¹⁹⁵ padėjo pagrindus moksliniam ankstyvosios Lietuvos istorijos tyrinėjimui¹⁹⁶. Tiesa, vertinant iš šių dienų perspektyvos, šis jo darbas atrodo gana paviršutiniškas, bet reikšminga yra tai, kad V. Antonovičius pirmasis bandė išsamiau išdėstyti kritiškai peržiūrėtą anks-tyvąją Lietuvos istoriją.

Lietuvos istorija V. Antonovičių domino visų pirma kaip Ukrainos istorijos dalis¹⁹⁷, ir tai nulėmė tendenciją veltinti Lietuvos valstybės ištakas – auto-

Taigi iki XIII a. vidurio V. Antonovičius nepastebėjo jokių valstybingumo užuomazgų. Lietuvoje tebuvo daugybė nedidelių ir tarpusavyje nesusijusių valsčių. Lietuvos valstybės susikūrimą nulėmė du veiksniai: vokiečių grėsmė ir rusinų įtaka. Kai vokiečiai pradėjo užiminėti nedidelius prūsų bei latvių valsčius, lietuviai suprato, kad reikia jungtis į valstybę. Tačiau jie to negalėjo padaryti savo jėgomis. Pirmiausia reikėjo sukurti Lietuvos kunigaikštystę rusinų teritorijoje. Tai padaręs Kernavės kunigaikštis Mindaugas, kuris užėmė Naugarduką, su Juodąja Rusia ir su rusinų pagalba pradėjo Lietuvą vienyti. Lietuvius naudodamas prieš rusinus, o rusinus – prieš lietuvius, Mindaugas kūrė valstybę, kuri iš pat pradžių buvo Lietuvos–Rusios valstybė. Nors šia gana paviršutiniška faktų interpretacija V. Antonovičius ilgam įtvirtino ir šiandien dar gyvą stereotipą, kad Lietuvos valstybę sukūrė Mindaugas, jis pats neatsisakė netgi N. Ustrialovo idėjos, kad galutinai Lietuvos valstybę sukūrė Gediminas. Mindaugui priklausęs tik pirmasis bandymas ją sukurti. Pastarojo teiginio, beje, nepriėmė jau D. Ilovaiskis, kuris savo „Rusijos istorijoje“ noriai pakartojo daugelį V. Antonovičiaus teiginių¹⁹⁹.

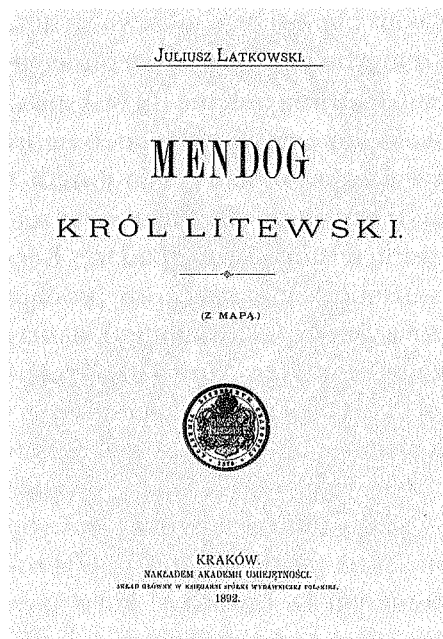
Daugelį V. Antonovičiaus darbo trūkumų pastebėjo ir taisė Nikolajus Daškevičius (1852–1908). Jis parašė plačią V. Antonovičiaus „Apybraižos“ recenziją, kuri išaugo į savarankišką studiją, apimančią Lietuvos istoriją iki pat Liublino unijos²⁰⁰. N. Daškevičius aukštai įvertino V. Antonovičiaus veikalą, laikydamas jį „tolesnių Lietuvos–Rusios istorijos tyrinėjimų išeities tašku“²⁰¹ ir priėmė jo teiginius, kad Lietuvą suvienijo Mindaugas rusinų pagalba. Tačiau N. Daškevičius teigė, kad rusų įtaka reikėsi jau anksčiau. Dar iki XIII a. vidurio Lietuvoje galima įžiūrėti ir miestų, ir politinių junginių užuomazgų. 1219 m. Lietuvos ir Volynės kunigaikščių sutartis rodo, kad Lietuvą ir Žemaitiją jau jungė bendra valdžia – tai buvo „kažkas panašaus į federaciją“²⁰². Tai jau atidesnis žvilgsnis į Lietuvos istorijos pradžią, nors V. Antonovičiaus Mindaugui suteiktos valstybės kūrėjo garbės N. Daškevičius dar

¹⁹⁹ Иловайский Д. *История России. — Москва, 1880. — [Т. 1], ч. 2: Владимирский период. — Р. 482–492.*

²⁰⁰ Дашкевич Н. П. *Заметки по истории Литовско-Русского государства. — Киев, 1885.*

²⁰¹ *Ten pat. — Р. 7.*

²⁰² *Ten pat. — Р. 11.*

12 pav. Juliuszo Latkowskio monografijos „Mindaugas“ titulinis puslapis.

žygiais į Lietuvą J. Latkowski siejo smulkių genčių kunigaikščių atsiradimą. Iš pradžių jie buvę renkami karo vadais, o ilgainiui jų valdžia tapo paveldima. „Tokie smulkūs kunigaikščiai, neturėdami virš savęs aukštesnių viršininkų, valdė Lietuvoje XI ir XII amžiais“. Tačiau vienišimosi procesas tuo nepasibaigęs. XII a. Lietuvoje keletas smulkių genčių išsirinkdavę bendrą karvedį, o tokie karvedžiai savo ruožtu irgi tapdavę paveldimais kunigaikščiais. „Tai buvo didesnieji Lietuvos kunigaikščiai, kuriuos Volynės kronika vadina vyresniaisiais kunigaikščiais, ir kurių buvimą galime patvirtinti šaltiniais pačioje XIII amžiaus pradžioje“. Šių kunigaikščių valdžios susiformavimą J. Latkowski siejo su Lietuvos perėjimu nuo gynybos prie puolimo XII a. II pusėje²⁰³.

J. Latkowski pastebėjo ir įvertino du svarbius lūžius Lietuvos gyvenime – rusinų žygių į Lietuvą ir lietuvių žygių į Rusiją pradžią, kurie buvo susiję su naujais Lietuvos politinės konsolidacijos etapais. Tačiau

²⁰³ Latkowski J. Mendog król Litewski. – Kraków, 1892. – P. 2–4.

antruoju atveju jis pateko į gana prieštarinę situaciją: teigdamas, kad Lietuvoje buvo keli vyresnieji kunigaikščiai, jis negalėjo paneigti ir fakto, kad jie veikdavo drauge. Čia J. Latkowski pasitenkino ne itin įtikinamu paaiškinimu, kad šiai vienybei pakakę vyresniųjų kunigaikščių santarvės, be kurios „Lietuva, paralyžiuota vidinių kivirčių, nebūtų galėjusi taip stipriai pasireikšti išorėje ir taip greitai išaugti į žymią jėgą“²⁰⁴. Neigti politinį ryšį tarp tų kunigaikščių J. Latkowskį skatino 1219 m. sutarties atpasakojimas, kuriame minimi penki „vyresnieji kunigaikščiai“ (vyresniaisiais J. Latkowski laikė dar ir du Žemaitijos kunigaikščius). „Tai buvo galingiausi kunigaikščiai, nuo nieko nepriklausomi, turintys savo valdžioje smulkius kunigaikščius“, – teigė J. Latkowski²⁰⁵. Daryti tokią išvadą remiantis vienu šaltiniu, kurį, be to, galima įvairiai interpretuoti, yra mažų mažiausiai neatsargu, bet vis dėlto tokia ar panaši 1219 m. sutarties interpretacija ilgam įsigalėjo istoriografijoje.

Taip įvertinęs XII a. pabaigos–XIII a. pradžios situaciją, Lietuvos valstybės sukūrimą J. Latkowski priskyrė savo knygos herojui Mindaugui, o kartu ir pabandė nustatyti jo atėjimo į valdžią datą: „Laiko, kuriuo Mindaugas užbaigė Lietuvos suvienijimą, tiksliai nustatyti negalima. Tačiau yra tam tikrų duomenų, kurie mums leidžia teigti, kad 1236 metais Lietuva jau pripažino didžiojo kunigaikščio valdžią. Be abejonų negalima sakyti, bet panašu, kad dešimtmetyje nuo 1226 iki 1236 metų Lietuvos viduje vyko kovos, nes tuo metu ji silpnai pasireiškia išorėje, ypač po 1230 metų. Tais metais Mindaugas turėjo įtemptai kovoti su Lietuvos kunigaikščiais, kad sukurtų monarchiją. Kad jo pastangos vainikavo sėkmė, liudija stiprus Lietuvos pasireiškimas išorėje prieš Livonijos valstybę ir santykiai su Romanovičiais“²⁰⁶. Kad Mindaugas atėjo į valdžią maždaug J. Latkowskio apibrėžtu metu ir turėjo dėl jos pakovoti (kaip ir ne vienas jo įpėdinis), visai tikėtina, bet tai, žinoma, dar nereiškia, kad jau yra pagrindas jam priskirti Lietuvos valstybės sukūrimą.

Žymiausias V. Antonovičiaus mokinys ir ukrainiečių tautinio sąjūdžio lyderis Michailas Hruševskis (1866–1934) daugiausia domėjosi Ukrainos istorija, kurios kontekste trumpai apžvelgė ir Lietuvos vals-

²⁰⁴ Ten pat. – P. 10.

²⁰⁵ Ten pat. – P. 15.

²⁰⁶ Ten pat. – P. 24.

tybės ištakų problemą. Veikiamas susiklosčiusios istoriografinės tradicijos, Lietuvos valstybės sukūrimą jis priskyrė Mindaugui, bet pats nematė būtinybės veltinti Lietuvos valstybės pradžia. Vertindamas 1219 m. sutartį, M. Hruševskis pirmasis pažymėjo, kad ji nebūtinai rodo valstybės nebuvimą. Alternatyvaus jos vertinimo galimybę jis siejo su filologiškai įmanomu žodžio *старший* vertimu į „vyriausiasis“ (kunigaikštis) ir priskyrimu tik Živinbutui, o ne visai „vyresniųjų“ kunigaikščių grupei. Tačiau jis pats šią galimybę ir atmetė kaip mažiau tikėtina. Kitaip interpretuoti „vyresniųjų“ kunigaikščių grupės reikšmę M. Hruševskis nebandė, tik nurodė, kad „jau XIII a. pradžioje galime pastebėti platesnės politinės organizacijos užuomazgų lietuvių gentyse“²⁰⁷.

1219 m. sutarties liatkovskiškoji interpretacija akivaizdžiai slėgė XIX–XX a. sandūros istoriografiją (o ir dabar dar dažnai jos laikomasi). Tačiau net ir priimant tokį aiškinimą, Lietuvos valstybės sukūrimą nebūtina priskirti Mindaugui. Tai 1909 m. naujoje monografijoje apie Mindaugą pažymėjo Konstancija Skirmuntaitė (1885–1934). Ji atkreipė dėmesį į Eiliuotosios Livonijos kronikos žodžius, kad Mindaugo tėvas buvo didelis karalius, kurio laikais negalima buvo rasti jam lygaus, ir padarė tokią išvadą: „Šiuose žodžiuose leidžiame sau matyti įrodymą, kad dar prieš Mindaugą Lietuvoje smulkesnės kunigaikštystės pradėjo jungtis į politinę visumą, turbūt tokia forma, kad išsivystė smulkesnių kunigaikščių priklausomybė nuo galingiausio kunigaikščio, neprarandant kunigaikštysčių“. Sėkmingiausi karvedžiai iškildavo virš kitų, ir „šitaip be perversmų valdžia ėmė kauptis vienos rankose, ir ar tuo Lietuvos vienybės pradininku buvo Rimgaudas, kaip sako padavimai, ar kitoks buvo žymiojo Mindaugo tėvo vardas, – tas paskutinis [t. y. Mindaugas], busimasis valdovas ir politikas – rado pirmuosius valstybės pamatus jau padėtus“²⁰⁸. Tačiau XIII a. pradžioje K. Skirmuntaitė teįžiūrėjo kunigaikščius, kurie „neabejotinai veikė be bendro susitarimo ir nepriklausomai vieni nuo kitų“²⁰⁹, o Lietuvos susivienijimą data-

²⁰⁷ Грушевський М. Історія України–Руси. – Вид. 2-е, розширене. – Львів, 1907. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. – P. 7.

²⁰⁸ Skirmuntt K. Nad Niemnem i nad Bałtykiem. – Warszawa, 1909. – Zesz. 3: Mendog Król Litwy. – P. 7–8.

²⁰⁹ Skirmuntt K. Nad Niemnem i nad Bałtykiem. – Kraków, 1903. – Zesz. 2: Podania. Czasy przed-Mendogowe. Dzieje starożytnych prus. – P. 37.

vo maždaug 1230 m.²¹⁰ Be to, K. Skirmuntaitės darbuose galima rasti gana paradoksaliai jos pačios išvadų kontekste atrodančių teiginių, kad 1236 m. „Mindaugas, nors jau neabejotinai už kitus galingesnis kunigaikštis, dar nebuvo visos suvienytos Lietuvos valdovas“²¹¹, ar net kad tik „Gediminas sukūrė Lietuvos valstybę“²¹².

Apskritai XX a. pradžios istoriografija buvo smarkiai įtakojama J. Latkowskio. Istorikai balansavo tarp jau įsitvirtinusio stereotipo, kad Lietuvą suvienijo Mindaugas, ir faktų, rodančių, kad tas suvienijimas įvyko anksčiau. Tai akivaizdžiai matyti iš 1908–1910 m. skaitytų Aleksandro Presniakovo (1870–1929) paskaitų. Jose teigiama, kad XII a. II pusėje prasidėję energingi lietuvių žygiai „verčia įtarti, kad tarp jų įvyko stambių organizacinių permainų“, galbūt atsirado sąjunga, vadovaujama „laikinos ar pastovios didžiojo kunigaikščio valdžios“, bet Lietuvos valstybė vis dėlto buvusi sukurta Mindaugo²¹³.

Matvejus Liubavskis (1860–1936) irgi išskyrė XII a. pabaigos laikotarpį, kai Lietuvoje jau buvę politinių susivienijimų, bet manė, kad juos sujungęs tik Mindaugas²¹⁴. Beje, tuo pačiu XII–XIII a. sandūros laikotarpiu M. Liubavskis datavo du skirtingus politinės lietuvių organizacijos raidos etapus – ir galutinį valsčių susiformavimą, ir tų valsčių sąjungų atsiradimą. Valsčiai, anot jo, išaugo iš gimininių sąjungų: „Šeimos nariai, jų skaičiui augant, nebesijautė taip stipriai kaip pirma giminės ryšiais surišti; (...) jie pasidalino tarp savęs žemę, savo tarpan priėmė svetimos šeimos narių ir taip gyveno, vienos valdžios klausydami (...). Tad drąsiai sakysime, jog XII amž. pabaigoje ir XIII amž. pradžioje dauguma lietuvių smulkiųjų visuomenės sąjungų jau buvo tikrai politiniai susivienijimai“²¹⁵. Taigi net ir šiuo laikotarpiu M. Liubavskis dar net ne visus valsčius laikė „politiniais susivienijimais“. Atitinkamai

²¹⁰ Skirmuntt K. Dzieje Litwy opowiedziane w zarysie. – Kraków, 1886. – P. 26.

²¹¹ Skirmuntt K. Nad Niemnem... – Zesz. 3. – P. 11.

²¹² Skirmuntt K. Dzieje Litwy... – P. 52.

²¹³ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Москва, 1939. – Т. 2. В. 1: Западная Русь и Литовско–Русское государство. – P. 45–47.

²¹⁴ Любавский М. К. Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – P. 9–13; Liubavskis M. Lietuvos istorija ligi Liublino unijos / iš rusų kalbos vertė J. Sondeckis. – Vilnius, 1920. – D. 1. – P. 7–12.

²¹⁵ Liubavskis M. Lietuvos istorija ligi Liublino unijos. – D. 1. – P. 7.

jis išskyrė ir dviejų rūšių valsčių vadus (kunigaikščius): vieni – tradiciniai paveldimi šeimų seniūnai, kiti (jų dauguma) – turtingi žemvaldžiai, kuriuos „išsirinkdavo patys žmonės arba kurie jėga priversdavo juos išrinkti“. Pastarųjų iškilimą M. Liubavskis siejo su karine veikla²¹⁶.

Su karine veikla jis siejo ir valsčių jungimąsi į laikinas sąjungas: „Idant atsigintų nuo priešininkų ir patys kitus užpultų, valsčių vadai XII-ajame ir XIII amž. pradžioj ėmė spiestis į sąjungas. Matyti, rusų ir lenkų kunigaikščių žygiai, darytieji XI-tajame ir XII amž. pradžioj Lietuvos gilumon, (...) paragino lietuvius susivienyti vienan politinin kūnan. Tuo aiškinama faktas, jog jau XII amž. baigiantis lietuviai patys ėmė puldinėti rusus ir lenkus“²¹⁷. Deja, pastarojo fakto paaiškinimui M. Liubavskis pasitenkino tik laikinų kunigaikščių sąjungų pripažinimu. Net ir Mindaugas 1236–1248 m. buvo „tik paprastas vyriausių bendrų lietuvių kunigaikščių karo žygių vadas“, o kiti kunigaikščiai esą dar veikė visiškai savarankiškai. Tik 1248 m. „užgrobęs pačių galingiausiųjų kunigaikščių žemes ir kitus turtus, Mindaugas liko visagalis Lietuvos valdovas, kurio visi kiti kunigaikščiai turėjo nuolankiai klausyti“²¹⁸. Rusų istoriografijoje ši gana menkai argumentuota Lietuvos valstybės pradžios vizija 50 metų išliko kaip paskutinis daugiau ar mažiau mokslinis šios problemos tyrimas, nes Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, rusų istorikų susidomėjimas Lietuvos istorija atslūgo²¹⁹.

²¹⁶ Ten pat. – P. 8.

²¹⁷ Ten pat. – P. 10.

²¹⁸ Ten pat. – P. 11.

²¹⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – P. 3.

4. Tarpukario tyrinėjimai

Mokslininkai priprato matyti Mindaugo asmenyje valstybės ikūrėją. Šis požiūris remiasi tradicijos argumentu, įpročio jėga; argumentas, – kaip įprasta tokiais atvejais, – kurio negalima pagrįsti, o kartu ir paneigti.

Henrykas Paszkiewiczzius

Pirmasis pasaulinis karas kuriam laikui sustabdė Lietuvos istorijos studijas, nors pačioje jo pradžioje (1915 m.) dar buvo paskelbta Witoldo Kamienieckio (1883–1964) studija²²⁰. Joje įrodinėjama, kad Mindaugo sukurtai valstybei dirvą paruošė jau anksčiau atsiradusios kunigaikštystės: Aukštaitijoje – sukurtos klajoklių, o Žemaitijoje – normanų konungų, kurie užvaldė sėslių žemdirbių bendruomenes. Šiandien tokie teiginiai nebeturi didesnės reikšmės.

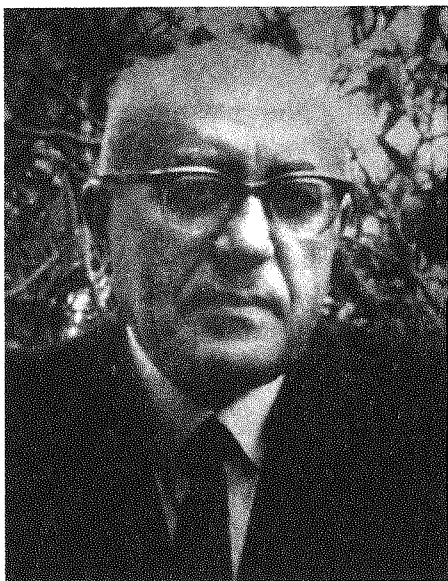
1927 m. lietuvių tautos ir valstybės ištakas trumpai apžvelgė Frydeyrykas Papée, tačiau jis iš esmės tik pakartojo J. Latkowskio išvadas²²¹. Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimas vėl suintensyvėjo XX a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje, kai buvo paskelbtos H. Paszkiewiczzius (1930 m.) ir H. Łowmiańskio (1931–1932 m.) koncepcijos.

Henrykas Paszkiewiczzius (1897–1979) (13 pav.) pirmasis argumentuotai peržiūrėjo XII–XIII a. sandūros Lietuvos politinės organizacijos interpretaciją ir išvedė istoriografiją iš aklavietės, į kurią ji buvo patekusi po J. Latkowskio tyrinėjimų. H. Paszkiewiczzius manymu, jau nuo XII a. paskutiniojo ketvirčio gyvavo Lietuvos valstybė, o teigti, kad ją sukūręs Mindaugas, nėra jokio pagrindo²²². Ryški permaina, rodanti valstybės susikūrimą, – lietuvių karo žygių pradžia. Pagal H. Paszkiewiczzius apytikslis apskaičiavimus, iš 75 lietuvių žygių, surengtų 1200–1263 metais, 42 tenka laikotarpiui iki Mindaugo (1236 m.), o

²²⁰ Kamieniecki W. Geneza państwa Litewskiego // Przegląd Historyczny. – 1915. – T. 19. – P. 1–52.

²²¹ Papée F. Początki Litwy // Kwartalnik historyczny. – 1927. – R. 41, zes. 3–4. – P. 465–476.

²²² Paszkiewicz H. Litwa przed Mendogiem // Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie. – Lwów, 1930. – T. 1: Referaty. – P. 246–258.

13 pav. Henrykas Paszkiewiczius
(Paszkiewicz H. Początki Rusi. – Įklija
knygos pradžioje).

toriniais junginiais, šiandien jau pasenusi ir vėliau atmesta paties autoriaus²²⁵. Tuo tarpu karo žygių pradžia lieka svarbus argumentas.

H. Paszkiewiczius atliko ir naują 1219 m. sutarties, buvusios kliūtimi pripažinti ikimindauginę Lietuvos valstybę, analizę. Jis atkreipė dėmesį, kad toks paviršutiniškas sutarties atpasakojimas, koks išliko Volynės metraštyje, „nėra pakankamas pagrindas, kad būtų galima atlikti subtilią šio šaltinio analizę ir daryti išvadas, susijusias su tuometinės Lietuvos valstybės kūrimu“. Net neaišku, ar žodis *старший* (Chlebnikovo nuoraše – *старший*) verstinas į „vyriausiasis“ ir liečia tik Živinbutą, ar – į „vyresnieji“ ir apima penkių kunigaikščių grupę (H. Paszkiewiczius bandė pagrįsti M. Hruševskio pastebėtą alternatyvaus šio žodžio supratimo galimybę). Tačiau bet kuriuo atveju sutartis nerodo,

²²³ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – T. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. – P. 95.

²²⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – Wilno, 1932. – T. 2. – P. 329.

²²⁵ Łowmiański H. Uwagi o genezie państwa litewskiego // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1961. – T. 52, zes. 1. – P. 143–144.

33 – Mindaugo laikams, taigi jų intensyvumas nekito²²³. Iš to galima spręsti, kad žymesnių pokyčių Lietuvos visuomenėje tuo laikotarpiu neįvyko. Net H. Paszkiewiczui oponavęs H. Łowmiański pripažino, kad „lietuvių plėšikiškos ekspansijos didesnio užmojo nuo XII a. pabaigos faktas turėtų pakankamą įrodymo galią, jeigu minėtoji ekspansija būtų teritorinių junginių veikla. Tačiau junginiai vykdė gynybinę funkciją, o antpuoliai priklausė kariaunų organizacijai“²²⁴.

H. Łowmiański teorija apie karvedžius, nesusijusius su teri-

toriniais junginiais, šiandien jau pasenusi ir vėliau atmesta paties autoriaus²²⁵. Tuo tarpu karo žygių pradžia lieka svarbus argumentas.

H. Paszkiewicziaus idėjos padarė nemažą įtaką istoriografijai, bet susidūrė su jau tvirtai įsigalėjusiu Mindaugo, kaip valstybės įkūrėjo, stereotipu ir ilgainiui buvo užmirštos. H. Paszkiewiczius nesugebėjo įveikti daugelio istorikų protus užvaldžiusios „ipročio jėgos“ – jo paties taikliu pastebėjimu, argumento, „kurio negalima įrodyti, o kartu ir paneigti“²²⁶. Be to, H. Paszkiewicziaus idėjoms iškart ryžtingai pasipriešino kitas iškilus lenkų istorikas – Henrykas Łowmiański (1898–1984) (14 pav.). 1931–1932 m. jis išleido dviejų tomų monografiją, skirtą Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiui²²⁷. Tokio išsamaus veikalo niekas iki tol nebuvo parašęs, nepralenkta jis ir iki šiol. Vis dėlto nepaisant didžios autoriaus erudicijos, naujų problemų iškėlimo ir sprendimo, daugelis jo išvadų dėl Lietuvos valstybės susidarymo buvo pernelyg skubotos ir paviršutiniškos. H. Łowmiański tarsi pasikliaudavo

²²⁶ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – T. 1. – P. 48–52; Paszkiewicz H. Litwa przed Mendogiem. – P. 246–248.

²²⁷ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – T. 1. – P. 53.

²²⁸ Paszkiewicz H. The origin of Russia. – London, 1954. – P. 196–197; Paszkiewicz H. Początki Rusi / z rękopisu przygotował K. Stopka. – Kraków, 1996. – P. 216–218.

²²⁹ Paszkiewicz H. Początki Rusi. – P. 220.

²³⁰ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – T. 1. – P. 47.

²³¹ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – Wilno, 1931–1932. – T. 1–2.

14 pav. Henryk Łowmiański
(*Łowmiański H. Studia nad dziejami
Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań,
1983. – Įklija knygos pradžioje*).

kis vėlgi aiškina taip, kad metraštininkas „perkėlė per toli į praeitį monarchinės santvarkos santykių įvaizdį“²³³. Suprantama: kai istorikas „tikrąją padėtį“ pradeda žinoti geriau negu tie keli jo turimi šaltiniai, objektyvių išvadų sunku tikėtis. Tiesa, H. Łowmiański teiginiai, kad visą Aukštaitiją Mindaugas suvienijęs tik 1254–1258 m., o Žemaitiją prijungęs 1261 m.²³⁴, gal ir nėra visai be pagrindo, bet jo nurodytas realijas reikia sieti su 1248–1253 m. vidaus karo padarinių likvidavimu, o ne Lietuvos valstybės kūrimu. H. Łowmiański darbas iš esmės virto pavėluotu V. Antonovičiaus valstybės kūrimosi schemos argumentavimu. H. Łowmiański ne tik parėmė teiginį, kad iki XIII a. vidurio Lietuva nebuvo suvienyta, bet ir sutiko su tuo, kad Mindaugas „savo jėgomis, neturėdamas paramos iš išorės, nebūtų galėjęs nukariauti Aukštaitijos“, nors pagalbininkų vaidmenį skyrė ne tiek rusinams, kiek kryžiuočiams²³⁵.

²³² Ten pat. – T. 2. – P. 331–332.

²³³ Ten pat. – T. 2. – P. 334.

²³⁴ Ten pat. – T. 2. – P. 346.

²³⁵ Ten pat. – T. 2. – P. 352–353.

pirmu įspūdžiu ir, užuot toliau bešališkai gilinęs į problemą, visas pastangas sutelkdavo faktų, prieštaraujančių tam pirmam įspūdžiui, atmetimui arba pritempimui prie išankstinės schemos. Jis neigė ne tik H. Paszkiewicziaus, bet ir J. Latkowskio Lietuvos suvienijimo datą. Esą iki XIII a. vidurio nėra jokių Lietuvos valstybinės konsolidacijos pėdsakų, o jei 1244 m. Eiliuotoji Livonijos kronika ir vadina Mindaugą „aukščiausiuoju karalium“, tai galima abejoti, ar teisingai „perkėlė tą santykį į XIII a. pirmąją pusę“²³². Volynės metraščio liudijimą, kad 1248 m. Mindaugas užvaldęs savo sūnėnų žemes, H. Łowmiański

15 pav. H. Łowmiański sudarytas „Baltų kraštų politinio padalijimo gentinėje epochoje žemėlapis“ (*Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – Įklija knygos gale*).

Sėkmingesni buvo H. Łowmiański atlikti XIII a. lietuvių (o faktiškai – visų baltų) visuomeninės struktūros, demografijos, politinio padalijimo tyrinėjimai (15 pav.). Ir čia galima suabejoti kai kuriomis išvadomis, tačiau daugeliu atveju tai buvo pionieriškas darbas, sprendęs problemas, kurių ankstesni tyrinėtojai nė nepastebėdavo ar bent

jau neįsivaizdavo, kaip galima būtų jas išspręsti. H. Łowmiański tai darė vadovaudamasis lyginamuoju ir regresyviu metodu, t. y. panaudodamas šaltinius apie kitus baltus ir vėlesnius duomenis apie lietuvių visuomenę.

Taigi H. Łowmiański veikalas, sisteminant faktus apie lietuvių visuomenę, buvo didelis žingsnis pirmyn, tačiau ir nemažas žingsnis atgal, kuriant Lietuvos valstybės susidarymo modelį. Kartu istoriografijoje susidarė dviprasmiška padėtis, nes po H. Paszkiewicziaus ir H. Łowmiański darbų iki pat šių dienų stambesnių Lietuvos valstybės genezės tyrinėjimų nepasirodė. Mokslinėje literatūroje iš pradžių buvo labiau linkstama palaikyti H. Paszkiewiczių, bet ir galutinai atsisakyti Mindaugo, kaip valstybės įkūrėjo, įvaizdžio nesiryžta. Todėl populiarioje literatūroje toliau gyvavo liatkovskiškoji faktų interpretacija, kuri ilgainiui ėmė grįžti ir į mokslinę istoriografiją.

Tarpukario lietuvių istoriografija mažai tesidomėjo Lietuvos valstybės susidarymu. Visas lietuvių istorikų dėmesys ilgą laiką buvo sutelktas į Lietuvos didžiuosius kunigaikščius ir jų darbus, tad ir valstybės susidarymą vengta atsieti nuo jų veiklos. Valstybės sukūrimo priskyrimas Mindaugui, vyraujant tokioms tendencijoms, buvo labai patogus ir nuolat kartojamas kaip jokių įrodymų nereikalaujanti aksioma. Pavyzdžiui, Paulius Šležas (1902–1938), rašė: „Didieji Mindaugo darbai – Lietuvos valstybės įkūrimas ir jos pakėlimas į karalystę, lietuvių tautos christianizacija ir vienybės iškėlimas – įamžino jo vardą mūsų istorijoje“²³⁶. P. Šležas bene daugiausia skyrė dėmesio Lietuvos valstybės susidarymui, apibūdindamas jį pagal M. Liubavskį. Anot jo, iki XII a. pabaigos Lietuvoje gyvavo „giminių sąjungos, turinčios savo atskirą valdžią“. XII–XIII amžių sandūroje „jos ima dėtis į didesnius ir stipresnius politinius susivienijimus“. Lietuvių giminių vadai „padarydavę sąjungas, dažnai vienam kartui – karo metui, o kartais ir ilgesniam laikui“. Kai kurie iš šių vadų „galėjo būti tradiciniai, kiti – renkami“, jie „valdydavę didelius žemės plotus, gyvendavę pilyse, laikydavę daug tarnų“. Laikini giminių vadų susibūrimai rodo, kad jiems „nebuvo sve-

²³⁶ Šležas P. Mindaugas Lietuvos karalius // Mūsų žinynas. – 1934. – T. 27. – Nr. 117. – P. 543.

tima vienybės reikalingumo mintis“, o apie 1236 m. Lietuvą suvienijęs Mindaugas²³⁷. Tai buvo tipiškas tarpukario lietuvių istoriografijos požiūris į Mindaugo vaidmenį Lietuvos istorijoje. Vis dėlto jau 1936 m. Zenonas Ivinskis palaikė novatorišką H. Paszkiewicziaus poziciją²³⁸. Nors daugelis istorikų iki nepriklausomybės netekimo nespėjo įsitraukti į diskusiją, sąlygos tam jau buvo pribrendusios. Tai rodo pokario metais kilusios diskusijos lietuvių išeivijos spaudoje.

5. Diskusijos lietuvių išeivijos spaudoje

Mūsų istorikai turėtų 10 metų ar daugiau panagrinėti šį reikalą ir tada priėti [prie] išvadų.

Algirdas Martynas Budreckis

Pokario metais lietuvių išeivijos spaudoje pastebimas nemažas susidomėjimas ankstyvosios Lietuvos istorijos problemomis. Daugiausia diskusijų kilo dėl trijų idėjų: 1) tikroji Lietuvos krikšto data – 1251-ieji metai; 2) Lietuvos valdovai iki 1386 m. – karaliai, o ne didieji kunigaikščiai; 3) Lietuvos valstybė susikūrė iki Mindaugo. Čia apžvelgsiu tik pastaruoju klausimu išsakytas nuomones²³⁹.

Dėl šaltinių neprieinamumo Lietuvos istorijos tyrinėjimai lietuvių išeivijoje buvo labai apsunkinti. Didesnį profesionalumą galėjo išlaikyti tik dar nepriklausomoje Lietuvoje savo veiklą pradėję istorikai. Autoritetingiausi tyrinėtojai – Adolfas Šapoka (1906–1961) ir Zenonas Ivinskis (1908–1971) – pritarė H. Paszkiewicziaus išvadoms apie Lietuvos valstybės pradžią priešmindauginiais laikais. Konservatyvesnės pozicijos laikėsi Juozas Jakštas (1900–1989), kuris, tiesa, labiau do-

²³⁷ Šležas P. Mindaugas Lietuvos karalius // Mūsų žinynas. – 1934. – T. 27. – Nr. 115. – P. 343–347.

²³⁸ Ivinskis Z. Saulės-Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų reikšmė. – Kaunas, 1936. – P. 6.

²³⁹ Kitas dvi problemas šiek tiek aptarė Ivinskis Z. Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties. – Roma, 1978 (fot. leid.: Vilnius, 1991). – P. 26–28, 176.

mėjosi kultūrinio Lietuvos valstybės susidarymo kontekstu, o valstybės formavimosi specialiai nenagrinėjo²⁴⁰.

Tarpukario laikotarpiu A. Šapoka buvo mindauginės Lietuvos valstybės susidarymo hipotezės šalininkas²⁴¹, tačiau jau vokiečių okupacijos metais pritarė H. Paszkiewicziaus išvadoms, o emigracijoje savo pažiūras išdėstė spaudoje. Aivaro Ragauskio žodžiais, „Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią susideda iš dviejų tezių: „mindauginės“ ir „apuoliškos“²⁴². A. Šapoka manė, kad 853 m. Apuolės puolimo aprašymas rodo, jog bent jau IX a. lietuviai gyveno valstybinį gyvenimą. „Visą kraštą apimančios valstybės IX a. gal ir nebuvo, tačiau tai nereikštų, kad lietuviai būtų neturėję valstybinio gyvenimo,“ – teigė A. Šapoka²⁴³. Su tokia argumentacija sutikti sunku: šaltiniai apie kuršius dar nieko nesako apie Lietuvą, bet jeigu iš principo ir sutiksime, jog jau prieš kelis šimtmečius iki Mindaugo kūrėsi smulkios baltų valstybės, tarp jų ir Lietuvos, negalime neiškirti ir stambesnės, jungtinės valstybės susidarymo, kurio A. Šapoka tarsi nepastebėjo. Tačiau reikšminga, kad, ruošdamas dirvą savo „apuoliškai“ tezei, A. Šapoka priėmė ir įvertino H. Paszkiewicziaus iškeltą „mindauginę“ tezę. Jis teisingai pažymėjo, kad 1219 m. sutartis nėra išskirtinis reiškinys: „Ir vėlesniais laikais Lietuvos valdovai niekad nedarė jokių sutarčių su užsienio valstybėm vieni, bet visada visi kartu“. Priešingai, iš 1219 m. sutarties galima spręsti, kad „visa Lietuva Mindaugo valdymo pradžioje buvo suskilusi iš vieno vieneto paveldėjimo dalybų keliu. Mindaugas tuo būdu bus buvęs suskilusios valstybės vienytojas, centralizatorius. Ką Vytautas po 200 metų atliko išsiplėtusioje valstybėje, tą Mindaugas bandė vykdyti siauresnėje valstybėje, etnografinės Lietuvos ribose“²⁴⁴. Tai gana taiklus palyginimas (kur kas labiau vykęs už istoriografijoje pasitaikančius Mindaugo palyginimus su Chlodvigu Merovingu ar

²⁴¹ Šapoka A. Lietuva iki Vytauto // Vytautas Didysis. – Kaunas, 1930 (fot. leid.: Vilnius, 1988). – P. XVII–XVIII.

²⁴² Ragauskas A. Nuo hipotezės iki mito? Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią // Lituanistica. – 1998. – Nr. 2 (34). – P. 60. Čia nurodomi šia tema A. Šapokos parašyti straipsniai bei plačiau aptariama „apuoliškoji“ tezė.

²⁴³ Šapoka A. Lietuvos valstybės įsikūrimas ir Mindaugas // Ateitis. – 1951. – Nr. 3. – P. 103. (Perspausdinta: Voruta. – 1995. – Nr. 25–27).

²⁴⁴ Ten pat. – P. 103, 110.

net Batijum). A. Šapokos poziciją vėliau pakartojo ir Pranas Pauliukonis (1904–1970)²⁴⁵.

Z. Ivinskis abejojo dėl galimybės valstybės susidarymą nukelti į IX a., bet dėl XII–XIII amžių sandūros faktų interpretacijos jau 1936 m. palaikė H. Paszkiewiczų. Neatsisakė jis šio požiūrio ir vėliau. 1959 m. enciklopediniame straipsnyje jis pabrėžė, jog laikyti Mindaugą valstybės įkūrėju nėra pagrindo, čia pat išdėstydamas visus H. Paszkiewicziaus argumentus²⁴⁶. Savo „Lietuvos istorijoje“ Lietuvos valstybės istoriją jis pradėjo nuo XII–XIII a. sandūros²⁴⁷, sąlyginai nurodydamas 1200 metus²⁴⁸. „Eilė smulkių teritorijų, kokių daug buvo etnografinėje Lietuvoje (Aukštaičiuose ir Žemaičiuose), turėjo būti dar XII amž. gale apjungta į stambesnę valdą vieno kunigo rankose,“ – teigė jis pridurdamas, kad tokio kunigaikščio įpėdinis galėjo būti 1219 m. minimas Živinbutas, o po jo mirties vyriausiąją valdžią galėjo paimti Mindaugo brolis Dausprungas²⁴⁹. Tačiau savarankiškai tyrinėti šią problemą Z. Ivinskis nesiėmė ir pabrėždavo, kad ji dar nėra galutinai iširta. Tai gi jo nuopelnu tegalima laikyti gana kvalifikuotą H. Paszkiewicziaus idėjų populiarinimą.

Iševijos spaudoje Lietuvos valstybės susidarymo problemą gyvai svarstė ne tik specialistai. Siekiant pabrėžti Lietuvos valstybės senumą, buvo siūloma Vasario 16-osios proga minėti ne tik valstybės atkūrimo, bet ir įkūrimo sukaktį. Tačiau čia visu aštrumu iškilo Lietuvos valstybės įkūrimo datos problema. 1964 m. Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdyba paprašė Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Kultūros Tarybą „pasisakyti dėl būtino reikalo nustatyti Lietuvos valstybės įsikūrimo datos“. Pastaroji 1965 m. pradžioje kreipėsi į Lituanistikos instituto Istorijos skyriaus pirmininką. Paaiškėjo, kad tarp iševijos istorikų vienos nuomonės šiuo klausimu nėra: vieni mano, kad Lietuvos valstybės pradžia laikytini 1219 m., kai Lietuva sudarė sutartį su Volynė, kiti „ieško ankstyvesnės datos, nesgi Lietuvos valstybė turėjusi gyvuoti dar prieš

²⁴⁵ Pauliukonis P. Karalius Mindaugas Lietuvos vienytojas: Lietuvos valstybingumas reiškėsi dar ir prieš Mindaugą // Draugas. – 1963 10 01. – Vol. 47, nr. 230. – P. 4.

²⁴⁶ Ivinskis Z. Mindaugas // Lietuvių enciklopedija. – Boston, 1959. – T. 18.

²⁴⁷ Ivinskis Z. Lietuvos istorija. – P. 26.

²⁴⁸ Ten pat. – P. 149.

²⁴⁹ Ten pat. – P. 161.

Mindaugo iškilimą“. Šią istoriją 1966 m. priminęs E. K. teigė, kad „reikalas yra degantis“. „Jeigu negalima prieiti vienos nuomonės dėl Lietuvos valstybės įsikūrimo 1219 m. ar ankstyvesnės datos, nereikia „ilgo ieško drožti“, bet paskelbti Lietuvos valstybės įsikūrimo data karaliaus Mindaugo karūnavimo metus – 1251.VII.17, kada Popiežiaus sutikimas karūnuoti buvo duotas, arba 1253 m., kada Mindaugas buvo karūnuotas“.²⁵⁰ Panašiai samprotavo ir Paulius Žičkus teigdamas, kad „kiekvienas lietuvis turėtų žinoti Lietuvos valstybės pradžią ir kada Lietuva buvo apkrikštyta. Lietuvos valstybės pradžios tikros datos iki dabar neturime, nes jos apjungimas turėjo eilę tarpinių, bet istorikai galėtų apsistoti prie artimiausios [tiesai] apjungimo datos“. Jo manymu, „Lietuvos apjungimo ir karūnacijos data“ glaudžiasi prie 1251 m. Lietuvos krikšto datos.²⁵¹

„Bet ar nebūtų juokinga, jei datos užfiksavimas priklausytų nuo PLB?“ – klausė Algirdas Martynas Budreckis (g. 1937), atsiliepdamas į E. K. straipsnį. Jo manymu, tai sovietinis mokslinės problemos sprendimo būdas. A. Budreckis gana vaizdžiai pateikė tuo metu išsivijoje vyravusių diskusijų atmosferą: „Juk ateitininkas sakytų, kad 1251 m. yra svarbi data, kadangi tada Mindaugas buvo krikštytas. Ne, ne, – emfatiškai tartų formalistas, – Lietuva atsirado 1253 m., kada Mindaugas buvo pateptas karalium Naugarduke. – Nieko panašaus, – sakytų realpolitikas, – Lietuva atsirado 1236 m., kada visi kunigaikščiai pakluso (norom ar nenorom) Mindaugui. Advokatas tuose teigimuose rastų kabliuką: bet, gerbiamieji, iš diplomatinio-teisinio taško, Valuinė pasirašė sutartį su Lietuva 1219 metais. Tuomet Lietuva buvo pripažinta valstybe, tarptautinės šeimos nare. Ir taip toliau, ir taip toliau...“ Tačiau ir A. Budreckis galų gale optimistiškai pareiškia: „Mūsų istorikai turėtų 10 metų ar daugiau panagrinti šį reikalą ir tada prieiti išvadų“²⁵².

²⁵⁰ E. K. Ar ne perilgai svarstoma? // Dirva. – 1966 03 16. – Nr. 31. – P. 2.

²⁵¹ Žičkus P. Lietuvos valstybės įkūrimo ir krikšto datos // Draugas. – 1967 07 13. – Vol. 51, nr. 162. – P. 4.

²⁵² Budreckis A. M. Kada buvo įkurta Lietuvos valstybė? // Dirva. – 1966 04 04. – Nr. 39. – P. 5.

E. K. straipsnis davė A. Budreckiui pretekstą išplėtoti ir savo paties poziciją, kurią jis jau buvo neseniai paskelbęs spaudoje²⁵³. Jo manymu, Lietuvos valstybė buvusi dar prieš Mindaugą. Deja, A. Budreckis žinių sėmėsi daugiausia iš poros XIX–XX a. sandūros enciklopedijų straipsnių apie Rimgaudą, kurie jį nuvedė klystkeliomis. Rekonstruodamas iki-mindauginės Lietuvos istoriją, autorius panaudojo tose enciklopedijose surašytas datas ir pridėjo savo fantazijos, todėl jo rekonstrukcija išėjo gana vaizdinga, bet menkavertė. Lietuvos valstybės pagrindus padėjęs Rimgaudas tėvas Algimantas, kuris „apjungė nemažą sritį tarp 1160 ir 1170 m.“ Tolesni Lietuvos valdovai buvę Rimgaudas (nuo 1176 m.), Živinbutas (apie 1219 m.), Dausprungas ir galiausiai Mindaugas (nuo 1236), jėga išsikovojęs valdžią iš Dausprungių.

Vėliau A. Budreckis, matyt, suprato tokios rekonstrukcijos nepagrįstumą, ir tai jį paskatino prisijungti prie mindauginės Lietuvos valstybės susidarymo hipotezės šalininkų. Viename iš naujausių savo straipsnių jis tik pažymėjo, kad „nuo XII amžiaus galo ėmė sparčiai vystytis lietuvių tautos valstybingumas, kuriam vadovavo sumanūs ir karingi vyresnieji kunigaikščiai“, tačiau valstybės sukūrimą jau priskyrė Mindaugui: „Tarp 1220 ir 1236 Mindaugas sujungė visą Aukštaitiją, pusę Žemaitijos ir didesnę dalį Jotvos po savo tvirta valdžia“²⁵⁴.

Kai kurie išsivijos autoriai lietuvių neskyrė nuo kitų baltų. Tokios pozicijos besilaikančiam ir plačiąją valstybės sampratą pripažįstančiam Vincentui Liulevičiui (1902–1989) vienintelis lietuvių valstybingumo kriterijus buvo gyventojų sėslumas, paliudytas jau Tacito žiniose apie aisčius. Tačiau Lietuvos valstybę taip pasendinti jis nesiryžo, tad surūšiavo žinias pagal jose paliudyto valstybinio gyvenimo tikėtinumą: „Taigi, kad lietuvių tauta jau gyveno valstybinį gyvenimą IX amžiuje, yra jau tikra; kad siekia VI amž., nedaug tekelia abejonių. Net yra pagrindo manyti, kad jis prasideda pirmaisiais amžiais po Kristaus“. V. Liulevičius rėmėsi Jordano (VI a.) ir Vulfstano (IX a.) žiniomis apie baltus, o

²⁵³ Budreckis A. Priešmindauginė Lietuvos valstybė // Karys. – 1966 02. – Nr. 2 (1419). – P. 35–37.

²⁵⁴ Budreckis A. Lietuvių kovos su Aukso Orda XIII amžiuje // Karys. – 1990 03–04. – Nr. 2 (1658). – P. 74–75.

papildomais argumentais jam tapo Palemono ir Videvučio legendos, kuriomis galima pasitikėti, nes „kiti tiki daug naivesnėmis žiniomis“²⁵⁵.

Lietuvių neskyrė nuo baltų ir Petras Būtėnas (1896–1980), kuris savo mintis išsakė itin padrikai ir grindė kartais gana keistais argumentais. Pavyzdžiui, svarbiu Lietuvos valstybės buvimo požymiu jis laikė Žiemgalių uosto paminėjimą 1199 m.²⁵⁶ O apskritai Lietuvos valstybės pradžios jis buvo linkęs ieškoti VI–VII a., kai į baltų kraštus ėmė veržtis slavai ir germanai. Iš pradžių jis teigė, kad tai buvusi kažkokia nesujungta „ikimindauginė Lietuvos valstybė“²⁵⁷, vėliau – kad Mindaugas įsigalėjo jau sujungtoje valstybėje²⁵⁸.

Lietuvių išeivijoje atliktus ankstyvosios Lietuvos istorijos tyrinėjimus vainikavo Zigmo Raulinaičio darbai, visų pirma jo didžiulis veikalas „Lietuvos raiteliai“, kuriame smulkiai aprašyti lietuvių ir kitų baltų (taip pat Pabaltijo finų) XIII a. karo žygiai (kol kas tik iki 1294 m., nes veikalas dar nebaigtas)²⁵⁹. Veikalas nepasižymi dideliu kritiškumu, nemažai jame ir smulkių netikslumų. Tačiau autorius stengėsi kuo išsamiau pateikti šaltinių informaciją (dažniausiai citatų pavidalu), todėl jo veikalas turi pažintinę reikšmę ir padeda susiorientuoti gausiuose XIII a. baltų karinės istorijos faktoose.

Kalbėdamas apie Lietuvos valstybės pradžią, Z. Raulinaitis prisijungė prie nuomonės, kad 1219 m. Lietuvos ir Volynės kunigaikščių taikos sutartis „išveda į istorijos šviesą ir liudija apjungtą, vieningą Lietuvos valstybę su aiškia centrine valdžia“ bei yra „pirmoji Lietuvos valstybės

²⁵⁵ Liulevičius V. Lietuvių tautos valstybinio gyvenimo pradžia // Draugas. – 1957 02 07. – Vol. 41. – Nr. 32. – P. 3; V. L. [V. Liulevičius] Švėstinas Lietuvos valstybės tūkstantmetis // Draugas. – 1967 05 05. – Vol. 51. – Nr. 105. – P. 3; Liulevičius V. Lietuvių tautos valstybinio gyvenimo pradžios beiškant // Aidai. – 1970. – Nr. 7. – P. 289–295.

²⁵⁶ Būtėnas P. Lietuvos valstybės pradžia? Praeities naujienos // Nepriklausoma Lietuva. – 1965 08 18. – Nr. 31 (955). – P. 3.

²⁵⁷ Būtėnas P. Lietuvos valstybės įsikūrimas // Karys. – 1963 gegužis. – Nr. 5 (1392). – P. 130–131.

²⁵⁸ Būtėnas P. Lietuvos valstybės pradžia? – P. 6.

²⁵⁹ Raulinaitis Z. Lietuvos raiteliai. – Brooklyn, 1985. – Kn. 1: Kunigaikščių sąjunga; Brooklyn, 1987. – Kn. 2: Kelias į sostą (XIII amžiaus vidurys, Mindaugo laikai); Brooklyn, 1990. – Kn. 3: Karaliaus karai (XIII amžiaus vidurys, Mindaugo laikai); Vilnius, 1996. – Kn. 4: Karaliaus palikimas; Vilnius, 1999. – Kn. 5: Pakeliui į galią.

centrinės, vyriausios, valdžios metrika“²⁶⁰. Sutartyje minimi 5 vyresnieji kunigaikščiai, „moderniųjų laikų kalba kalbant, sudarė savos rūšies lyg ir ministrų kabinetą su ministru pirmininku Živinbudu“. Be to, Žemaitijos kunigaikščiai Vykintas bei Erdvilas (Girdvilas), anot Z. Raulinaičio, buvo „beveik lygūs“ vyresniesiems Lietuvos kunigaikščiams, bet atstovavo atskirą stambią Žemaitijos kunigaikštystę²⁶¹.

Vyresniųjų kunigaikščių mirtis autorius pabandė susieti su stambesniais lietuvių kariniais pralaimėjimais ir, griežtai prisilaikydamas 1219 m. sąrašo eilės tvarkos, 4 iš jų „leido“ pabūti Lietuvos valdovais. Živinbutas galėjęs žūti lietuviams nesėkmingame 1220 m. žiemos žygyje į Černigovo žemę²⁶². Tada vyriausiąją valdžią turėjęs paimti Daujotas. Jo mirtį Z. Raulinaitis sieja su 1226 m. kovo 1 d. lietuvių pralaimėtu Usviato mūšiu²⁶³. Tuomet vyriausiuoju tapo trečiasis vyresnysis kunigaikštis – Dausprungas²⁶⁴. Po jo „vyriausias iš vyresniųjų kunigaikščių“ liko Mindaugas²⁶⁵ (laiko Z. Raulinaitis nesukonkretina, bet Mindaugui skirtą savo veikalo tomą pradeda 1234 m.). Paties Mindaugo veiklą pirmojoje valdymo pusėje Z. Raulinaitis vadina „Lietuvos apjungimu ir vienijimu“²⁶⁶, kuris baigėsi Mindaugo karūnavimu²⁶⁷. Išskirdamas du ankstyvosios Lietuvos valstybės gyvavimo etapus, – „kunigaikščių sąjungą“ (su vyriausiuoju kunigaikščiu priešakyje) ir karalystę, – Z. Raulinaitis eina jau daugelio ikimindauginės Lietuvos valstybės šalininkų pramintu keliu – bando dirbtinai suderinti priešmindauginės Lietuvos valstybės ir „Lietuvos vienytojo Mindaugo“ idėjas. Lakoniškai tokią poziciją suformulavo Juozas Žygas: „Iš įvairių kronikų galime susidaryti vaizdą, kad valstybinė organizacija jau buvo prieš Mindaugą, jis gal tik užbaigė“²⁶⁸. Panašus eklektizmas buvo būdingas ir kai kuriems Lietuvoje dirbusiems istorikams, tačiau čia ilgainiui buvo grįžta prie mindauginės Lietuvos valstybės kūrimosi hipotezės.

²⁶⁰ Raulinaitis Z. Lietuvos raiteliai. – Kn. 1. – P. 186.

²⁶¹ Ten pat. – P. 187.

²⁶² Ten pat. – P. 202.

²⁶³ Ten pat. – P. 246, 251.

²⁶⁴ Ten pat. – P. 291, 293.

²⁶⁵ Raulinaitis Z. Lietuvos raiteliai. – Kn. 2. – P. 219.

²⁶⁶ Ten pat. – P. 218, 232.

²⁶⁷ Ten pat. – P. 291.

²⁶⁸ Žygas J. Lietuvos kunigaikščių kilmė // Karys. – 1985. – Nr. 7 (1614). – P. 319 (išretinimas mano. – T. B.).

6. Tyrinėjimai okupuotoje Lietuvoje

Jeį rašytiniai kaimyninių kraštų istorijos šaltiniai būtų plačiau ėmę kalbėti apie Lietuvą ne nuo Mindaugo, bet nuo Vytenio ar Gedimino laikų, mums dabar galėtų atrodyti, kad Lietuvos valstybės kūrėjai buvo Gediminas ar Vytenis.

Konstantinas Jablonskis

Nors yra aišku, kad galutinai politiškai Lietuvą suvienijo Mindaugas, apibrėžti šio baigtinio suvienijimo etapo chronologiją nėra taip paprasta.

Edvardas Gudavičius

Okupuotoje Lietuvoje pokario metais Lietuvos valstybės kilmės tyrinėjimai irgi suaktyvėjo. Jau 1945 m. Lietuvos valstybės pradžios problemą trumpai aptarė Povilas Pakarklis (1902–1955). Jis padarė išvadą, kad Lietuvos valstybė jau turėjusi egzistuoti XIII a. pradžioje²⁶⁹.

Žymiausias iš Lietuvoje likusių prieškarinio istorikų Konstantinas Jablonskis (1892–1960) savo paskaitose irgi įrodinėjo, kad Lietuvos valstybė susikūrė gerokai prieš Mindaugą. Valstybės susidarymą jis susiejo su pilių atsiradimu, bet tą atsiradimą nukėlė pernelyg toli į praeitį – į V–VI amžius²⁷⁰ (dabartiniais duomenimis, pilys atsirado X–XI amžių sandūroje). Tiesa, dėl tokios ankstyvos datos jis nebuvo kategoriškas, bet neabejojo, kad „lietuviai valstybę sudarė ne vėliau kaip XII a.“ ir netgi manė, kad Mindaugas vėliau ne kūrė, o griovė Lietuvos valstybę²⁷¹. Tai jau perdėtas vertinimas, bet K. Jablonskis taikliai pažymėjo, kad Mindaugo kovos dėl valdžios visai nereikia valstybės kūrimo. Tarpusavio kovos vykdavo po kiekvieno žymesnio valdovo mirties. Jų metu „didžiojo kunigaikščio valdžia kuriam laikui susilpnėdavo, kunigaikščiai imdavo savarankiškiau valdyti kiekvienas sau savo sritis, ir tokia padėtis baigdavosi tuo, kad vienas ar kitas kunigaikštis vėl būdavo pripažįstamas didžiuoju kunigaikščiu, o

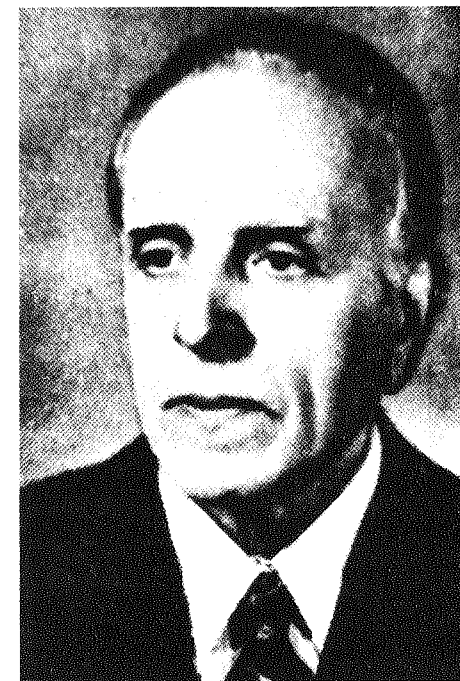
²⁶⁹ Pakarklis P. Lietuvių kova prieš kryžiuočius. – Panevėžys, 1945. – P. 23–26.

²⁷⁰ Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. – Vilnius, 1979. – P. 148–149.

²⁷¹ Merkys V. Konstantinas Jablonskis. – Kaunas, 1991. – P. 127–128.

kiti jo vasalais“. Taip galėjo būti ir Mindaugo atėjimo į valdžią išvakarėse, todėl visai pagrįsta K. Jablonskio išvada: „Jeį rašytiniai kaimyninių kraštų istorijos šaltiniai būtų plačiau ėmę kalbėti apie Lietuvą ne nuo Mindaugo, bet nuo Vytenio ar Gedimino laikų, mums dabar galėtų atrodyti, kad Lietuvos valstybės kūrėjai buvo Gediminas ar Vytenis“²⁷². Galima tik pridurti, kad kai kuriems istorikams Gediminas iš tiesų ir atrodė esąs Lietuvos valstybės kūrėjas.

Lietuvai patekus į Sovietų Sąjungos sudėtį, ir rusų istorikams iškilo reikalas marksistiškai įvertinti Lietuvos valstybės susidarymą. Jau 1952 m. pasirodė Lietuvos valstybės susidarymui skirtas Vladimiro Pašutos (1918–1983) (16 pav.) straipsnis²⁷³, o 1959 m. – ir monografija²⁷⁴. Nors tai gana stambus darbas, jo pavadinimas nelabai atitinka knygos turinį. Knygoje nagrinėjamos įvairiausios Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpio problemos, pačiam valstybės susidarymui skiriant mažiausiai dėmesio. Šiuo klausimu V. Pašuta net nepasistengė sukurti nuoseklios koncepcijos, o kartais net eklektiškai perrašinėjo jo paties pažiūroms prieštaraujančius kitų autorių teiginius. Antai šaltinių skyriuje jis teigė, kad Henriko Latvio kronikoje „Lietuva iškyla ne kaip vieninga šalis, o kaip žemė, iš kurios į

16 pav. Vladimiras Pašuta
(Tarybų Lietuvos enciklopedija. – Vilnius, 1987. – T. 3 – P. 324).

²⁷² Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. – P. 147–148.

²⁷³ Пашута В. Т. О возникновении Литовского государства // Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. – Москва, 1952. – Т. 9, № 1.

²⁷⁴ Пашута В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959; Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. – Vilnius, 1971.

riterių užgrobtas valdas vykdo puolimus atskiri, vienas su kitu nesusiję kunigaikščiai“ (teiginys iš Sergejaus Anninskio parašytų kronikos komentarų)²⁷⁵, bet toliau jau pripažino tuo laikotarpiu egzistavus Lietuvos valstybę.

V. Pašutos manymu, pereinamoji forma nuo ikivalstybinės prie valstybinės politinės organizacijos buvo žemių konfederacija. Ją jis išžiūrėjo Prūsijoje, kurios vienuolika žemių vargu ar yra kada nors veikę kartu²⁷⁶. Lietuvoje tokios organizacijos šaltiniai jau nebeužtinka. 1219 m. sutartis, V. Pašutos manymu, „rodo Lietuvoje buvus palyginti vieningą valstybę“. Tai buvusi jau ne žemių konfederacija, o jų sąjunga. Pirmasis vyresniųjų kunigaikščių sąrašė įrašytasis Živinbutas buvęs didžiuoju kunigaikščiu, kiti – jo sūnūs. Vėliau didžiojo kunigaikščio valdžia dar buvusi stiprinama, Mindaugas vienijęs lietuvių žemes, naudodamas metodus, „būdingus ankstyvųjų feodalinių valstybių valdovams“²⁷⁷. Mindaugo veiklos rezultatas – žemių sąjungos pavertimas monarchija XIII a. viduryje²⁷⁸.

Iš esmės V. Pašuta sekė H. Paszkiewiczium, nors juo tiesiogiai ir nesiremiamas. Mat H. Paszkiewiczius buvo „antitarybinis“ istorikas, emigravęs į užsienį ir skelbęs normanistinę Rusios valstybės susidarymo teoriją, už kurią V. Pašuta jam negailėjo praeiksmų²⁷⁹. Kai kurie V. Pašutos teiginiai buvo neapgalvoti ir nenuoseklūs. Pavyzdžiui, 1219 m. sutartyje po Živinbuto išvardintų keturių vyresniųjų kunigaikščių negalima laikyti jo sūnumis, nes tai buvo dvi brolių poros (jie galėjo būti jo sūnėnai). Monarchijos sukūrimo priskyrimas Mindaugui – eklektizmo elementas, nes jei jau Živinbutas buvo didysis kunigaikštis, nėra pagrindo jo nelaikyti monarchu.

To meto sąlygomis, itin nepalankiomis Lietuvos istorijos tyrinėjimams, V. Pašutos knyga, žinoma, buvo reikšmingas įvykis. Lietuvoje kai kurie komunistinės valdžios atstovai netgi įvertino ją kaip

²⁷⁵ Ten pat. – P. 134.

²⁷⁶ Ten pat. – P. 335, 337.

²⁷⁷ Ten pat. – P. 338–341.

²⁷⁸ Ten pat. – P. 368.

²⁷⁹ Ten pat. – P. 207–212.

lietuvių nacionalizmą skatinantį veiksnį ir iš tokių pozicijų norėjo duoti jai „atkirtį“²⁸⁰. Nepaisant to, V. Pašutos teorija galų gale buvo sutikta kaip oficiali ankstyvosios Lietuvos istorijos versija. Juozas Žiugžda (1893–1979) ją pateikė „Lietuvos TSR istorijoje“, gal tik dar labiau išryškindamas jos eklektizmą. Anot jo, 1219 m. „Lietuvoje buvo palyginti vieninga feodalinė valstybė“, bet čia pat sužinome, kad šios „palyginti vieningos“ valstybės susidarymo paskutinis etapas buvęs Mindaugo laikais²⁸¹. Iš esmės palankiai V. Pašutos veikalas buvo sutiktas ir išsivijos spaudoje.

Bene daugiausia Lietuvos valstybės susidarymo tema okupacijos metais rašė Regina Volkaitė-Kulikauskienė (g. 1916) ir Juozas Jurginis (1909–1994). Jie neatliko platesnių Lietuvos valstybės susidarymo tyrinėjimų (daugiau nuveikė tyrinėdami kitas to laikotarpio problemas), tačiau įvairiomis progomis ne kartą išdėstė savo požiūrį šiuo klausimu. Pagrindinės jų idėjos buvo suformuluotos netrukus po Stalino mirties (pirmajame straipsnyje R. Volkaitėi-Kulikauskienei dar teko remtis Stalino „pamokymais“) ir su nedideliais pakeitimais buvo kartojamos tris dešimtmečius.

R. Volkaitė-Kulikauskienė pirmąjį straipsnį šia tema paskelbė dar 1955 m. Anot jos, jau IX–X a. pastebimi ankstyvieji feodalizmo bruožai, o „tolesnis feodalinių santykių vystymasis ypač ryškiai pastebimas XI–XII amž.“, kai masinį pobūdį įgyja karių kapai su žirgais²⁸². XI–XII a. turėjo susidaryti smulkūs pusiau feodaliniai vienetai, o galiausiai – ir Lietuvos valstybė, kurios susiformavimą paspartino ryšiai su Rusia²⁸³. 1961–1987 m. autorė truputį detalizavo Lietuvos valstybės susidarymo baigiamąjį etapą. Žemių kunigaikščiai siekė sukurti „tam tikrą valdžios aparatą su vyriausiuoju kunigaikščiu priešakyje“. 1219 m.

²⁸⁰ Stanislovo Lazutkos informacija.

²⁸¹ Lietuvos TSR istorija. – Vilnius, 1957. – T. 1. – P. 66–67.

²⁸² Volkaitė-Kulikauskienė R. Klasinės visuomenės susidarymas Lietuvoje : (Remiantis archeologinių tyrinėjimų duomenimis) // Vilniaus Valstybinio V. Kapusko vardo universiteto Istorijos-filologijos fakulteto mokslo darbai. – Vilnius, 1955. – T. 1. – P. 133.

²⁸³ Ten pat. – P. 137.

sutartyje tarp kunigaikščių jau užfiksuota „tam tikra hierarchija“, kuri sudarė pagrindą Lietuvos valstybei susidaryti²⁸⁴.

J. Jurginis savo versiją 1957–1985 m. ne kartą išdėstė savo straipsniuose bei knygoje. Jo manymu, iki Lietuvos valstybės susikūrimo susidarė žemės su kunigaikščiais priešakyje. 1219 m. kunigaikščių Lietuvoje dar buvo daug. Smulkesnieji kunigaikščiai šliejosi prie 5 vyresniųjų, kurie iš kitų išsiskyrė valdų didumu. Tais metais tarp jų buvo nepatvari sąjunga, tačiau dažniau jie tarpusavy kariaudavo. Ir bajorai, ir laukininkai kentėjo nuo tų karų ir siekė vieningos valstybės. Tačiau valstybei atsirasti reikėjo prievartos. Ją panaudodamas, Mindaugas ir sukūrė Lietuvos valstybę²⁸⁵. Be abejo, J. Jurginis negalėjo, o ir nebandė pagrįsti tų tariamų kovų XIII a. pradžioje tarp Lietuvos kunigaikščių. Paskutiniame savo šiai temai skirtame darbe jis joms teikė jau mažiau reikšmės.

1969 m. Lietuvos valstybės susidarymo problemas priminė Rokas Varakauskas (1922–1975). Didžiąją savo straipsnio dalį jis paskyrė klausimui, „kokiomis visuomeninės santvarkos sąlygomis susiformavo Lietuvos valstybė“. Čia jis pabandė pritaikyti Lietuvai pažangesnes Rusijos istorikų idėjas, nutoldamas nuo primitivių marksistinių dogmų apie valstybės formavimąsi dėl klasinių antagonizmų. Lietuvos valstybė „susiklostė tokiomis sąlygomis, kada klasės dar nebuvo susiformavusios (...). Taigi, valstybė atsirado tada, kai klasiniai prieštaravimai dar nebuvo įgavę antagonistinio pobūdžio“. Todėl tokia valstybė „savo politi-

²⁸⁴ Kulikauskienė R. Ankstyvojo feodalizmo laikotarpis (IX–XII a.) // Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. – Vilnius, 1961. – P. 516; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII amžiais. – Vilnius, 1970. – P. 272–273; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje. – Vilnius, 1978. – T. 1. – P. 12; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvos valstybės susidarymas // Lietuvių etnogenezė. – Vilnius, 1987. – P. 204.

²⁸⁵ Jurginis J. Lietuvos TSR istorija. – Kaunas, 1957. – P. 11–13; Jurginis J. Lietuvos valstybės susidarymas // Lietuvių karas su kryžiuočiais. – Vilnius, 1964. – P. 82–84; Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija: (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). – Vilnius, 1978. – P. 16–17; Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai: (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus). – Vilnius, 1981. – P. 29; Jurginis J. Lietuvos valstybės susidarymas // Lietuvos TSR istorija. – Vilnius, 1985. – T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. – P. 31–34.

ka dideliu mastu išreiškė ir laisvų bendruomenininkų interesus²⁸⁶. Tačiau apie patį Lietuvos valstybės susidarymą R. Varakauskas nedaug ką tepasakė nauja. Iš esmės jis pritarė ikimindauginės valstybės idėjai, nors ir apsidrausdamas išlyga, kad ankstesnio laikotarpio lietuvių žemių politiniai susivienijimai galėjo būti nepatvarūs²⁸⁷.

H. Paszkiewicziaus koncepciją palaikė ir Romas Batūra (g. 1937), bet ir jis plačiau nenagrinėjo šios temos²⁸⁸. Nebesulaukusios tolesnio plėtojimo H. Paszkiewicziaus idėjos pamažu blėso. Nebuvo plėtojamos ir J. Latkowskio ar H. Łowmiańskio versijos. Istorikai tik kartojo senus teiginius, nebeieškodami nei naujų argumentų, nei kontrargumentų, nebent tik pareikšdami vieną kitą neesminę pastabą. Tuo tarpu vadovėliuose ir populiarioje literatūroje tebeviešpataujančios J. Latkowskio teorijos variacijos (ypač populiariamos J. Jurginio) kuo toliau, tuo labiau darė įspūdį, kad H. Paszkiewicziaus koncepcija neįsitvirtino ir kad jai pagrįsti trūksta argumentų. Taip be kritikos ir tyrinėjimų H. Paszkiewicziaus faktiškai buvo užmirštas.

Paskutiniu metu Lietuvos valstybės formavimąsi tyrinėjęs Edvardas Gudavičius (g. 1929) (17 pav.) vėl parėmė hipotezę, kad Lietuvos valstybė kūrėsi Mindaugo laikais. Jis ieškojo ne tiek Lietuvos valstybės pradžios, kiek laiko, kai Mindaugas suvienijo Lietuvą. 1982 m. savo straipsnį jis pradėjo teiginiu: „Nors yra aišku, kad galutinai politiškai Lietuvą suvienijo Mindaugas, apibrėžti šio baigtinio suvienijimo etapo chronologiją nėra taip paprasta“²⁸⁹. E. Gudavičius nenagrinėjo H. Paszkiewicziaus argumentų, o tik deklaratyviai jiems priešpriešino savaip interpretuojamą 1219 m. sutartį²⁹⁰.

Lietuvos valstybės kūrimosi procese E. Gudavičius išskyrė tris etapus: 1) „kolektyvusis senjoratas“, įžiūrimas 1219 m. sutarties atpasakojime; 2) „individualusis senjoratas“, kurį XIII a. 4–5 dešimtmečių

²⁸⁶ Varakauskas R. Lietuvos valstybės susidarymo klausimu // LAMMD. Istorija. – 1969. – T. 10. – P. 174–175.

²⁸⁷ Ten pat. – P. 176–179.

²⁸⁸ Batūra R. XIII a. Lietuvos sostinės klausimu // MADA. – 1966. – T. 1 (20). – P. 159; Batūra R. Lietuvos metraščių... – P. 276–277.

²⁸⁹ Gudavičius E. 1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą // LAMMD. Istorija. – 1982. – T. 22. – P. 33.

²⁹⁰ Ten pat. – P. 45.

17 pav. Edvardas Gudavičius
(Tarp būtovės ir istorijos. – *Vilnius*, 1999).

sandūroje sukūrė Mindaugas; 3) Mindaugo tapimas „realiu valdovu“ po 1249–1253 m. vidaus karo²⁹¹. Kaip ir daugelis kitų autorių, E. Gudavičius pastebėjo permainas, įvykusias XII a. pabaigoje ir nulėmusias lietuvių karo žygių pradžią. XII a. dviem paskutiniaisiais dešimtmečiais jis datavo žemių konfederacijos susidarymą, kurios santvarką apibūdino kaip „kolektyvų senjorata“. Šį pirmąjį Lietuvos valstybės kūrimosi etapą autorius dar suskaldė į dvi dalis, nes, jo manymu, tik „nuo XIII a. pradžios lietuvių žemių konfederacija neabejotinai ir intensyviai funkcionuoja“²⁹². Čia faktiškai į realios istorinės raidos schemą E. Gudavičius įtraukė ir pažintines problemas. Tai atspindi autoriaus nuostatą, kad šaltinių informacijos intensyvumas ir išsamumas atitinka realią įvykių svarbą. Turimų šaltinių fragmentiškumas verčia tuo abejoti.

E. Gudavičiui, kaip ir J. Latkowskiui, pagrindinė kliūtis, sutrukdžiusi XII–XIII a. sandūrą priskirti Lietuvos valstybės gyvavimo laikotarpiui, buvo 1219 m. sutarties atpasakojimas. Jis tai apibūdino gana vaizdingai: „Hipatijaus metraščio žinutė apie 1219 m. sutartį buvo ir bus neįveikiamas slibinas, pastojęs kelią, vedantį prie ikimindauginės valstybės pasakų karalaitės. Panorę ją pasiekti riteriai tik dar padidins kaukolių krūvą prie šio slibino olos“²⁹³.

²⁹¹ Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko // MADA. – 1983. – T. 2. (83). – P. 66–67.

²⁹² Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko // LAMMD. Istorija. – 1984. – T. 24. – P. 28.

²⁹³ Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995 11 01–10. – Nr. 41 (227). – P. 4.

Ką gi autorius mato šioje sutartyje? 1219 m. „vyresniusius kunigaikščius“ jis pripažįsta valdančiąja gimine, nuo kurios priklauso kitos sutarties sudaryme dalyvavusių kunigaikščių giminės²⁹⁴. Tokia išvada visai sutampa su H. Paszkiewicziaus nuomone, nors ir remiama kitokiais argumentais. Bet štai tolesnė mintis netikėta: „XIII a. pradžioje Lietuvos žemių konfederacijos priekyje stovėjo kolektyvusis vyresniųjų kunigaikščių senjoratas, iš kurio dar nė vienas kunigaikštis nebuvo įgijęs lemiamos persvaros prieš kitus“²⁹⁵.

Galima sutikti, kad „vyresnieji kunigaikščiai“ iš tiesų yra valdančioji giminė, tačiau neįmanoma, kad tokios giminės nariai būtų lygūs. Net labiausiai feodališkai susiskaldžiusioje valstybėje senjoratas yra individualus, nors giminės vyresniojo valdžia gali būti nominali. Tačiau tokios valstybės kaip vientisas politinis organizmas nefunkcionuoja, o XIII a. pradžios Lietuvos politinė organizacija, paties E. Gudavičiaus žodžiais, funkcionuoja „neabejotinai ir intensyviai“. „Kolektyviojo senjorato“ idėja apskritai nėra pagrįsta kitų šalių analogijomis – tai tik paties E. Gudavičiaus sukurta santvarka, realiai niekur ir niekada neegzistavusi.

Apskritai reikia pasakyti, kad E. Gudavičiaus pažiūros į valstybę yra griežtai marksistinės. Jis iki šiol liko ištikimas lenininiam valstybės apibrėžimui, kuris, esą „taikliai ir esmingai“ apibūdino valstybę „kaip išnaudotojų priemonę išnaudojamiesiems pajungti“²⁹⁶. Savotiškai paradoksalu, kad tokios išvados skelbiamos dabar, tuo tarpu dar okupacijos metais R. Varakauskas buvo priėjęs prie visai priešingų išvadų. Su tokiomis E. Gudavičiaus pažiūromis į valstybę susijusios ir konkrečios išvados apie lemiamą kariaunų vaidmenį jai susidarant. Valstybę jis apibūdina kaip kariaunų ir joms vadovaujančių kunigaikščių hierarchiją, primetusią visuomenei savo valią. Tos hierarchijos klostymasis – „žemių konfederacijos“ laikotarpis – baigiasi vieno vyriausiojo (didžiojo) kunigaikščio atsiradimu²⁹⁷. Tokiu būdu valstybė E. Gudavičiaus

²⁹⁴ Gudavičius E. 1219 metų... – P. 45–46.

²⁹⁵ Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi... – P. 67.

²⁹⁶ Gudavičius E. Mindaugas. – Vilnius, 1998. – P. 111; Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995 11 11–17. – Nr. 42 (228). – P. 4.

²⁹⁷ Gudavičius E. Mindaugas. – P. 111–112.

samprotavimuose iškyla kaip visuomenei prievarta užkrauta struktūra. Ko gero, tai nemaža dalimi ir nulėmė E. Gudavičiaus norą „leisti“ Lietuvos kunigaikščių kariaunoms bent 60 metų chaotiškai pasiausti, sukaupti turtą ir jėgas, kol pagaliau iškils stipriausias kunigaikštis, sugebėsiantis primesti visuomenei savo ir kariaunų valią.

7. Dabartinė Lietuvos valstybės susidarymo tyrinėjimų padėtis

Mindaugas – ne tik Lietuvos valstybės, bet ir naujosios Europos kūrėjas.

Alfredas Bumblauskas

1988 m. prasidėjus naujam tautiniam atgimimui, išaugo susidomėjimas Lietuvos praeitimi. Spauldoje pasirodė straipsnių apie Lietuvos didžiuosius kunigaikščius, tačiau Lietuvos valstybės pradžia specialiai nesusidomėta. Ji buvo besąlygiškai susieta su Mindaugo veikla²⁹⁸. Tokiu būdu Lietuvos valstybės susidarymo problematiškumas visuomenės nebuvo suvoktas²⁹⁹.

1990 m. spalio 25 d. priimtas valstybinių švenčių įstatymas įteisino liepos 6-ąją – Mindaugo karūnavimo dieną – kaip Valstybės dieną. Šios datos įtraukimo į valstybinių švenčių sąrašą iniciatoriai (Vytautas Baškys, Alfredas Bumblauskas ir kt.) iš pat pradžių ją ėmė propaguoti kaip „Lietuvos valstybingumo pradžios šventę“³⁰⁰ arba „valstybės gimimo

²⁹⁸ Gudavičius E. Mindaugas // Iš kur atėjome / sudarė A. Nekrošienė. – Kaunas, 1988. – P. 18–22. – Perspausdinta iš: Komjaunimo tiesa. – 1988 07 23; Gudavičius E. Mindaugas: (valdė 1240–1263) // Lietuvos didieji kunigaikščiai: Vytauto Kašubos medaliai. – Vilnius, 1989; Gudavičius E. Kaip kūrėsi Lietuvos valstybė // Jaunimo gretos. – 1989. – Nr. 4. – P. 18 (sutrumpintai perspausdinta: Lietuvos istorijos skaitiniai. – Kaunas, 1990); Beivydas P. Mindaugo karūnavimo diena // Anykšta. – 1991 07 06. – Nr. 52 (7765). – P. 2.

²⁹⁹ Žr., pavyzdžiui, mokinių pasisakymus: Baškys V. Mindaugaičių akademija // Voruta. – 1993 06 17–23. – Nr. 23 (113). – P. 5.

³⁰⁰ Baškys V. Mindaugo karūnavimo dienos šventė // Voruta. – 1990 09. – Nr. 11 (14). – P. 2.

dieną“³⁰¹. Todėl ir jos minėjimuose Mindaugo karūnavimas dažnai siejamas su Lietuvos valstybės įkūrimu³⁰². Tokiai interpretacijai iš esmės neprieštarauja ir E. Gudavičius (šiaip jau Lietuvos valstybės pradžia datuojantis apie 1240 m.). Esą Mindaugo karūnavimu „Lietuva buvo pripažinta ne tik krikščioniška šalimi, bet gavo ir valstybės statusą“. E. Gudavičiaus kritiškumas šios datos atžvilgiu pasireiškia kiek kita plotme: „Aukščiausios Tarybos priimtas įstatymas – mano darbo įvertinimas. Tačiau liepos 6 d. anaipol neprilygsta Vasario 16-ajai,“ – teigia jis³⁰³. Tokia „savikritika“ yra greičiau paslėptas gyrimasis savo nuopelnais. Suprantama, ji negali pakeisti pompastiško šios „valstybingumo pradžios“ datos vertinimo.

A. Bumblauskas netgi pareiškė, kad „Mindaugas – ne tik Lietuvos valstybės, bet ir naujosios Europos kūrėjas“³⁰⁴. O štai V. Baškys prirašė dar daugiau pompastiškų epitetų: „Mindaugas – Lietuvos valstybės pradžia, Vienybė, Mindaugas – Lietuvos krikštas, taika ir ramybė, Mindaugas – Lietuvos tarptautinis pripažinimas, Mindaugas – visų baltų vienybė, Mindaugas – tautos pasididžiavimas, orumas ir garbė, Mindaugas – tautos didvyris“³⁰⁵. Tokie samprotavimai aiškiai parodo Mindaugo mito gyvybingumo priežastis. Mindaugas reikalingas kaip simbolis, o neaiškią istorinę tiesą šio kilnaus reikalo dėlei galima ir pritempti.

1992 m. buvo siūloma ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje įrašyti, kad ją skelbia lietuvių tauta, „XIII amžiuje sukūrusi savo valstybę“. Galutiniame preambulės variante konkrečios datos atsisakius, panašūs siūlymai tebeskelbiami iki šiol – tik dabar jau norima

³⁰¹ Baškys V. Lietuva de facto ir de jure // Voruta. – 1990 11. – Nr. 14 (17). – P. 8; Ilgūnas S. G. Ar Mindaugo karūnavimo diena pakankamai reikšminga, kad mes ją švęstume kaip Valstybės dieną? TAIP // Veidas. – 1996 07 06. – P. 12.

³⁰² Pvz.: Brazauskas A. Valstybingumo pradžia ir simbolis // Diena. – 1995 07 07. – Nr. 149 (278). – P. 2.

³⁰³ Gudavičius E. Ar Mindaugo karūnavimo diena pakankamai reikšminga, kad mes ją švęstume kaip Valstybės dieną? NE // Veidas. – 1996 07 06. – P. 12.

³⁰⁴ Žilys M. Ar kopsim į Karaliaus Mindaugo kalną Vorutos pilin? // Voruta. – 1998 10 24. – Nr. 39 (369). – P. 2.

³⁰⁵ Baškys V. Mindaugo vardas ir ženklas // Voruta. – 1991 11 01–15. – Nr. 21 (39). – P. 6.

įtvirtinti 1253 m. datą³⁰⁶. Atsiranda mėgėjiškų bandymų surasti ir kitą mindauginio Lietuvos suvienijimo datą. Kai kas sutapatina Lietuvos valstybės įkūrimo ir Mindaugo krikšto datą (1251 m.)³⁰⁷, o vienas medicinos daktaras netgi „atrado“ tariamai Ipatijaus metraštyje nurodytą tikslią Lietuvos suvienijimo datą – 1245 m. (suprantama, Ipatijaus metraščio jis nė akyse nėra matęs)³⁰⁸.

Lietuvos valstybės pradžios problema vis dažniau keliamą ir mokslinėje literatūroje. Naujausioje akademinėje Lietuvos istorijoje Lietuvos valstybės įkūrimas tradiciškai priskiriamas Mindaugui. Tačiau skyrių apie Lietuvos valstybės susidarymą parašęs Zigmantas Kiaupa paminėjo ir kitą galimybę: „Ryšys tarp Mindaugo tėvo ir jo įtakos visuomenėje bei pačio Mindaugo iškilimo, ar galimybė, kad 1219 m. sutartyje Živinbudas buvo vyriausiasis kunigaikštis, lyg ir leistų teigti, jog Lietuva buvo suvienyta į vieną valstybę jau XIII a. pradžioje“³⁰⁹.

Apie Lietuvos valstybės ištakas 1994–1995 m. buvau paskelbęs porą straipsnių³¹⁰. Juose bandžiau pagrįsti ikimindauginę Lietuvos valstybės susidarymo datą (apie 1183 m.). Tada mano teiginiai susilaukė išsamios E. Gudavičiaus kritikos³¹¹. Be abejo, diskusija šiuo sudėtingu klausimu buvo ir yra naudinga, nors, mano manymu, oponentas ne visada išliko pakankamai objektyvus ir ne visada tiksliai suprato mano

³⁰⁶ Girdzijauskas V. Istoriją nešam savy // Literatūra ir menas. – 1997 08 16. – P. 4; Dirgėla P. Lietuvos valstybės istorinė erdvė // Kultūros barai. – 1998. – Nr. 2 (398). – P. 3.

³⁰⁷ Fabijonavičius J. Lietuvos bažnytinė provincija // Voruta. – 1993 03 04–10. – Nr. 9 (99). – P. 7.

³⁰⁸ Vitkus A. Ankstyvųjų Lietuvos kunigaikščių valdymo metai // Voruta. – 1994 08 01–15. – Nr. 29–30 (167–168). – P. 8.

³⁰⁹ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. – Vilnius, 1995. – P. 64.

³¹⁰ Baranauskas T. Kada susivienijo Lietuva? // Voruta. 1995 07 01–31. – Nr. 25–27 (211–213). – P. 11–14.; Baranauskas T. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ištakos // Voruta. 1994 01 20–31. – Nr. 4 (142). – P. 6; 1994 02 01–09. – Nr. 5 (143). – P. 6; 1994 02 10–16. – Nr. 6 (144). – P. 6.

³¹¹ Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995 10 21–31. – Nr. 40 (226). – P. 4; 1995 11 01–10. – Nr. 41 (227). – P. 4; 1995 11 11–17. – Nr. 42 (228). – P. 4; 1995 11 18–24. – Nr. 43 (229). – P. 4; 1995 11 25–30. – Nr. 44 (230). – P. 4; 1995 12 01–08. – Nr. 45 (231). – P. 4; 1995 12 09–15. – Nr. 46 (232). – P. 4; 1995 12 16–22. – Nr. 47 (233). – P. 4–5; Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės ištakų // Voruta. – 1994 03 24–31. – Nr. 12 (150). – P. 5; 1994 04 01–06. – Nr. 13 (151). – P. 5; 1994 04 07–13. – Nr. 14 (152). – P. 5.

teiginius. Šiame darbe pabandyčiau plačiau pagrįsti ir išplėtoti savo išvadas, kartu atsižvelgdamas į viską, kas yra konstruktyvaus šiuose ir kituose E. Gudavičiaus straipsniuose.

Savotiškai Lietuvos valstybės kilmės problemą traktuoja Stephenas C. Rowellas. Lietuvos iškilimą jis sieja su Gediminu, kurį vadina „Lietuvos viduramžių galingos valstybės įkūrėju“ (*founder of Lithuania's medieval power*)³¹². XIII a. Lietuvoje didžiojo kunigaikščio valdžia dar buvusi silpna. Lietuvos „didžiojo kunigaikščio pareigybės“ (*grand-ducal office*) atsiradimą S. Rowellas datuoja XII a. pabaiga, bet mano, kad iš pradžių ją sudarė trijų „didžiųjų kunigaikščių giminių“ (*grand-ducal clans*) atstovai – 1219 m. sutarties vyresnieji kunigaikščiai. Mindaugas sutelkė didžiojo kunigaikščio valdžią vienosė rankose, bet ir tada ji buvusi dar silpna (nes, pavyzdžiui, žlugo Mindaugo krikšto planas). „Tikrąją didžiojo kunigaikščio valdžios konsolidaciją“ S. Rowellas sieja tik su Vytenio ir Gedimino valdymu³¹³. Tai savotiška kompromisinė pozicija, bandanti suderinti N. Ustrialovo ir jo sekėjų pažiūras į Gediminą, nuomones apie Lietuvos vienytoją Mindaugą ir dar iki jo atsiradusią didžiojo kunigaikščio valdžią. Pastaruoju atveju prieinama prie išvadų, panašių į „kolektyviojo senjorato“ idėją, bet terminologiškai ši institucija neatskirinama nuo „valstybinės“ epochos.

Neseniai Inga Leonavičiūtė, plėtodama E. Gudavičiaus mintis, pabandė parodyti lemiamą kariaunos vaidmenį Lietuvos valstybės kūrimuisi. Tačiau ji, bandydama įvardinti pagrindines kariaunos funkcijas, surado tik dvi – plėšimą ir kieminėjimą³¹⁴. Jokios visuomenei naudingos kariaunos funkcijos ji nepastebėjo. I. Leonavičiūtė pabandė periodizuoti ir lietuvių „grobiamuosius žygius“ valstybės kūrimosi kontekste. Tai irgi iš esmės bandymas susisteminti E. Gudavičiaus mintis³¹⁵. Autorė išskyrė tokius laikotarpius³¹⁶: 1) „1162–1199 m. Ikikongfedera-

³¹² Rowell S. C. Lithuania ascending : a pagan empire within east-central Europe, 1295–1345. – Cambridge, 1994 (reprinted 1995). – P. xi.

³¹³ Ten pat. – P. 50, 291–293.

³¹⁴ Leonavičiūtė I. Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – Vilnius, 1997. – P. 475–485.

³¹⁵ Plg.: Gudavičius E. Mindaugas. – P. 101–105; Gudavičius E. Dar kartą apie Lietuvos valstybės ištakas // Voruta. – 1995 11 18–24. – Nr. 43 (229). – P. 4; 1995 11 25–30. – Nr. 44 (230). – P. 4.

³¹⁶ Leonavičiūtė I. Kariauna Lietuvoje formuojantis valstybei : magistrinis darbas / darbo vadovas E. Gudavičius. – Vilnius, 1998. – P. 41 // Vilniaus universitetas. Istorijos fakultetas. Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra.

cinis laikotarpis. Būdingiausi bruožai: rusų puolamoji pozicija Lietuvos atžvilgiu [taip įvardijami nerealizuoti planai pulti Lietuvą. – *T. B.*], maži plėšiantieji būriai [neįrodoma prielaida. – *T. B.*], šaltinių neišsamumas [pažintinė problema, o ne epochos bruožas. – *T. B.*], žygių neintensyvumas [išvada, nulemta šaltinių neišsamumo ir netiesioginių duomenų ignoravimo. – *T. B.*], lietuviai – parankiniai [iki 1183 m. taip iš tiesų ir buvo, bet autorė suplakė du skirtingus laikotarpius, o pirmo savarankiško lietuvių žygio datą (1183 m.) iš viso nutyli. – *T. B.*]; 2) „1200–1205 m. Pereinamasis laikotarpis. Šalia senų, XII a. pab. požymių egzistuoja nauji, kurie tarsi įsipina į pirmuosius, įgaudami naują kokybinį atspalvį“ (turimi galvoje nedideli plėšiantieji būriai, nors jų būdavo ir per visą XIII–XIV a., bei bendras lietuvių-jotvingių žygis 1209 m. (autorės datuojamas 1205 m.) – atseit „lietuviai – parankiniai“); 3) „1205–XIII a. 3 deš. I pus. Konfederacinis laikotarpis. Būdingiausi bruožai: didelės kariuomenės, rusų puolamosios pozicijos išnykimas [nors realūs rusinų puolimai prieš Lietuvą žinomi tik XIII a. – *T. B.*], plėšimų erdvės išplėtimas [spekuliuojama šaltinių neišsamumu ir ignoruojamas lietuvių žygis į Karelą apie 1191 m. – *T. B.*]; 4) „XIII a. 3 deš. I pus. – 4 deš. pab. Pereinamasis laikotarpis“; 5) „1240–1254 m. Valstybės įtvirtinimo laikotarpis“ (remiamasi E. Gudavičiaus išvadomis). Iš šio pavyzdžio aiškiai matyti, kaip, siekiant pagrįsti mindauginę Lietuvos valstybės pradžios chronologiją, atitrūkstama nuo faktų ir kuriamas tariamo valstybės formavimosi proceso įvaizdis.

Bene reikšmingiausias darbas pastarojo meto istoriografijoje yra Artūro Dubonio tyrinėjimai apie leičius. Jo straipsniai šia tema buvo skelbiami nuo 1990 m., o išvados apibendrintos 1998 m. išleistoje monografijoje³¹⁷. Autorius pastebėjo iki šiol beveik nepažinotą, tačiau Lietuvos valstybės ištakoms suprasti reikšmingą visuomenės sluoksnį³¹⁸. Leičiai buvo Lietuvos valdovo dvarų žmonės, tiesiogiai priklausę valdovui ir atlikę jam įvairaus pobūdžio patarnavimus. Jie geriausiai žinomi iš XVI a. šaltinių, tačiau didžiausią vaidmenį suvaidino ankstes-

³¹⁷ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai : iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. – Vilnius, 1998.

³¹⁸ Plačiau apie A. Dubonio teoriją žr.: Baranauskas T. Leičiai ir lietuviai: naujos teorijos gimimas // *Voruta*. – 1996 12 07–13. – Nr. 46 (280). – P. 7.

niais laikais. XIII a. jie buvo svarbiausia Lietuvos valdovų ūkinė ir kariinė atrama ir sudarė jų dvarų branduolį. Dėl ypatingo ryšio su Lietuvos valdovu jie buvo pavadinti senuoju lietuvių etnonimu ir gyveno teritorijose, vadintose Lietuvomis.

Pažymėtina, kad susidomėjimas Lietuvos valstybės ištakomis pastaruoju metu išaugo ir Baltarusijoje³¹⁹. Deja, Baltarusijos istorikų darbai dar dažnai yra gana menko mokslinio lygio. Būdingas jų bruožas yra siekimas pavaizduoti Lietuvą kaip nuo pat pradžių baltarusišką valstybę. Beje, neabejotinai klaidingas jų teiginys, kad XIII a. Lietuvos sostinė buvo Naugardukas, paprastai priimamas kaip įrodymų nereikalaujanti aksioma.

Pirmasis tokio pobūdžio teiginiais išgarsėjo Mikola Jermalovičius (1921–2000), pareiškęs, kad LDK istorijos „pirmieji puslapiai iki neatpažįstamumo užtemdyti mito apie tai, kad Lietuva užkariavo Baltarusiją“³²⁰. Iš tiesų buvę visiškai atvirkščiai – tai Lietuva buvo užkariauta Naugarduko kunigaikštystės... Beje, ir pati „metraštinė Lietuva“, anot M. Jermalovičiaus, „buvo pleištu įsiterpusi tarp Polocko, Turovo-Pinsko ir Naugarduko žemių ir kartu su jomis buvo viena iš istorinių Baltarusijos sričių. Suprantama, kad vienijant šias žemes ji negalėjo neįeiti į Baltarusijos teritorijos sudėtį kaip viena iš sudedamųjų jos dalių“³²¹. M. Jermalovičius ryžtingai atmetė bandymus ne tik išvelgti Lietuvos valstybės buvimą 1219 m., bet ir priskirti jos sukūrimą Mindaugui³²². Suslavintą „metraštinę Lietuvą“, jo manymu, galutinai užkariavo tik Naugarduko kunigaikštis Vaišalgas (Mindaugo sūnus). Jis ir įkūrė „Naugarduko valstybę“, kuri ėmė vadintis nukariautos Lietuvos vardu³²³. Vėliau prie jos prijungta ir Aukštaitija bei Žemaitija, t. y. dabartinė Lietuva, kuri tik vėliau įgijo Lietuvos vardą. Šitokios fantastiškos teorijos atitrūkimas nuo faktų ilgainiui tapo akivaizdus net daugeliui baltarusių, todėl ją imta švelninti ir modifikuoti³²⁴.

³¹⁹ Stalioraitis K. DLK paveldas ir baltarusiai // *Naujasis židinys*. – 1994. – Nr. 9–10. – P. 52–59.

³²⁰ Ермаловіч М. І. Па слядах аднаго міфа. – Мінск, 1989. – P. 5.

³²¹ Ten pat. – P. 35.

³²² Ten pat. – P. 34–35, 68–69.

³²³ Ten pat. – P. 83.

³²⁴ Išsamią M. Jermalovičiaus pažiūrų kritiką žr.: Gudavičius E. Dar kartą vieno mito pėdsakais // *Liaudies kultūra*. – 1994. – Nr. 5. – P. 25–33.

Naują Lietuvos valstybės pradžios „konceptiją“ pasiūlė Alesis Kraucevičius³²⁵. M. Jermalovičiaus rašinius pagal mokslškumo laipsnį galima palyginti su prasčiausiais XIX a. I pusės darbais, o A. Kraucevičius, galima sakyti, jau persirita į XIX a. II pusę. Pažanga pastebima, bet aiškiai nepakankama. Autorius užsimojo surasti vidurį tarp „tradicinės“ Lietuvos valstybės pradžios koncepcijos ir pernelyg kraštutinių M. Jermalovičiaus pažiūrų, bet iš esmės sukūrė tik M. Jermalovičiaus koncepcijos modifikaciją. Pagrindinės naujovės yra pirminės Lietuvos lokalizavimas Rytų Lietuvos pilkapių kultūros teritorijoje (tai bene įdomiausia jo darbo dalis) ir Lietuvos užkariavimo idėjos atsisakymas. Bet baltarusių žemių užkariavimo irgi nebuvo. Lietuvos valstybė, anot jo, kūrėsi baltų ir slavų „kontaktnėje zonoje“, taikiai bendradarbiaujant abiems etnosams (bet vis dėlto vyraujant slavams). Valstybės pradžią A. Kraucevičius atkėlė į Mindaugo laikus.

Blaiviausiai Lietuvos valstybės susidarymą vertina Viačaslavas Nasevičius. Metraštinę Lietuvą jis tapatina su Rytų Lietuvos pilkapių kultūros teritorija ir mano, kad ji „dalijosi į keletą kunigaikštysčių: Upytę, Deltuvą, Nalšią ir galbūt kai kurias kitas“³²⁶. 1219 m. sutartyje dalyvavo kelios tokių kunigaikštysčių dinastijos, iš kurių viena „aiškiai pavadinta vyresniąja ne tik tai Aukštaitijos, bet ir Žemaitijos kunigaikščių atžvilgiu – prieš mus nors ir padrikas, bet jau politinis tarpgentinis darinys, kuriame vienos dinastijos kunigaikščiai dominuoja kitiems“. Tai „dinastija-hegemonas, kurios priešakyje stovi Živinbutas“³²⁷. Nors V. Nasevičius vis dėlto laikosi tradicinės pažiūros, kad Lietuvos valstybės įkūrėjas buvo Mindaugas, jo pastebėjimai apie ikimindauginę Lietuvą yra pakankamai įžvalgūs. Tai leidžia tikėtis, kad ateityje ir kiti baltarusių istorikai kvalifikuotai įsitrauks į Lietuvos valstybės ištakų tyrinėjimus.

³²⁵ Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 1998. Išsamią šios koncepcijos kritiką žr.: Насевіч В. Пытанніў больш, чым адказаў // Беларускі гістарычны агляд. – Мінск, чэрвень 1998. – Т. 5, сшытак 1 (8) (<http://pagina.de/bha/>); Dubonis A. Naujosios baltarusių istoriografijos aklavietė // Mūsų praeitis. – Vilnius, 1999. – [Nr.] 6. – P. 207–213.

³²⁶ Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага : падзеі і асобы. – Мінск, 1993. – P. 19.

³²⁷ Ten pat. – P. 21, 27–28.

III. POLITINĖS ORGANIZACIJOS RAIDA LIETUVOS TERITORIJOJE IKI VALSTYBĖS SUSIDARYMO

Bet kuri žmonių visuomenė gali egzistuoti tik koordinuodama savo narių veiklą, todėl visoms visuomenėms reikalinga vienokia ar kitokia valdžios forma. L. Kubbelis taip apibūdina valdžios reikšmę istorijos raidoje: „...valdžia būtina yra bet kurioje žmonių visuomenėje, pradedant pačiomis tolimiausiomis jos gyvavimo epochomis. Be to, ji visai nebūtinai turi griežtai organizuotas formas, bet jos uždaviniai galų gale visada vieni ir tie patys. Tai visų pirma tam tikro socialinio organizmo vientisumo išsaugojimas, pasipriešinimas bet kokiems išoriniams ir vidiniams veiksniams, keliantiems grėsmę tokiam vientisumui. Antra, tai to organizmo normalaus funkcionavimo užtikrinimas. Abu šie uždaviniai yra glaudžiausiai susiję ir neįsivaizduojami vienas be kito“³²⁸.

Toks valdžios funkcijų apibūdinimas vienodai tinka ir potestarinei, ir valstybinei valdžiai. Svarbiausios valdžios funkcijos niekada nekito – kito tik valdžios organizavimo formos. Valstybė siaurąja prasme yra aukščiausia politinės organizacijos forma. Jos atsiradimas yra ilgos visuomenės valdymo organizacijos raidos padarinys. Ši raida prasidėjo kartu su dabartinio tipo žmonių atsiradimu (40 000 m. pr. Kr.), kuris žymėjo visuomenės susiformavimą³²⁹. Norint geriau suprasti valstybės susidarymą, reikia nors trumpai susipažinti su ligtoline politinės organizacijos raida.

³²⁸ Куббель Л. Е. Потестарная и политическая этнография. – P. 245.

³²⁹ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй : (основные этапы и локальные варианты) // Проблемы истории докапиталистических обществ. – Москва, 1968. – Кн. 1. – P. 111.

1. Medžiotojų ordos

Ankstyviausios socialinės-politinės organizacijos formos turėjo susidaryti dar priešledyninėje Europoje vėlyvajame paleolite (40 000–12 000 m. pr. Kr.). Prieledyninėse pievose besiganančių stambių žvėrių („pleistoceno megafaunos“) medžioklė stimuliavo didelių ir sėslių medžiotojų bendruomenių atsiradimą. Kai kas spėja, kad tuo metu nemažą vaidmenį turėjusi vaidinti gimininė organizacija³³⁰, tačiau etnografiniai duomenys to nepatvirtina. Yra pagrindo manyti, kad sėslių vėlyvojo paleolito gyventojų gyvenimo sąlygos buvo panašios į tas, kuriomis gyveno arktiniai medžiotojai (šis ūkinis kultūrinis tipas būdingas kai kurioms eskimų grupėms)³³¹. Gimininės organizacijos jie neturėjo.

Prasidėjęs klimato atšilimas nulėmė ne tik ledynų traukimąsi, bet ir faunos krizę. Prieledyninėms pievoms apaugant mišku, stambių žvėrių mažėjo, o dėl žmonių veiklos jie ir galutinai išnyko³³². Žmonės buvo priversti pereiti prie smulkesnių gyvūnų medžioklės ir žvejybos, o kartu ir klajoklinio gyvenimo būdo. Su šiais pokyčiais siejama mezolito pradžia. Ne veltui mezolitas vadinamas „techninės revoliucijos“ metu³³³: naujos gyvenimo sąlygos reikalavo tobulinti medžioklės įrankius. Tuo metu išrastas lankas su strėlėmis, pereita prie mikrolitinės technikos³³⁴, atsirado akmeniniai kirviai.

Apie 11 800 (9 800) m. pr. Kr. prasidėjus aleriodo atšilimo laikotarpiui, pirmieji medžiotojai atklydo ir į Lietuvos teritoriją³³⁵. Mezolitinę Lietuvos medžiotojų visuomenę galima apibūdinti pagal etnografinės analogijas. Gana autonomiškos, bet nepastovios porinės šeimos jungė-

³³⁰ Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – Москва, 1982. – P. 63–64.

³³¹ Окладников А. П. Древнее население Сибири и его культура // Народы Сибири. – Москва; Ленинград, 1956 (Народы мира: этнографические очерки). – P. 23–28.

³³² Harris M. Cannibals and Kings: the Origins of Cultures. – New York, 1991. – P. 29–30.

³³³ Долуханов П. М. История Балтики. – Москва, 1969. – P. 87.

³³⁴ Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 171.

³³⁵ Čia ir toliau datos nurodomos kalibruotos pagal: Nielsen P. O. Prehistory // <http://www.um.dk/english/danmark/danmarksborg/kap6/6-1.htm>; Girininkas A. Baltų kultūros ištakos. – Vilnius, 1994. – P. 15, 272–279. Kai kur skliausteliuose pateikiamos ir nekalibruotos datos.

si į ordas (lokalines grupes), kurios tam tikrais sezonais gyvendavo ir sumedžiotą maistą vartodavo drauge. Kitais sezonais ordos suskildavo į nedideles grupes ar atskiras šeimas. Šeimos buvo patrilokalinės (viri-lokalinės), bet, vienoje vietoje susirinkus kelioms ordoms, jos lengvai galėdavo pereiti iš vienos ordos į kitą³³⁶. Šis medžiotojų ordų amorfiškumas neblogai atsispindi Lietuvos archeologinėje medžiagoje. Daugializdės stovyklos žymi ordų gyvenamąsias vietas, vienalizdės – šeimų ar jų grupių stovyklavietes ordų pasidalijimo laikotarpiu³³⁷. Bendruomenę galėjo sudaryti iki 12–15 šeimų³³⁸.

Kadangi maisto vartojimas ordoje buvo bendras, skirtumas tarp sumedžiotų ir suvartoto maisto sėkmingam medžiotojui buvo gražinamas prestižu. Iš tokių medžiotojų būdavo renkamas lyderis, organizavęs ordos veiklą ir vadovavęs karinių susidūrimų metu³³⁹. Lyderis buvo laikomas visos ordos interesų įsikūnijimu, todėl su nepaklusniaisiais galėjo būti susidorojama net fiziškai. Kaip pažymėjo A. Peršicas, laikytis įprastų normų to meto visuomenė vertė „ne mažiau žiauriai, kaip vėliau valstybė vertė laikytis teisės normų“³⁴⁰.

Virš bendruomenių nebuvo jokios valdžios, atskiras bendruomenes jungė tik jų narių asmeniniai ryšiai (santuoka, giminytė, prekyba)³⁴¹. Gyvenimui darantis sėslėniam, šie ryšiai turėjo stiprėti. Iš pradžių Lietuvos teritorijoje klajoklės žmonės nevalgė itin tolimų kelionių ir neturėjo pastovių klajoklės sričių. Tai matyti iš to, kad toje pačioje teritorijoje buvo paplitę kelios etnokultūrinės grupės³⁴².

Apie 9 300 (8 000) m. prasidėjus preborealio klimato laikotarpiui ir perėjus prie miško žvėrių medžioklės ir žvejybos, klajoklės teritorijos sumažėjo³⁴³. Ėmė nusistovėti atskirų ordų klajoklės teritorijos, o kartu ir kultūrinių sričių ribos³⁴⁴. Tačiau to meto stovyklavietės ir toliau išliko

³³⁶ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй. – P. 129; Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 183, 197–199.

³³⁷ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. – P. 52, 102.

³³⁸ Ten pat. – P. 48.

³³⁹ Васильев Л. С. История Востока. – Москва, 1993. – Т. 1. – P. 51–53.

³⁴⁰ Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 204.

³⁴¹ Kottak C. Ph. Cultural Anthropology. – 4th ed. – New York, 1987. – P. 196–197.

³⁴² Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. – P. 41, 54.

³⁴³ Ten pat. – P. 57, 94.

³⁴⁴ Ten pat. – P. 103.

nedidelės ir laikinos (paliktos 1–4 šeimų). Nuo mezolito pabaigos žinomi dideli kapinynai, rodantys, kad ordų nariai laidojosi vienoje vietoje³⁴⁵. Manoma, kad, pasirodžius pirmajai keramikai, žymėjusiai ankstyvojo neolito (subneolito) pradžią³⁴⁶, gyventojai jau tapo visiškai ar beveik sėslūs³⁴⁷. Tai sudarė sąlygas susidaryti pastovesnėms bendruomenėms ir klostytis ryšiams tarp bendruomenių.

2. Ankstyvųjų žemdirbių gentys

Genties sąvoka vartojama dviem pagrindinėmis reikšmėmis: gentis kaip etnosas ir kaip politinė organizacija³⁴⁸. Čia kalbėsime apie gentis ant-*raja* reikšme. Mezolito medžiotojų gentys tebuvo amorfiškos, aiškių ribų neturinčios etninės grupės, nors netgi jose karo atveju galėjo būti išrinktas karvedys, vadovaujantis visai genčiai³⁴⁹. Tačiau tai nėra tipiškas reiškinys. Medžiotojų grupės paprastai neturėjo jokios gentinės organizacijos, o kartais jos pėdsakų neaptinkama ir ankstyvųjų žemdirbių visuomenėse³⁵⁰. Vis dėlto perėjimas prie gamybinio ūkio maždaug sutampa su gentinės organizacijos kūrimusi. Ir tai suprantama: gyventojams darantis sėslesniems, ryšiai tarp jų stiprėjo, ypač išsivystė gimininė organizacija. Lietuvoje ryšys tarp gamybinio ūkio atsiradimo ir genčių formavimosi turėjo būti dar glaudesnis, nes gamybinio ūkio idėja pasirodė su naujomis etninėmis grupėmis, kurios veržėsi į Lietuvos teritoriją ir turėjo sukelti karinių konfliktų, stimuliuusių gentinės organizacijos kūrimąsi.

³⁴⁵ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. – 2 leid. – P. 104.

³⁴⁶ Gimbutienė M. Lietuvos proistorė // Lietuvių enciklopedija. – Boston, 1968 (fot. leid.: Vilnius, 1991). – T. 15. – P. 270.

³⁴⁷ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. – P. 143–144; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. – Vilnius, 1995. – P. 17.

³⁴⁸ Шнирельман В. А. Проблема доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – Москва, 1982. – P. 222.

³⁴⁹ Кабо В. Р. [Рец. на кн.:] Fried M. H. The Notion of Tribe // Народы Азии и Африки. 1979. – № 2. – P. 233.

³⁵⁰ Шнирельман В. А. Проблема... – P. 222, 227–228.

Gentis – dar netvirta, laikina regioninė politinė organizacija, susivienijanti tik tam tikrais momentais, paprastai kilus išoriniam pavojui. Susivienyti padeda segmentinė organizacija, pagrįsta giminystės ryšiais. Visi genties nariai laikomi kilusiais iš bendro protėvio ir pagal tarpusavio giminystės artimumą dalijasi į įvairių lygių linijas (segmentus). Kilus konfliktui tarp dviejų asmenų, į pagalbą jiems ateina jų linijos (tuo aukštesnio lygio, kuo tolimesnė giminystė tarp konfliktuojančių asmenų). Kilus konfliktui tarp genčių, pagal tą patį principą susivienija visa gentis. Dar glaudžiau gentį suvienija pangentinės brolijos, tokios kaip vyrų sąjungos ar amžiaus klasės. Šių brolijų lyderiai koordinuoja genties veiklą³⁵¹.

Gentinė organizacija Lietuvos teritorijoje galėjo pradėti kurtis viduriniajame neolite (3600–2600 m. pr. Kr.). Šiuo laikotarpiu vietinės Nemuno ir Narvos kultūros patyrė kaimyninių kultūrų įtaką (Šukinės-duobelinės – iš šiaurės ir Piltuvėlinių taurių bei Rutulinių amforų – iš pietvakarių)³⁵². Vidurio Europos šiaurėje paplitusios Piltuvėlinės keramikos kultūros ir ją apie 3400–3200 m. pr. Kr. pakeitusios Rutulinių amforų kultūros žmonės jau buvo sėslūs žemdirbiai ir gyvulių augintojai³⁵³. Dėl jų įtakos viduriniojo neolito pabaigoje pietvakarių Narvos kultūros žmonės įsisavino žemdirbystės bei gyvulininkystės pradmenis, nors pasisavinamasis ūkis dar vyravo³⁵⁴. Pažymėtina, kad nuo pat pradžių žemdirbystė buvo susijusi su sėsliu gyvenimu³⁵⁵.

Galutinį gamybinio ūkio įsigalėjimą nulėmė indoeuropiečių (Virvelinės keramikos kultūros žmonių) įsiveržimas vėlyvajame neolite (2600–1900 m. pr. Kr.). Dėl to pietvakarinės Narvos ir Nemuno kultūrų teritorijoje susiformavo Pamarių kultūra³⁵⁶. Nors iš pradžių ateiviai buvo priversti iš dalies prisitaikyti prie pasisavinamojo vietinių

³⁵¹ Kottak C. Ph. Cultural Anthropology. – 4 th ed. – P. 207–212.

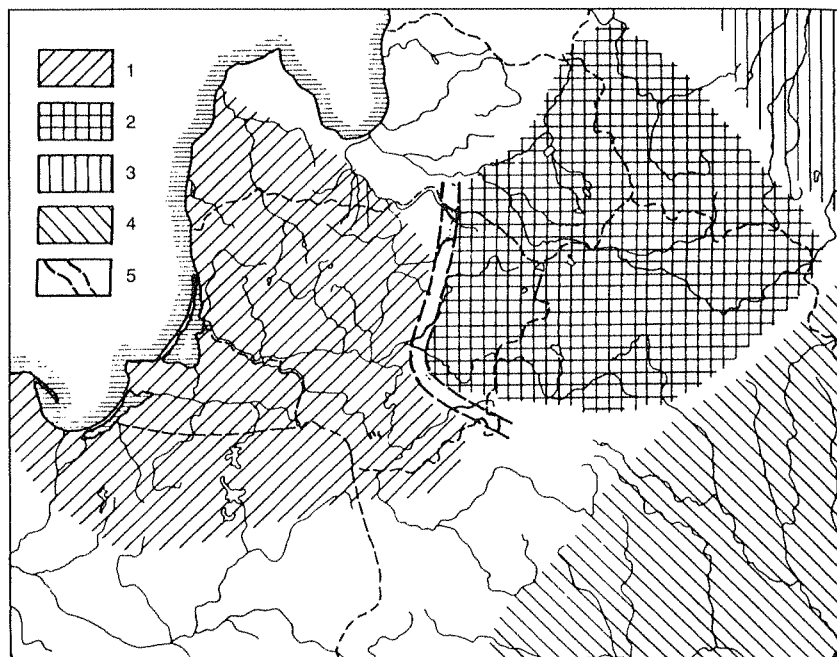
³⁵² Girininkas A. Baltų... – P. 16; Rimantienė R. Akmens... – P. 112.

³⁵³ Gimbutienė M. Senoji Europa. – Vilnius, 1996. – P. 88–97, 276–279; Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. – Vilnius, 1985. – P. 46; Rimantienė R. Archeologinės kultūros // Lietuvių etnogenezė. – Vilnius, 1987. – P. 59.

³⁵⁴ Rimantienė R. Akmens... – 2 leid. – P. 171–177, 276; Rimantienė R. Žemės ūkio pradžia Lietuvoje // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1992. – T. 9. – P. 120–126.

³⁵⁵ Rimantienė R. Žemės ūkio... – P. 124.

³⁵⁶ Girininkas A. Baltų... – P. 244.

18 pav. Etnokultūrinė situacija II tūkstantmetyje pr. Kr.: 1 – Pamarių kultūra, 2 – Vėlyvoji Narvos kultūra, 3 – Faljanovo kultūra, 4 – Padnieprės kultūra, 5 – vakarų ir rytų baltų riba. Autorius Valdemaras Šimėnas (Šimėnas V. Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis // Vakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija. – Vilnius, 1997. – P. 45).

gyventojų ūkio, jau vėlyvojo neolito pabaigoje žemdirbystė čia išsigalėjo. Pamarių kultūros atstovams jau buvo žinoma ir ariamoji žemdirbystė³⁵⁷. Tik vėlyvosios Narvos kultūros srityje (18 pav.), kur Virvelinės keramikos kultūros įtaka buvo silpna, gamybinis ūkis augo lėčiau ir išsigalėjo turbūt tik senajame bronzos amžiuje (1900–1300 m. pr. Kr.)³⁵⁸.

Taigi ankstyvajame arba viduriniajame neolite nusistovėjęs sėslus gyvenimo būdas³⁵⁹ sudarė sąlygas susiformuoti gentinei organizacijai, o vėlyvajame neolite išsigalėjusi žemdirbystė ir prasidėjusi indoeuropiečių ekspansija darė tokią organizaciją būtina. Žemdirbiai buvo glaudžiau susiję su savo žeme, todėl, gindami savo teises į ją, turėjo sukurti veiksmingesnę organizacinę struktūrą. Ankstyvųjų žemdirbių visuome-

³⁵⁷ Rimantienė R. Akmens... – 2 leid. – P. 276–282.

³⁵⁸ Girininkas A. Baltų... – P. 210–220.

³⁵⁹ Ten pat. – P. 212, 216.

nėje išauga giminystės ryšių vaidmuo. Priklausymą gimininei bendruomenei dabar jau reguliuoja griežtesnės taisyklės, negu medžiotojų ordoje, nes priklausymas jai susijęs su teisėmis į žemę³⁶⁰. Gana dažnai šiame raidos etape pereinama prie matrilokalinės santuokos ir motinos giminės, bet taip atsitinka tik tais atvejais, kai vyrai dėl ūkinės ar karinės veiklos ilgai būna toli nuo namų³⁶¹. Gimininei bendruomenei būdingas egzogamijos paprotys skatina palaikyti pastovesnius santykius su kaimyninėmis bendruomenėmis ir kartu padeda susivienyti kovai su priešais. Taip susidaro solidarumo ryšių jungiamos bendruomenių grupės, kurios, iškilus pavojui, gali išsirinkti bendrą vadą ir veikti drauge.

Šiuo laikotarpiu pasirodė pirmosios įtvirtintos gyvenvietės (Šventosios I A, Žemaitišės 1)³⁶². Vėlyvosios Narvos kultūros srityje jau apie 1300 (1100) m. pr. Kr. įtvirtintos gyvenvietės pradėtos kurti piliakalniuose (Narvos kultūra tuo pačiu metu transformavosi į Brūkšniuotosios keramikos kultūrą). Daugiausia gyvulininkyste besiverčiantys šios srities gyventojai pasižymėjo karingumu ir vykdė ekspansiją į kaimynines sritis³⁶³. Apie III a. pr. Kr. Brūkšniuotosios keramikos kultūra išplito dideliuose plotuose į rytus nuo Nevėžio ir Nemuno vidurupio, padarė įtaką Užnemunės ir Vakarų Lietuvos (būsimojo Kuršo) gyventojams (19 pav.). Į Brūkšniuotosios keramikos kultūros įtaką patekusiose srityse irgi buvo kuriami piliakalniai³⁶⁴.

Sunku pasakyti, kokio dydžio galėjo būti viena gentis. Tai priklauso ir nuo to, kokius pirminius vienetus ji jungė. Tai greičiausiai buvo atskiros kaimo (lauko) bendruomenės. Aleksiejus Luchtanas teigia, kad 2–3 piliakalniai kai kur grupuojasi į savotiškus lizdus, o tai rodo organizacinę ryšį tarp jų (jie priklausę vienai giminei)³⁶⁵. Tačiau jo pateikiami

³⁶⁰ Хазанов А. М. Классобразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – P. 152–153.

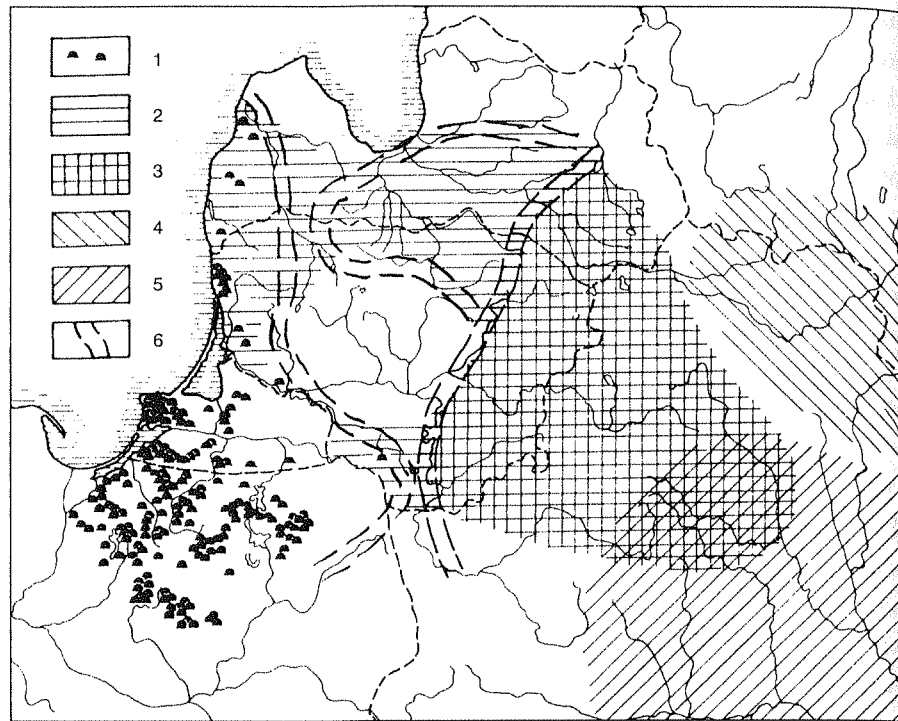
³⁶¹ Harris M. Cannibals and Kings. – P. 81–97; Harris M. Kultūrinė antropologija. – P. 132–133.

³⁶² Rimantienė R. Akmens... – P. 239–241.

³⁶³ Girininkas A. Baltų... – P. 219, 221, 223, 249.

³⁶⁴ Grigalavičienė E. Brūkšniuotosios keramikos lokaliniai variantai Lietuvoje // MADA. – 1989. – T. 3 (108). – P. 69–83.

³⁶⁵ Luchtanas A. Rytų Lietuva I tūkst. pr. m. erą // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1992. – T. 8. – P. 62, 73.

19 pav. Etnokultūrinė situacija I tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje: 1 – Vakarų baltų pilkapių kultūra, 2 – brūkšniuotosios keramikos paplitimo vakarinis ir pietinis arealai, 3 – Brūkšniuotosios keramikos kultūra, 4 – Dnepro-Dauguvos kultūra, 5 – Milogrado kultūra, 6 – vakarų ir rytų baltų riba. Autorius Valdemaras Šimėnas (Šimėnas V. Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis. – P. 48).

žemėlapiai tokio teiginio nepatvirtina. Piliakalnių išsidėstymas gana chaotiškas, tam tikri lizdai išryškėja gal tik nuo mūsų eros pradžios. Iki tol nemažuose plotuose piliakalnių iš viso nebuvo – gyventa, matyt, neįtvirtintose gyvenvietėse. Tai patvirtina ir keli senkapiai, išlikę tose srityse, kur nėra vienalaikių piliakalnių³⁶⁶. Chaotiškas piliakalnių išsidėstymas (vienur piliakalniai – vienas prie kito, kitur jų visai nėra, arba yra tik vienas kitas) rodo, kad bent jau I tūkstantmetyje pr. Kr. kiekvieno kaimo bendruomenė savo saugumu rūpinosi savarankiškai. Tokiomis sąlygomis gentys negalėjo būti labai didelės. Pagal gyventojų skaičių jos turbūt prilygo vėlesniems valsčiams, tačiau dėl menko gyventojų

³⁶⁶ Ten pat. – P. 75–77 (pav. 4–6).

jų tankumo galėjo užimti vėlesnės žemės dydžio plotą (kelis tūkstančius km²).

Toks menkas Brūkšniuotosios keramikos kultūros srities politinės integracijos lygis nesudarė sąlygų organizuotai bendrauti su kaimynais ir galėjo iš dalies nulemti žinių apie juos menkumą. Herodotas (Va. pr. Kr.) neblogai pažino pietinius Brūkšniuotosios keramikos kultūros kaimynus neurus, palikusius Milogrado kultūrą. Tačiau apie šiaurinius neurų kaimynus tegalėjo pasakyti tik tiek: „...o už neurų, kiek žinau, plyti dykuma“³⁶⁷. Ta pati padėtis ir kalbant apie Dnepro-Dauguvos kultūros gyventojus, labai artimus Brūkšniuotosios keramikos kultūros atstovams. Apie Dnepro (Boristenio) aukštupį Herodotas yra kažką girdėjęs, bet „...niekas nežino, per kokių žmonių kraštą jis teka. Atrodo, jis sruvena per dykumą...“³⁶⁸. Ir vis dėlto už neurų plytinti dykra nėra tuščia. Apie 540 m. pr. Kr. neurai „buvo priversti palikti savo šalį dėl gyvačių. Ne tik pačioje šalyje jų priviso, bet dar daugiau jų atšliaužė iš dykumos, esančios šalies viduryje. Dėl to neurai paliko savo kraštą ir apsigyveno budynų šalyje“³⁶⁹. Tą gyvačių įsiveržimą kai kurie tyrinėtojai tapatina su baltų genčių ekspansija, nes gyvačių garbinimas buvo būdingas istorinių laikų lietuviams³⁷⁰.

Kadangi gentis, kaip minėta, tebuvo laikina regioninė politinė organizacija, svarbiausią vaidmenį ir toliau vaidino atskiros bendruomenės. Žemdirbių bendruomenės skyrėsi nuo medžiotojų ordų tuo, kad buvo sėslios ir patvaresnės. Be to, jose atsakyta bendro vartojimo – bendruomenė tapo ūkiniu organizmu, susidedančiu iš kelių ūkinių ląstelių, kurios buvo atskiros šeimos, šeimyninės bendruomenės ar panašūs dariniai³⁷¹. Ūkinių ląstelių dydis iš esmės nepasikeitė, bet jos dabar sudarė nuolat funkcionuojantį organizmą.

³⁶⁷ Herodotas. Istorija / iš senosios graikų kalbos vertė J. Dumčius. – Vilnius, 1988. – P. 218 (IV, 17).

³⁶⁸ Ten pat. – P. 227 (IV, 53).

³⁶⁹ Ten pat. – P. 241–242 (IV, 105).

³⁷⁰ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – Москва, 1979. – P. 189–192; Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. – Vilnius, 1996. – T. 1. – P. 129 (pastaba 57, N. Juchnevičienė).

³⁷¹ Семенов Ю. И. О стадийной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. – Москва, 1979. – P. 83–84; Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй. – P. 141, 148.

Tokios struktūros bendruomenę rodo ir Lietuvos archeologinė medžiaga. Viduriniojo neolito gyvenvietėse aptinkama atskirų šeimų namų, vėlyvajame neolite atsiranda ilgųjų pastatų su keliomis patalpomis ir židiniais. Anot Algirdo Girininko, „vienu metu gyvenvietėse galėjo stovėti 2 ar 3 tokie pastatai, o viename pastate galėjo gyventi 2–3 šeimos“³⁷². Kai kuriose gyvenvietėse galėjo gyventi kelios dešimtys šeimų³⁷³. Ankstyvųjų metalų laikotarpio atvirosiose gyvenvietėse ir piliakalniuose aptinkama daugiausia nedidelių pastatų, kuriuose galėjo gyventi 5–10 žmonių šeimos, taip pat ilgųjų pastatų su patalpomis atskiriems šeimoms. Piliakalnyje gyvenusią bendruomenę galėjo sudaryti 60–100 žmonių³⁷⁴. Galima pastebėti, kad nuo tų laikų kaimo tipo gyvenviečių dydis beveik nekito. Panašūs kaimų dydžiai buvo būdingi ir XI–XV a.³⁷⁵, ir vėliau. Pavyzdžiui, 1790 m. Vilniaus ir Trakų vaivadijoje bei Žemaitijos seniūnijoje buvo 21 904 kaimai su 166 818 sodybomis (dūmais)³⁷⁶, taigi vidutiniškai 7,6 sodybos viename kaime.

Nuolat funkcionuojančios žemdirbių bendruomenės valdymas turėjo būti jau sudėtingesnis, todėl ir jos seniūno valdžia turėjo stiprėti. Tačiau iš pradžių žemdirbių bendruomenės (kaimo) seniūnas, kaip ir medžiotojų ordos lyderis, dirbo tuos pačius darbus, kaip ir eiliniai bendruomenės nariai ir tuo darbu įgydavo savo autoritetą³⁷⁷. Tokiomis sąlygomis gentinė organizacija ir negalėjo būti pastovi. Visos genties valdymas būtų per daug sudėtingas seniūnui, kuriam valdžia nėra vienintelis užsiėmimas. Be to, bendruomenių seniūnai ne visada būdavo geri karvedžiai, galintys sutelkti gentį³⁷⁸. Tai suprantama, nes į seniūnus buvo renkami geriausi žemdirbiai, o geras žemdirbys nebūtinai yra ir geras karys. Kad seniūnai galėtų pradėti kurti nuolatinę regioninę valdžią, reikėjo labiau įvertinti jų karinius sugebėjimus. Taigi reikėjo, kad

³⁷² Girininkas A. Baltų kultūros ištakos. – P. 216.

³⁷³ Rimantienė R. Akmenis... – 2 leid. – P. 310.

³⁷⁴ Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1995. – P. 40–55, 96–97.

³⁷⁵ Žulkus V. Kuršių kaimai XI–XV a. // Lietuvos archeologija. – 1999. – T. 18. – P. 136–142.

³⁷⁶ Ochmanskis J. Senoji Lietuva. – Vilnius, 1996. – P. 257.

³⁷⁷ Kottak C. Ph. Cultural Anthropology. – 4th ed. – P. 199.

³⁷⁸ Кубель Л. Е. Возникновение... – P. 231.

kaimų seniūnų valdžia mažiau priklausytų nuo autoriteto, įgyjamo darbu. Visuomenės gyvenimui darantis sudėtingesniams, tokie pokyčiai buvo vis labiau reikalingi. Valdymo funkcijai reikėjo skirti vis didesnę dėmesį, ir seniūno išrinkimas turėjo vis labiau priklausyti nuo sugebėjimo vadovauti, o ne rodyti pavyzdį kasdieniuose darbuose. Tuo tarpu besispecializuojanti bendruomenės valdžia darėsi pajėgi vykdyti ir nuolatinės regioninės valdžios funkciją.

3. Vadystės (protovalstybės)

Vadystė yra pereinamoji politinė organizacija tarp genties ir valstybės. Tai jau nuolatinė regioninė politinė organizacija, veikianti ir taikos metu. Leonidas Vasiljevas išskiria pirmines vadystes, apimančias grupę bendruomeninių gyvenviečių, ir sudėtingesnes vadystes, į kurias įeina kelios pirminės vadystės³⁷⁹. Abramus Peršicas vadystėmis linkęs vadinti ne mažiau kaip 3 hierarchijos pakopas turinčias politines organizacijas, todėl teigia, kad ne kiekvienas vadas vadovauja vadystei³⁸⁰. Tačiau bene labiausiai vadystės terminas tinka nedidelėms politinėms organizacijoms, apimančioms kelias lokalines bendruomenes, įvardinti. Tik tokiose politinėse organizacijose valdymo funkcija dar nereikalauja sudėtingesnio profesionalios valdžios aparato.

Kaip minėta, taikos meto valdžios perkėlimas į regioninį lygmenį tampa įmanomas tik tada, kai kaimų seniūnai labiau atitrūksta nuo likusių bendruomenininkų ir ima atsisakyti dalyvavimo gamyboje. Be abejo, tai nėra greitas procesas – seniūnas negali vieną dieną nuspręsti, kad atsidėtų vien vadovavimui. Bet, visuomenei darant pažangą, neišvengiamai prasideda pačios gamybinės veiklos specializacija – išsiskiria ir sustiprėja amatai. Anksčiau seniūnas įgydavo autoritetą pats dirbdamas ir rodydamas pavyzdį kitiems, o dabar gali iškilti klausimas: kam tą pavyzdį rodyti – amatininkams ar žemdirbiams? Bet

³⁷⁹ Васильев Л. С. История Востока. – P. 62–63.

³⁸⁰ Алексеев В. П., Першиц А. И. История... – P. 285.

praktikoje greičiau iškildavo kiek kitoks klausimas: kas gali būti geresnis vadas – geras amatininkas, ar geras žemdirbys? Patirtis turėjo parodyti, kad visuomenės lūkesčius geriau sugeba patenkinti amatininkas, nes būtent jis turėjo geresnes sąlygas atsidėti vadovavimo menui. Amatai buvo mažumos užsiėmimas, taigi seniūnui amatininkui nebereikėjo daugumai bendruomenininkų rodyti gero darbo pavyzdį. Seniūnui dirbant kitokį darbą, jo autoritetas ėmė nebepriklausyti nuo darbštumo. Taigi seniūnas daug nerizikuodamas galėjo vis mažiau dirbti gamybinį darbą, jį užkraudamas savo giminaičiams ar šeimynykščiams. Toks seniūnas darėsi vis profesionalus vadas, pajėgus valdyti didesnę politinį organizmą. Tad nenuostabu, kad visuomenės su išsivysčiusiais amatais paprastai turi ir pakankamai išsivysčiusią bei nuolat funkcionuojančią regioninę valdžią – vadystę ar valstybę.

Darbo specializacija ne tik sudaro sąlygas valdžios specializacijai, bet ir didina tokios valdžios poreikį. Diferencijuojantis visuomenės narių veiklai, visuomenėje atsiranda grupių, turinčių skirtingų interesų. Suderinti jų interesus ir integruoti jas į vientisą politinį organizmą darosi vis sudėtingiau. Be to, visuomenei darantis turtingesnei, daugėja karinių konfliktų. Visa tai skatina stiprinti politinę struktūrą ir sudaro sąlygas atsirasti vadams, koordinuojantiems kelių bendruomenių veiklą.

Pirmasis profesionalus amatas buvo kalvystė. Taigi kalviai ir tapo tais amatininkais, kurie sudarė iš eilinių bendruomenininkų išsiskiriančią privilegijuotą mažumą ir galėjo sėkmingiau pretenduoti į valdžią. Anot V. Šnirelmano, „metalurgijos atsiradimas ir plėtojimas buvo susijęs visų pirma ne su bendruomeniniu, o su tarpbendruomeniniu darbo pasidalijimu. Apribojus rinką vienos bendruomenės rėmais, užsiėmimas šiuo amatu būtų visiškai neperspektyvus“³⁸¹. Taigi į valdžią ateinantys amatininkai buvo suinteresuoti politine integracija. Ja buvo suinteresuota ir visa visuomenė – kalvių produkcijos poreikis vienijo bendruomenių grupes aplink kalvystės centrus. Paminėtina vėlesnė Švedijos analogija: Uplando žemėje XIV a. pradžioje iš 15 parapijų tik viena turėjo 3 kalvius, 3 parapijos – po 1 kalvį, o kitose amatininkų

³⁸¹ Шнирельман В. А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества. Эпоха классовобразования. – Москва, 1988. – P. 89.

nebuvo³⁸². Tiesa, ankstesniais laikais kaimo kalvių galėjo būti daugiau, nes tuo metu amatininkai jau telkėsi miestuose.

V. Šnirelmano surinkti duomenys rodo, kad kalvių artimumas valdančiajam sluoksniui buvo kone universalus reiškinys. Daugelio Afrikos tautų padavimai kalviams priskiria ir seniausių valstybių sukūrimą. Vakarų Afrikoje, Šiaurės ir Centrinėje Amerikoje, Polinezijoje vadai ir diduomenė užsiiminėdavo kalvyste bei kitais amatais, nors žemės ūkio darbų nebedirbdavo. Ankstyvaisiais viduramžiais kalvyste dar užsiiminėjo daugelis Vakarų bei Šiaurės Europos karalių. Jau bronzos amžiaus Europos amatininkų kapai pagal turtingumą užėmė tarpinę padėtį tarp paprastų bendruomenininkų ir vadų, o kartais ir prilygo jiems³⁸³. Galima dar pridurti, kad Mažosios Lenkijos padavimuose (pirmą kartą užrašytuose XII a. pabaigoje Vincento Kadlubeko kronikoje) pastovios regioninės valdžios sukūrimas priskiriamas auksakaliui Lešekui I³⁸⁴. Tam ūkų kalvių valdžios atgarsių galima rasti ir tautosakoje. Šiuo požiūriu įdomi pasaka „Apie karaliaus sūnų“, artimai siejanti karaliaus ir kalvio gimines³⁸⁵. Ji žinoma daugiausia Rytų ir Pietryčių Europoje, taip pat Lietuvoje³⁸⁶.

Vadysčių formavimosi metu susidarė sąlygos karinę ir civilinę valdžią sutelkti vienose rankose. Seniūnams ir karvedžiams reikalingos savybės darėsi vis panašesnės. Seniūnai, tapę gerais organizatoriais, vis dažniau galėjo būti išrenkami karo vadais, o autoritetingi karvedžiai – seniūnais. Kartais išskiriami karinis ir aristokratinis valstybės formavimosi keliai³⁸⁷, tačiau esminio skirtumo tarp jų nėra. Abiem atvejais atsiranda civilinę ir karinę valdžią turintis vadas, ir sunku atskirti, ar jis yra civilinę valdžią užgrobęs karvedžis, ar karinę valdžią įgijusio seniūno palikuonis. Vadystėse jau kartais buvo pereinama prie valdžios paveldėjimo, nes, specializuojantis valdymo funkcijai, didėjo

³⁸² Ковалевский С. Д. Образование классового общества... – P. 60.

³⁸³ Ten pat. – P. 92–93, 102.

³⁸⁴ „Великая хроника“ о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – Москва, 1987. – P. 27–28, 58.

³⁸⁵ Lietuviškos pasakos įvairios / surinko J. Basanavičius. – Vilnius, 1997. – Kn. 3. – P. 219–221.

³⁸⁶ Sauka L., Aleksynas K. Paaiškinimai // Lietuviškos pasakos įvairios / surinko J. Basanavičius. – Vilnius, 1997. – Kn. 3. – P. 466.

³⁸⁷ Куббель Л. Е. Возникновение... – P. 230–235.

poreikis perduoti vadovavimo patirtį³⁸⁸. Paveldėjimo sistema dažnai dar nebūdavo nusistovėjusi. Pavyzdžiui, pereinamajam laikotarpiui nuo matrilinejinės prie patrilinejinės giminės būdingas vado siekimas perduoti valdžią savo, o ne sesers sūnui³⁸⁹. Tačiau dažniausiai vadas ir toliau būdavo renkamas, bet tikrai valdančiosios giminės viduje³⁹⁰ arba iš valdančiosios giminės atstovų. Lietuvoje turėjo formuotis pastarasis valdžios perdavimo būdas, nes nusistovėjusios valdžios paveldėjimo sistemos nebuvo dar ir XIV a.³⁹¹ Valdžios nepriklausomumas nuo darbu įgyto autoriteto ir rinkimų apribojimas viena gimine neišvengiamai turėjo suartinti šias dvi valdžias, o karinius gabumus daryti svarbia vado charakteristika. Tokiomis sąlygomis, net jei civilinis valdovas atsisako karinės funkcijos, visada atsiranda karvedys, pasiryžęs atimti iš jo ir civilinę valdžią. Tipiškas to pavyzdys Europos istorijoje – Merovingai, kurie, netekę karinės funkcijos, buvo nuversti Karolingų. Vadas ar valdovas nebūtinai turi visiškai atsisakyti karinės funkcijos – užtenka, kad jis leistų šalia savęs iškilti stipriems karvedžiams, ir jo valdžia atsiduria pavojuje. Nepakankamas dėmesys karo reikalams iš esmės buvo Mindaugo nužudymo ir Jaunučio nušalinimo nuo valdžios priežastys.

Kaip minėta, dar gentinėje santvarkoje karvedys buvo ne bendruomeninės, o laikinos regioninės valdžios atstovas. Įgavęs pastovų pagrindą vienoje iš bendruomenių, jis gavo galimybę ir taikos metu išlaikyti savo autoritetą regione. Valdymo organizacija jau buvo tiek išaugusi, kad nebegalėjo išsitemti vienos bendruomenės ribose. Tiesa, genties teritorija jai dar turėjo būti per didelė, todėl gentyje greičiausiai formavosi kelios vadystės, tarp kurių ir toliau galėjo išlikti gentinis solidarumas, padedantis, reikalui esant, sudaryti vadysčių karinę sąjungą. Tokia gentinė konfederacija galėjo išlikti ir tarp ankstyvųjų valstybių, bet tai jau nebuvo pagrindinis regioninės politinės organizacijos tipas.

Profesionalių kalvių sluoksnis Lietuvos teritorijoje formavosi gana lėtai. Nors bronzos amžius prasidėjo maždaug 1800 (1500) m. pr. Kr.

³⁸⁸ Куббель Л. Е. Возникновение... – P. 224–225.

³⁸⁹ Ten pat. – P. 163.

³⁹⁰ Plg.: Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй. – P. 152–153.

³⁹¹ Łowmiański H. Z zagadnień spornych społeczeństwa Litewskiego w wiekach średnich // Przegląd Historyczny. – 1949. – Warszawa, 1950. – T. 40; Baranauskas T. Gedimino kilmė // Voruta. – 1996 11 23–30. – Nr. 44 (278). – P. 6.

bronzos apdirbimas išaugo tik I tūkstantmetyje pr. Kr.³⁹² Visa žaliava buvo atvežtinė, todėl metalurgija dar negalėjo vaidinti didesnio vaidmens visuomenės gyvenime. Net ir civilizacijos centruose bronzos neišstūmė akmeninių įrankių³⁹³, tad juo menkesnė jos reikšmė Lietuvoje. Nors amatininkai ir išsiskyrė iš kitų savo specifiniais įgūdžiais, jų veikloje svarbiausias vaidmuo ir toliau turėjo atitekti įprastiniams darbams. Kasdieniame gyvenime ir toliau buvo naudojami akmenų amžiaus įrankiai, o iš bronzos daugiausia buvo gaminami ginklai ir kai kurie papuošalai³⁹⁴.

Kai kurių naujų tendencijų galima pastebėti nuo III a. pr. Kr. Tada, kaip minėta, prasidėjo Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonių ekspansija. Apie 300 m. pr. Kr. baltų žemėse pasirodė ir pirmieji geležies dirbiniai, tad ankstyvojo geležies amžiaus pradžia tarsi sietusi su šia ekspansija. Tačiau seniausi geležies dirbiniai rasti Vakarų Lietuvoje ir buvo atvežtiniai. Iki m. e. pradžios nėra jokių vietinės geležies gamybos pėdsakų³⁹⁵. Reikia tikėtis, kad ateityje archeologiniai tyrinėjimai dar leis tiksliau įvertinti šiuos paskutinius šimtmečius prieš Kristų.

Kokybiškai nauja epocha prasidėjo pirmaisiais amžiais po Kristaus, kai išmokta iš vietinės pelkių rūdos išskirti geležį. Nuo to laiko prasidėjo masiška geležies dirbinių gamyba, kalvystė tapo svarbiausias kalvių užsiėmimas³⁹⁶. Žymų materialinės kultūros šuolį nulėmė iš Romos imperijos atėjusi įtaka. Anot Marijos Gimbutienės, 100–400 m. laikotarpis buvo baltų kultūros „aukso amžius“, kai „augo prekyba, amatai, kilo žemdirbystė ir menas“³⁹⁷. Geležiniai kirviai pakeitė akmeninius, pasidarė lengviau iškirsti didelius miškų plotus, todėl žemės ūkyje padidėjo ariamosios žemdirbystės vaidmuo³⁹⁸. Tai kėlė visuomenės ūkinį pajėgumą ir kartu sudarė sąlygas jos narių veiklos specializacijai.

³⁹² Grigalavičienė E. Žalvario... – P. 5, 102; Luchtanas A. Žalvario apdirbimas ankstyvuosiuose Rytų Lietuvos piliakalniuose // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1981. – T. 2: Pirmykštės bendruomenės irimas. – P. 15.

³⁹³ Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – P. 136.

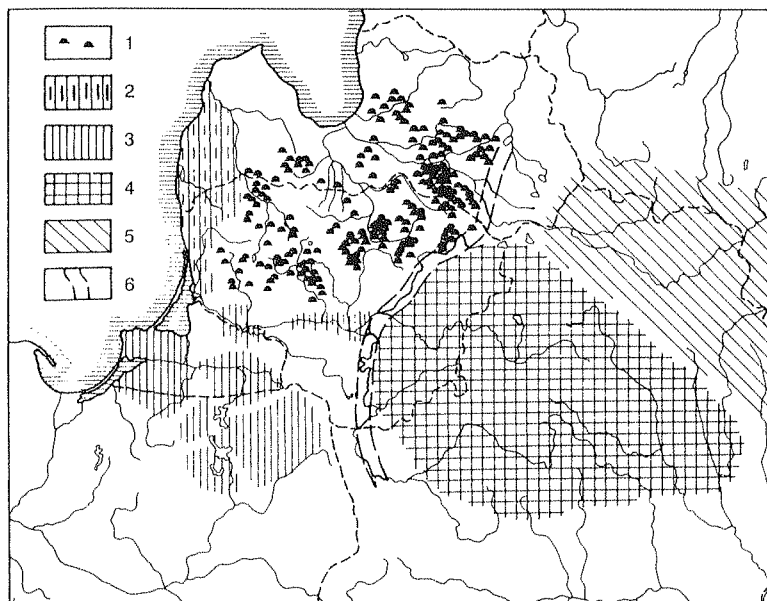
³⁹⁴ Grigalavičienė E. Žalvario... – P. 144–191.

³⁹⁵ Grigalavičienė E. Žalvario... – P. 8, 105.

³⁹⁶ Michelbertas M. Senasis geležies amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1986. – P. 207, 210.

³⁹⁷ Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. – P. 86.

³⁹⁸ Ten pat. – P. 100; Michelbertas M. Senasis... – P. 202.

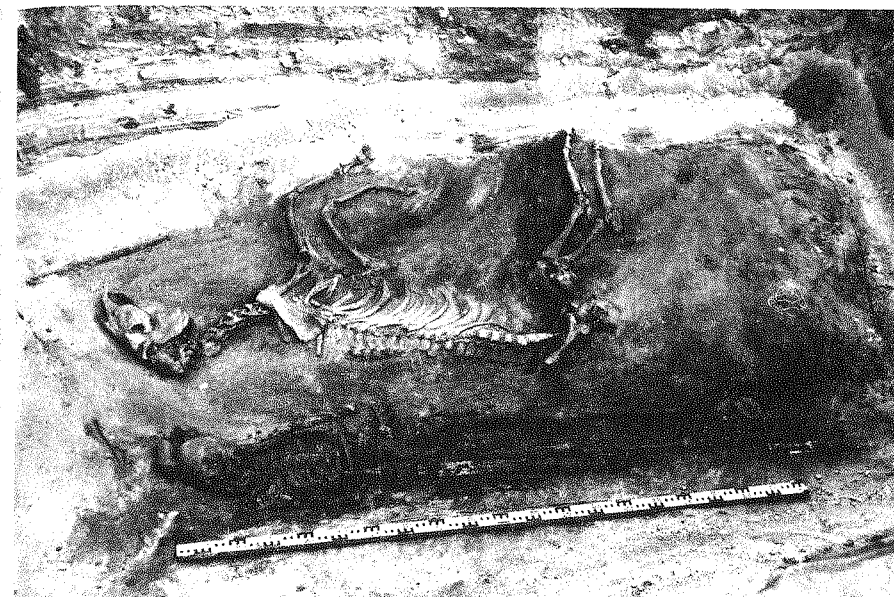
20 pav. Etnokultūrinė situacija II–IV a.: 1 – Šiaurės Lietuvos ir Centrinės Latvijos pilkapių kultūra, 2 – kapų su akmenų vainikais, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų grupės, 3 – Prūsijos kultūros, 4 – vėlyvoji Brūkšniuotosios keramikos kultūra, 5 – Dnepro-Dauguvos kultūra, 6 – Vakarų ir rytų baltų riba. Autorius Valdemaras Šimėnas (Šimėnas V. Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis. – P. 49).

Pažymėtina, jog senajame geležies amžiuje piliakalniai pradėti labiau tvirtinti ir ėmė artėti prie medinių pilių³⁹⁹. Taigi visuomenės gyvenimas darėsi sudėtingesnis, aštrėjo kariniai konfliktai, dėl to reikėjo stiprinti politinę organizaciją.

Vadysčių susiformavimą rodo turtingų diduomenės kapų išsiskyrimas. Vakarų Lietuvoje jie atsirado apie 150–200 m., Žemaitijoje, Šiaurės ir Vidurio Lietuvoje – III–IV a.⁴⁰⁰. Kiek vėliau, IV ir V a., pasirodo turtingumu išsiskiriantys sūduvių „kunigaikščių“ kapai (Šveicarijos kapinyne). Tačiau Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje (20 pav.) tuo metu kapų beveik nežinoma. Greičiausiai tai buvo neturtingi kapai, kuriuos sunku aptikti, o aptikus – datuoti. Tik nykstant šiai kultūrai, apie IV a. pabaigą, čia pasirodo pilkapiai, kuriuose laidoti žmonės

³⁹⁹ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – Vilnius, 1995. – P. 42.

⁴⁰⁰ Michelbertas M. Senasis... – P. 232.

21 pav. Taurapilio „kunigaikščio“ kapas (Lietuvos istorijos instituto rankraštynas. – Nr. 28230).

su įkapėmis. Netrukus atsiranda ir ankstyviausi vadų kapai. Iš jų žinomiausias – V a. pabaigos Taurapilio „kunigaikščio“ kapas (Utenos raj.) (21 pav.)⁴⁰¹. Atsiranda ir kitų palaidojimų su žirgais⁴⁰², liudijančių kariuomenės elito išsiskyrimą. Tad gali būti, kad ir vadystės Rytų Lietuvoje galutinai susiformavo kiek vėliau – apie 400 m.

Turtingi kapai ir kiti palaidojimai su žirgais nėra atsitiktinis reiškinys. Tai naujos ideologijos atspindys. Turtingi kapai (o kartu ir ištaigingos laidotuvės) buvo reikalingi naujiems statusams ideologiškai įtvirtinti. Kai tai buvo padaryta, kapų turtingumas sumažėjo – vadams nebereikėjo demonstruoti savo galios, nes jų padėtis jau buvo stabili ir sankcionuota tradicijos⁴⁰³. Kapų turtingumo sumažėjimą Lietuvoje galima pastebėti jau nuo VII a.⁴⁰⁴ Užuoat laidoję savo pirmtakų turtus, nauji

⁴⁰¹ Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. – P. 104–105, 128–129; Tautavičius A. Taurapilio „kunigaikščio“ kapas // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1981. – T. 2: Pirmykštės bendruomenės irimas. – P. 18–43.

⁴⁰² Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. – Vilnius, 1971.

⁴⁰³ Kristiansen K. Chiefdoms, states... – P. 27–36.

⁴⁰⁴ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 51.

vadai jau galėjo jais pasinaudoti patys. Tad naujos struktūros Rytų Lietuvoje susikūrė ir įsitvirtino turbūt V–VI a.

Vadysčių kūrimosi laikotarpis susijęs su suintensyvėjusia karine veikla. Matyt, ne atsitiktinai kaip tik III–IV a. kapuose atsirado daugiau ginklų⁴⁰⁵. Brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje karinis aktyvumas pastebimas jau nuo III a. pr. Kr., o I–II a. šios kultūros piliakalniai pasiekė aukštą lygį ir savo įranga priartėjo prie medinių pilių. Šalia jų atsirado papėdės gyvenvietės ir didelės neįtvirtintos gyvenvietės⁴⁰⁶. Tačiau II–III a. sandūroje gotų judėjimo pastūmėtos grublėtąją keramiką naudojančios gentys (giminingos jotvingiams) užplūdo Brūkšniuotosios keramikos kultūros sritį ir susiliejo su vietiniais gyventojais. Kartu sunyko ir daugelis piliakalnių. V a., neatlaikę klajoklių genčių antpuolių, daugelis šių piliakalnių buvo galutinai apleisti. Gyvenimas persikėlė į papėdės gyvenvietes, o piliakalniai, jei dar ir buvo naudojami, tai tik kaip slėptuvės⁴⁰⁷.

Tačiau senieji piliakalniai-gyvenvietės sunyko pamažu, todėl jų apleidimo negalima paaiškinti vien tiesioginiais tautų kraustymosi laikotarpio sugriovimų padariniais. Jei gyvenvietės piliakalniuose būtų buvusios vis dar reikalingos, po bet kokių numiokojimų jas būtų buvę galima atstatyti. Negalima piliakalnių sunykimo paaiškinti ir grublėtosios keramikos atstovų nesugebėjimu įrengti įtvirtintų gyvenviečių. Visų pirma jie susimaišė su vietiniais gyventojais, iš kurių šią patirtį galėjo perimti, be to, įtvirtintos gyvenvietės piliakalniuose išnyko ne iš karto, o per gana ilgą, bent 200 metų, laikotarpį. Todėl įtvirtintų gyvenviečių piliakalniuose sunykimą reikia visų pirma aiškinti struktūriniais pokyčiais visuomenėje, kurie vyko tais neramiais laikais.

Tautų kraustymosi neramumai vertė visuomenę labiau susitelkti, tačiau negalėjo nulemti staigaus valstybinių struktūrų atsiradimo. Tokiomis sąlygomis, kai dar nebuvo galutinai susiformavęs profesionalus visuomenės valdymo ir gynimo aparatas, reikėjo stiprinti pačios visuomenės solidarumą. Tačiau padėtis, kai vieni žmonės gyvena įtvirtintuose piliakalniuose, o kiti – atvirose gyvenvietėse, negalėjo neardyti

⁴⁰⁵ Michelbertas M. Senasis... – P. 234.

⁴⁰⁶ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 42.

⁴⁰⁷ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 45–51.

solidarumo jausmo. Piliakalnių gyventojams grėsmė iškildavo rečiau, negu atvirų gyvenviečių gyventojams. Jie nebuvo suinteresuoti nuolat padėti gintis atvirų gyvenviečių gyventojams, nes pastarieji negalėjo jiems tokiu pat mastu atsilyginti. Tad nevienoda bendruomenių padėtis buvo kliūtis jų sutelkimui į veiksmingą organizaciją. Tačiau padažnėję kariniai konfliktai buvo pavojingi piliakalnių gyventojams ir vis labiau vertė juos rūpintis patvaresnių ryšių su kaimynais užmezgimu. Praktika, matyt, kuo toliau, tuo aiškiau parodė, kad naudingiau nusileisti iki kaimynų lygio ir gintis drauge su jais, negu likti izoliuota bendruomene piliakalnyje.

Gausios analogijos rodo, kad bendruomenės visada suvokė, jog normaliam jų funkcionavimui būtina bendruomenininkų lygybė. Dauge lyje šalių lokalinės bendruomenės, jau būdamos valstybinės struktūros dalimi, savo narių lygybę palaikydavo, vykdydamos periodiškus žemės perdalijimus. Tai būdavo būtina, norint išsaugoti tarpusavio pagalbos ryšius – tarp skirtingo pajėgumo ūkių jie būtų neįmanomi, nes stiprūs ūkiai gerokai dažniau turėtų talkinti silpnesniems⁴⁰⁸. Piliakalnių apleidimą reikia laikyti panašiu lygiavos siekimu tarpbendruomeniniame lygmenyje. Šiuo požiūriu įdomus Tito Livijaus pasakojimas, atskleidžiantis ankstyvosios Romos respublikos visuomenės požiūrį į piliakalnių gyventojus. Kai konsulas Publijus Valerijus ėmė statyti namą ant Velijos kalvos, kilo visuotinis nepasitenkinimas, ir konsulas buvo priverstas atsisakyti savo sumanymo. Liaudies susirinkime jis pasakęs: „Ne, kviritai, Publijaus Valerijaus namas nestos ant jūsų laisvės kelio, Velija bus jums nepavojinga. Ne tik tai į lygią vietą, bet į pačią kalvos papėdę aš perkelsiu savo namą, kad jūs gyventumėte aukščiau manęs, nepatikimo piliečio“⁴⁰⁹.

Koks politinės integracijos lygis galėjo būti pasiektas pirmaisiais mūsų eros amžiais? Atsakant į šį klausimą, kaip ir anksčiau, reikia skirti du kokybiškai skirtingus integracijos tipus – nuolat funkcionuojančius politinius organizmus ir laikinas politinių organizmų sąjungas. Laikinas sąjungas galima laikyti naujo lygio gentimis, susidedančiomis iš

⁴⁰⁸ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. – Москва, 1976.

⁴⁰⁹ Ливий Т. История Рима от основания города. – Москва, 1989. – P. 69 (II, 5:11).

pastovių regioninių junginių, arba vadysčių konfederacijomis. Padidėjus gyventojų tankumui, jų teritorija galėjo ir nesiskirti nuo ankstesnių genčių teritorijos, bet dabar konfederacijos subjektais jau buvo tam tikri regioniniai gyvenviečių junginiai – valsčiai. II–IV a. rašytiniai šaltiniai jau fiksuoja tokias baltų gentis, kurios žinomos ir XIII a. rašytiniuose šaltiniuose. Tai visų pirma Klaudijaus Ptolemėjaus „Geografija“ (apie 150 m.), kurioje minimi galindai, sūduviai (sudinai), o galbūt ir sėliai (salai) bei kuršiai (kareotai)¹¹⁰. Sėliai, daugelio tyrinėtojų manymu, minimi ir III–IV a. sandūra datuojamame Peutingerio kelių žemėlapyje (išlikusi XIII a. kopija)¹¹¹. Šios gentys greičiausiai laikytinos „mažosiomis gentimis“¹¹². „Didžiosios gentys“ ankstyvaisiais viduramžiais buvo būdingos slavams (o XIII a. – ir baltams). Jos paprastai neturėdavo bendro valdovo, bet savo kunigaikščius turėdavo jas sudarančios „mažosios gentys“¹¹³, kurias, kalbant apie baltus, įprasta vadinti žemėmis.

Tad kyla klausimas, kokiam politinės organizacijos tipui priskirtinos pirmisiais amžiais po Kr. minimos baltų gentys? Atsakant į jį, galima teigti, kad dar IX a. kuršių žemės vargu ar buvo nuolat funkcionuojantys junginiai. Apie tai galima spręsti iš Rimberto pasakojimo apie danų 853 m. bandymą užvaldyti kuršius. Užpultųjų kuršių karalystė (*regnum*) turėjo 5 sritis (*civitates*), kurios, atrodo, tik danų antpuolio metu susivienijo (*cognito eorum advento conglobati in unum*) ir juos sumušė¹¹⁴. Čia kalbama ne apie visų kuršių susivienijimą – taip greitai susivienyti galėjo tik kuri nors viena kuršių žemė, o minėtos 5 sritys

¹¹⁰ Powierski J. Najdawniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – Olsztyn, 1965. – Nr. 2 (88). – P. 180; Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. – Wrocław etc., 1973. – P. 347–348; Bednarczuk L. Onomastyka bałtycka w źródłach antycznych // Acta Baltico-Slavica. – 1982. – Vol. 14. – P. 56–62.

¹¹¹ Анцитис К. Я., Янсон А. Я. Некоторые вопросы этнической истории древних селов // Советская этнография. – 1962. – № 6. – P. 100; Седов В. В. Балты // Археология СССР. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва, 1987. – P. 365; Kabelka J. Baltų filologijos įvadas. – Vilnius, 1982. – P. 81–82.

¹¹² Gudavičius E. Rašytiniai šaltiniai // Lietuvių etnogenezė. – P. 103–104, 173.

¹¹³ Łowmiański H. Początki Polski. – T. 4. – P. 33–46, 226.

¹¹⁴ Rimbertus. Vita Anscarii. Accedit vita Rimberti / recensuit G. Waitz // Scriptorum Rerum Germanicarum. – Hannoverae, 1884. – P. 60 (cap. 30).

greičiausiai buvo 5 tos žemės valsčiai¹¹⁵. Tiesa, valsčius valsčiui nelygus. Gintautas Zabiela, nagrinėdamas Nalšios struktūrą, mažiausias gyvenviečių grupes siūlo vadinti valsčiais, jų junginius – žemėmis, o Nalšią – žemių kompleksu, arba kunigaikštyste¹¹⁶. Tačiau valsčiaus sąvoka dažniausiai buvo taikoma kaip tik tokioms smulkioms „žemėms“ įvardinti, todėl žemių sudėtyje geriau būtų išskirti paprastuosius ir sudėtinius valsčius, o žemėmis vadinti tik savarankiškus politinius vienus. 1387 m. Jogailos privilegijoje Skirgailai minimi valsčiai (*волость*) ir valsčiukai (*волостка*)¹¹⁷ greičiausiai ir atitiko dvi panašias valsčių rūšis. Valsčiai bei jiems priklausantys valsčiukai (vokiškai kartais pavadinami *landchen*) tuo metu buvo žinomi ir Žemaitijoje¹¹⁸. Keli valsčiai (paprastieji arba sudėtiniai) sudarė žemę. Taip, pavyzdžiui, Nalšios kaimynystėje buvusios Deltuvos žemės struktūroje pagal archeologinių paminklų išsidėstymą išsiskiria tik paprastieji valsčiai¹¹⁹.

Kuršių pavyzdys rodo, kad atskiri valsčiai gana ilgą laiką buvo aukščiausio lygio pastovios politinės organizacijos. Kuršių krašte dar XIII a. buvo tokių žemių kaip Mėguva ar Pilsotas¹²⁰, kurios iš esmės buvo sudėtiniai valsčiai. Tad, reikia manyti, tik tokie paprastieji ar sudėtiniai valsčiai ir buvo pirmisiais amžiais po Kristaus susikūrusios vadystės. Jie paprastai jungėsi į žemes, kurios ilgą laiką buvo valsčių konfederacijos. Tokių pobūdį dalis baltų žemių išsaugojo iki istorinių laikų¹²¹. Tačiau daugumos žemių ryšiai ilgainiui ėmė įgauti federacinį pobūdį – iš jų ėmė formuotis kunigaikštystės.

¹¹⁵ Mickevičius A. Valstybingumo pradžios problema vakarų baltų teritorijose // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – Vilnius, 1997. – P. 237.

¹¹⁶ Zabiela G. Nalšia Lietuvos valstybės kūrmosi išvakarėse // Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba. – Vilnius, 1992.

¹¹⁷ Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego z r. 1387 : przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej // Przegląd Historyczny. – 1907. – T. 5, zes. 1. – P. 45.

¹¹⁸ Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. – Kaunas, 1998. – P. 78–81.

¹¹⁹ Zabiela G., Baranauskas T. Deltuvos žemė // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. – Vilnius, 1996. – P. 5–14.

¹²⁰ Žulkus V., Klimka L. Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais. – Vilnius, 1989. – P. 9, 16.

¹²¹ Plg.: Моора Х., Лиги Х. Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века : (к вопросу о возникновении феодальных отношений). – Таллин, 1969. – P. 36–38.

IV. LIETUVOS KUNIGAİKŠTYSTĖS SUSIDARYMAS

1. Kunigaikštystės susidarymo prielaidos

Aukštesnio lygio politinė integracija neatsirado be priežasties. Ji tapo būtina tada, kai valdymas tapo sudėtingesnis. Tą sudėtingumą galėjo nulemti gyventojų skaičiaus augimas, politinės organizacijos teritorijos didėjimas, santykių su kaimynais paaštrėjimas. Kad valstybė atsirastų vien dėl gyventojų skaičiaus didėjimo, buvo reikalingos ypatingos gamtinės sąlygos – taip atsirado pirminės valstybės.

Europos valstybės priklauso antrinių valstybių grupei. Joms formuotis itin svarbus buvo išorinio impulso vaidmuo. Būtent jis vertė kurti veiksmingą regioninę valdymo organizaciją, kuri būtų pajėgi atsispirti jau susikūrusių valstybių spaudimui¹²². Todėl politinės organizacijos evoliucija yra procesas ne tik laike, bet ir erdvėje – tolstant nuo centro į periferiją, politinių organizacijų integracijos lygis nuosekliai mažėja – tarsi keliaujant į praeitį¹²³. Tai, be abejo, nepaneigia vidinės raidos veiksnių, bet, kaip jau matėme, Lietuvoje ji nuo seno buvo veikiamą išorinių impulsų. Anot Arono Gurevičiaus, „visokias įtakas, užkariavimus, vienos tautos skolinimąsi visuomeninių formų, susiklosčiusių kitoje tautoje, pavojinga ne tikai pervertinti, bet ir nepakankamai įvertinti. Ne-retai būtent panašūs išoriniai poveikiai būdavo lemiami ištisu tautų grupių likimui“¹²⁴. Iš tiesų niekur Europoje valstybės neatsirado iki-valstybinių visuomenių apsuptyje. Valstybinė organizacija nuosekliai plito iš civilizacijos centrų. Visuomenė, šalia kurios atsirasdavo valstybinė organizacija, turėjo stiprinti savo valdžią, kad galėtų išlikti.

¹²² Harris M. Cannibals and Kings. – P. 102–103, 251.

¹²³ Kristiansen K. Chieftoms, states... – P. 24–25.

¹²⁴ Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. – P. 18.

Baltų žemėse reikėjo stiprinti politinę organizaciją, nes iškilo būtinybė organizuoti gynybą nuo IX–X a. susidariusių didelių slavų valstybių – Lenkijos ir Rusios. Pamokantis buvo galindų ir sasnivių likimas: Lenkijos kunigaikščiai jų žemes pavertė retai gyvenama dykra¹²⁵. Rusios pasienyje panašus likimas galėjo ištikti sėlius, kurių žemės apie tą patį laiką irgi gerokai ištuštėjo¹²⁶. Duomenys apie 997 m. Šv. Adalberto misiją Pagudėje ir Pamedėje (juos aptarsime 5 skyrelyje) rodo, kad vakarinių prūsų kunigaikštystės jau tuo metu galėjo būti susiformavusios. XIII a. pradžioje vakarinių prūsų žemės perėjo į puolimą prieš susilpnėjusią Lenkiją. Kryžiuočiai nuo pat prūsų nukariavimo pradžios susidūrė su žemių kariuomenėmis, kurioms vadovavo tų žemių kunigaikščiai. Iš pirminio Prūsijos nukariavimo laikų žinome tik Varmės kunigaikščio Pijopo vardą (*Pyopso... capitaneus Warmiensium*)¹²⁷, bet kas nors turėjo vadovauti ir kitų žemių kariuomenėms, kurios minimos dažnai¹²⁸. Vargu, ar tai tik karo veiksams išrinkti vadai. Bent jau tokios išvados negalima paremti faktu, kad 1260 m. sukilusios prūsų žemės išsirinko sau vadus¹²⁹. Juk buvo renkami ir nuolatiniai valdovai¹³⁰. Iki 1260 m. prūsų politinė organizacija jau buvo sugriauta, tad reikėjo išrinkti naujus kunigaikščius. Tačiau kartą išrinkti šie kunigaikščiai vadovavo prūsams iki pat mirties¹³¹.

Organizuojantis kunigaikštystėms, didelę reikšmę turėjo ir slavų valstybių pavyzdys bei įtaka. Latgalių žemėse susikūrusi Jersikos kunigaikš-

¹²⁵ Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 1. – P. 49–51; Okulicz-Kozaryn Ł. Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX–XIII w.). – Warszawa, 1983. – P. 48–50.

¹²⁶ Tautavičius A. Sėliai : pasakoja kronikos ir archeologiniai radiniai // Mokslas ir gyvenimas. – 1972. – Nr. 1 (172). – P. 15.

¹²⁷ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – P. 62 (III, 20); Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika / parengė R. Batūra. – Vilnius, 1985. – P. 98.

¹²⁸ Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // Karo archyvas. – 1992. – T. 13. – P. 43–47.

¹²⁹ Taip argumentuoja Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 181; Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – P. 20–21.

¹³⁰ Łowmiański H. Początki Polski. – T. 4. – P. 85–86, 96–100.

¹³¹ Plg.: Gudavičius E. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. – Vilnius, 1989. – P. 128.

tystė, kurią XIII a. pradžioje valdė rusinas Visvaldis (Vsevolodas)⁴³², yra ryškiausias tokios įtakos pavyzdys⁴³³. Ne tokia ryški centralizacija buvo Naugardui duoklę mokėjusiose estų bei šiaurinėse latgalių žemėse (Talavoje ir Atzelėje)⁴³⁴. Tokį įspūdį nemaža dalimi gali nulemti šaltinių stoka, bet tam tikru mastu čia atsispindi ir reali padėtis. Santykinį kunigaikščių valdžios silpnumą šiose žemėse galėjo nulemti Naugardo politinės raidos ypatybės: nuo 1138 m. kunigaikščio valdžia čia buvo smarkiai apribota, ir ši Rusios žemė faktiškai virto bajorų respublika⁴³⁵. Tačiau valstybiniu minėtų žemių pobūdžiu abejoti netenka: jų gyventojai savo mokesčiais išlaikė valdantįjį sluoksnį⁴³⁶.

Glaudžiai santykiaudama su Rusia, kūrėsi ir Lietuvos kunigaikštystė. XII a. ji vis aktyviau ima reikštis Polocko kunigaikščių vidaus kovoje, apie ją atsiranda vis daugiau žinių Rusios metraščiuose. Palyginimui pažymėkime, kad nuo Polocko priklausomos latgalių kunigaikštystės Jersika ir Kuoknesė Rusios metraščiuose apskritai neminimos (apie jas sužinome tik iš Henriko Latvio). Tokį Lietuvos reikšmės augimą galima paaiškinti jos politinės organizacijos stiprėjimu.

Kunigaikštystė – natūralus etapas Lietuvos politinėje raidoje. II tūkstantmečio pradžioje pagal politinės organizacijos lygį Lietuva tapo baltų žemių lydere. Ji vienintelė pajėgė peraugti į didžiąją kunigaikštystę ir apginti savo nepriklausomybę. Tokio jos iškilimo prielaidos turėjo susidaryti jau anksčiau. Tačiau kada galėjo susidaryti Lietuvos kunigaikštystė, galime spręsti tik iš netiesioginių duomenų.

⁴³² Indriķa hronika. – P. 126–130 (XIII, 4).

⁴³³ История Латвийской ССР. – Рига, 1952. – Т. 1: С древнейших времен до 1860 года. – P. 81–83; Аунс М. О. Социально-экономическая и политическая структура древней Латгалии XII–XIII вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1985. – P. 17–19.

⁴³⁴ Аунс М. О. Социально-экономическая... – P. 18.

⁴³⁵ Pļg.: История Латвийской ССР. – Т. 1. – P. 84–85.

⁴³⁶ Аунс М. О. Социально-экономическая. – P. 16, 24.

2. Rusios ekspansijos pradžia

Būtina sąlyga Lietuvos valstybei susidaryti – stipraus, jos egzistencijai grėsmę keliančio kaimyno atsiradimas. Prielaidos tam atsirado vikinų epochoje. VIII a. II pusėje prasidėję skandinavų antpuoliai netrukus palietė ir baltų bei rytų slavų žemes. Nuolatiniai jų antpuoliai IX a. pirmojoje pusėje rytų slavų ir kai kurias finų žemes įtraukė į skandinavų įtakos sferą⁴³⁷. IX a. viduryje Naugardo slovėnų ir gretimose finų žemėse įsigalėjo konungas Riurikas. Jo valdos, Nestoro duomenimis, apėmė Izborską (netoli Pskovo), Beloozerą, kur jis apgyvendino savo giminaičius (*sine hus*) bei „ištikimą kariauną“ (*thru waring*)⁴³⁸, taip pat Polocką, Rostovą ir Muromą. Šių priklausomų žemių centruose Riurikas pasodino savo vietininkus⁴³⁹. Vadinasi, jei šie legendiniai duomenys teisingi, Riuriko įtakos sfera siekė ir su Lietuva besiribojančią Polocko žemę.

Po Riuriko mirties, Naugardo kunigaikščiui (ar regentui) Olegui apie 882 m. suvienijus kelis ankstyvuosius valstybinius junginius, esančius tarp Naugardo ir Kijevo, susikūrė galinga Rytų slavų valstybė – Kijevo Rusia⁴⁴⁰. Kijevo Rusios grėsmę Lietuva pajuto ne iš karto, bet X a. jau yra žinių apie rusinų ekspansiją šia kryptimi. Jau 945 m. tarp Rusios pasiuntinių Bizantijoje minimas *Ятъвягъ Гунарєвъ* – jotvingis rusinų tarvyboje⁴⁴¹.

Didesnį mastą ši ekspansija pasiekė X a. II pusėje Kijevo didžiojo kunigaikščio Vladimiro I laikais (978–1015). Dar prieš tapdamas didžiuoju kunigaikščiu, apie 970 m., jis įveikė Polocko kunigaikštį normaną Rogvolodą ir jėga vedė jo dukterį Rognedą, bet su ja negalėjo sugyventi. Tad X a. pabaigoje jos sūnų Iziaslavą Vladimiras paskyrė Polocko kunigaikščiu, o drauge su juo išsiuntė ir Rognedą. Apie tą

⁴³⁷ Paszkiewicz H. Początki Rusi. – P. 172–204.

⁴³⁸ Pļg.: Рыбаков Б. А. Мир истории. – P. 49.

⁴³⁹ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 18.

⁴⁴⁰ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. – Санкт Петербург, 1998. – P. 45, 48–50; Юшков С. К вопросу о дофеодальном („варварском“) государстве // Вопросы истории. – 1946. – № 7. – P. 46–49.

⁴⁴¹ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 34; Ипатьевская летопись. – Sklt. 35; Пашуто В. Т. Образование... – P. 11.

laiką (archeologijos duomenimis) buvo pastatytas Minskas prie Mienos upės, o netoli jo savo sūnui ir žmonai Vladimiras pastatė ir Iziaslavlio (Zaslavlio) pilį⁴⁴². Tai buvo rusinų atramos punktai kovai su Lietuva. Jerzy'o Ochmański manymu, Iziaslavlio pilies įkūrimas buvo „pirmas ryškus rusinų politinės ekspansijos ženklas“ ir „turėjo būti surištas su ginkluotu žygiu prieš Lietuvą“⁴⁴³.

Šiuo požiūriu įdomi Kazimiero Būgos hipotezė, kad lietuvių žodis *valdymieras* „valdovas, namų šeimininkas“ yra kilęs iš didžiojo kunigaikščio Vladimiro I vardo ir pateko į lietuvių kalbą dar jo laikais⁴⁴⁴. Tai irgi rodytų, kad lietuviai galėjo susidurti su Vladimiru. Galbūt tada ir ėmė formuotis naujo tipo valdžia, panaši į tą, kurią turėjo Vladimiras, todėl ir ją įgiję ar į ją pretenduojantys vadai imti vadinti „vladimerais“ (valdymierais).

Nors tiesioginių žinių apie Vladimiro žygį į Lietuvą nėra, jo veikla šiame regione iš tiesų buvo aktyvi. Be jau minėtų vedybų su Polocko kunigaikštyte ir Iziaslavlio įkūrimo, žinomas didelis 983 m. Vladimiro žygis į Jotvą. Nestoras rašo: „Žygiavo Vladimiras prieš jotvingius, juos nugalėjo ir paėmė jų žemę. Ir grįžo į Kijevą, ir su savo žmonėmis auko auką dievams. Ir tarė seniūnai bei bajorai: meskim burtą vaikinui ir merginai, kuriam kris, tą paaukosim dievams“⁴⁴⁵. Be šio žygio, suprantama, galėjo būti ir smulkesnių rusinų žygių, kurių metraštininkas neužfiksavo. Didžiojo kunigaikščio dalyvavimas, jotvingių žemės paėmimas ir žmonių aukojimas rodo, kad tai buvo neeilinis žygis. Tiesa, dėl žmonių aukojimo reikia padaryti išlygą, kad jis metraštininko galėjo būti dirbtinai susietas su 983 m. žygiu. Žinia apie aukojimą tikriausiai priklausė metraščio tekste išskiriamai „Sakmei apie krikščionybės išplitimą Rusioje“⁴⁴⁶, o žinia apie 983 m. žygį galėjo būti paimta iš Velykų lentelių⁴⁴⁷.

⁴⁴² Алексеев Л. В. Полоцкая земля : (очерки истории северной Белоруссии) в IX–XIII вв. – Москва, 1966. – P. 147–148, 178, 238–239.

⁴⁴³ Ochmański J. Lietuvių etninė siena rytuose nuo padermių epochos ligi XVI amžiaus // Rytų Lietuva : istorinių bei etnografinių studijų rinkinys. – Chicago, 1980. – P. 135.

⁴⁴⁴ Būga K. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1958. – T. 1. – P. 343.

⁴⁴⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 58. Paaukotas buvo vieno variago sūnus. Su juo žuvo ir tėvas, bandęs sūnų ginti.

⁴⁴⁶ Лихачев Д. С. „Повесть временных лет“. – P. 63.

⁴⁴⁷ Plg. ten pat. – P. 87–88.

3. Aukštaičių ir žemaičių riba

Prieš pradėdant svarstyti, kokią įtaką Lietuvos valstybės susidarymui galėjo padaryti susidūrimas su Kijevo Rusia, reikia susipažinti su aukštaičių žemių politine geografija, nes būtent šios žemės vėliau tapo Lietuvos valstybės branduoliu. Tačiau visų pirma iškyla aukštaičių ir žemaičių ribos problema, kuri istoriografijoje sprendžiama labai skirtingai. Ją sprendžiant atsirado versija, kad aukštaičiai buvo tik nedidelė gentis Vidurio Lietuvos žemumoje. Taigi imta net abejoti, kad Aukštaitija buvusi Lietuvos valstybės branduolys. Tad, neaptarę šios problemos, negalime kalbėti apie Aukštaitijos struktūrą.

Aukštaičių vardas žinomas nuo XIII a. pabaigos⁴⁴⁸. Nuo pat pirmųjų paminėjimų jis suprantamas kaip viena iš dviejų etninės Lietuvos sudedamųjų dalių šalia žemaičių⁴⁴⁹. Tačiau, sekant Adolfo Tautavičiaus hipoteze, aukštaičiais iš pradžių vadinosi tik Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų srities gyventojai⁴⁵⁰. Rytų Lietuvos pilkapius A. Tautavičius priskiria lietuvių genčiai, o Žemaičių aukštumos senkapius – žemaičiams. Ši hipotezė pastaruoju metu labai išpopuliarėjo⁴⁵¹, nes paprastai paaiškina, kodėl aukštaičių ir žemaičių teritorijoje išsiskiria trys archeologinės kultūros. Nors šią hipotezę bandyta grįsti ir rašytinių šaltinių duomenimis, jie byloja prieš ją.

Šaltiniuose nežinoma genčių sistema „žemaičiai – aukštaičiai – lietuviai“. Yra tik Lietuva, susidedanti iš Aukštaitijos ir Žemaitijos. Tai

⁴⁴⁸ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae. – P. 159 (III, 259); Petrus Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. – P. 233.

⁴⁴⁹ Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 69–76.

⁴⁵⁰ Tautavičius A. Lietuvių tautos protėviai // Mokslas ir gyvenimas. – 1968. – Nr. 8. – P. 12–17.

⁴⁵¹ Седов В. В. Балты // Археология СССР. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – Москва, 1987. – С. 382 (žemėl. 45), 387; Butrimas A. Lietuvos istorija : nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos. – Vilnius, 1993. – P. 37 (pav. 40); Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. – Vilnius, 1995. – P. 34; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – Vilnius, 1995. – P. 168 (pav. 169); Šimėnas V. Die Wildnis und baltische Stammengrenzen // Archaeologia Baltica. – Vilnius, 1995. – P. 151 (žemėl. 2); Žulkus V. Migration in Žemaitija in den 13.–16. Jahrhunderten // Archaeologia Baltica. – Vilnius, 1995. – P. 159 (žemėl. 2); Błaszczak G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – Poznań, 1998. – T. 1: Trudne początki. – P. 305 (žemėl. 1).

aiškiai parodo jau ankstyviausi aukštaičių paminėjimai. 1323 m. spalio 2 d. taikos sutartyje su Livonijos ordinu ir vyskupais Gediminas taip apibūdino savo valstybės struktūrą¹⁵²:

Dit sint de lant, dar wi den vrede mede hebbet: van unser wegene dat lant to Eusteythen unde Sameyten, Plessekowe unde alle der Russen, de under uns besethen sin...

Štai žemės, kuriose mes nustatėme taiką: iš mūsų pusės – Aukštaičių ir Žemaičių žemė, Pskovas ir visos rusinų [žemės], kurios yra mūsų valdžioje...

Tad rašytiniai šaltiniai paliudija tik aukštaičių ir žemaičių buvimą, bet neleidžia šalia jų išskirti lietuvių genties¹⁵³. Archeologinių šaltinių negalima supriešinti su rašytinių šaltinių duomenimis. Reikia ieškoti paaiškinimo, kuris suderintų visus turimus duomenis. Kadangi rašytiniai šaltiniai pakankamai iškalingi, iškyla archeologinių duomenų interpretacijos problema.

Reikia atsižvelgti į tai, kad besąlygiškas archeologinių kultūrų ir genčių tapatinimas jau seniai yra susilaukęs priekaištų. Konkrečios istorinės aplinkybės gali nulemti įvairias išimtis – ir skirtingų etnosų kultūrinį vienalytiškumą, ir to paties etnoso kultūrinį nevienalytiškumą¹⁵⁴. Tokia išimtimi galima paaiškinti ir mus dominančią 3 kultūrų bei 2 genčių atitikimo problemą. Vienai iš tų genčių buvo būdingos dvi kultūros – turbūt todėl, kad viena gentis įtraukė kitų kultūrinių tradicijų besilaikančius kaimynus į savo gentinę konfederaciją, įdiegė jiems savo etninę savimonę bei pavadinimą, bet neasimiliavo jų kultūrinio požiūriu.

Tai konstatavus, Žemaičių aukštumos kultūrą galima priskirti žemaičiams, o Rytų Lietuvos pilkapių kultūrą – aukštaičiams. Problema lieka tik viena – kam priskirti Vidurio Lietuvos kapinynų kultūrą? R. Volkaitė-Kulikauskienė pabandė pagrįsti aukštaitišką jų priklausomybę. Ji iškėlė hipotezę, kad žemaičiai susiformavo I–IV a. centrinės Lietu-

¹⁵² Gedimino laišakai. – P. 69.

¹⁵³ Batūra R. Paaiškinimai // Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. – P. 417–418.

¹⁵⁴ Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // Советская этнография. – 1979. – № 6. – P. 81–84.

vos kapinynų srityje (Dubysos, Nevėžio ir Neries žemupiuose), o iš čia jie išplito į Nevėžio žemumą ir Žemaičių aukštumą. Tačiau Vidurio Lietuvoje juos netrukus asimiliavo iš Rytų Lietuvos besiveržiantys aukštaičiai (lietuviai). Šitai žemaičiams liko tik Žemaičių aukštuma¹⁵⁵. Rytų Lietuvos pilkapių bei Vidurio Lietuvos kapinynų priskyrimą aukštaičiams R. Volkaitė-Kulikauskienė grindė dar ir tuo, kad abiem kultūroms buvo būdingas mirusiųjų deginimas ir žirgų kapai¹⁵⁶.

Dviejų genčių išskyrimas ir žemaičių vardo kilmės paaiškinimas yra stiprioji šios hipotezės pusė. Tačiau minėtos migracijos nėra pakankamai pagrįstos archeologine medžiaga, ir šiuo požiūriu jas kritikuoja A. Tautavičius¹⁵⁷. Bet jis, neigdamas šias migracijas, faktiškai neigia ir savo paties siūlomas aukštaičių ir žemaičių lokalizacijas. Be įtakos iš Vidurio Lietuvos žemumos Žemaičių aukštumos gyventojai paprasčiausiai negalėjo pradėti vadintis žemaičiais – vardu, kuris visais požiūriais neatitinka jų geografinės padėties (aukštuma kelių upių aukštupiuose). Kadangi žemaičių vardas vis dėlto buvo taikomas Žemaičių aukštumos gyventojams, vienokia ar kitokia įtaka iš Vidurio Lietuvos žemumos turėjo būti. Jei tai nebuvo migracija, lieka tik viena prielaida – Vidurio Lietuvos gyventojai įtraukė į savo gentinę organizaciją Žemaičių aukštumos gyventojus ir įdiegė jiems savo etninę savimonę. Tokiu atveju žemaičiais turėjo vadintis ir Vidurio Lietuvos, ir Žemaičių aukštumos gyventojai.

Kaip tik tokią hipotezę pastaruoju metu iškėlė Laima Vaitkunskienė. Pirminė žemaičių teritorija ji, kaip ir R. Volkaitė-Kulikauskienė, laiko Vidurio Lietuvą, bet mano, kad ji, išlikdama žemaitiška, į savo

¹⁵⁵ Волкайте-Куликаускене Р. К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников центральной Литвы I–VIII вв. н. э. // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. – Вильнюс, 1985. – P. 30–39; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės ištakos. Archeologijos duomenys // Lietuvių etnogenezė. – Vilnius, 1987. – P. 152–156.

¹⁵⁶ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII amžiais. – Vilnius, 1970. – P. 32–33; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas // Lietuvių etnogenezė. – P. 197–199; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse. – P. 7.

¹⁵⁷ Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). – Vilnius, 1996. – P. 64, 73; Tautavičius A. Dėl mirusiųjų deginimo papročio plitimo V–VIII a. Žemaitijoje // Vakarų baltų archeologija ir istorija. – Klaipėda, 1989. – P. 28–34.

politinės įtakos orbitą įtraukė Žemaičių aukštumos gyventojus. L. Vaitkunskienė neabejoja, kad žemaičių kultūra buvo nevienalytė. Kultūros savitumu išsiskiria ne tik rytų ir vakarų žemaičiai (Vidurio Lietuvoje ir Žemaičių aukštumoje), bet ir šiaurės žemaičiai (Šiaulių ir Radviliškio rajonuose). Tai lėmė nevienodas substratas¹⁵⁸. Manau, tokia hipotezė pakankamai paaiškina ir archeologinius, ir istorinius duomenis. Bet kol tarp archeologų nesiliauja diskusijos, pažiūrėkime, ką sako rašytiniai šaltiniai.

Nuo XIV a. pabaigos žinoma istorinė Žemaitijos riba ėjo Nevėžio upe¹⁵⁹, šitaip dalydama buvusios Vidurio Lietuvos kultūros teritoriją į dvi dalis – žemaitišką ir aukštaitišką. Taigi Aukštaitijos ir Žemaitijos riba tuo metu jau buvo pakeista, o tokį pakeitimą galėjo atlikti tik valstybinė valdžia. Ar ji pastūmėjo sieną Aukštaitijos, ar Žemaitijos naudai? Visa istorinės raidos logika sakytų, kad siena buvo pakeista Aukštaitijos naudai, nes būtent Aukštaitija buvo Lietuvos valstybės etnopolitinis centras. Žemaitija buvo valstybės periferija, jos priklausomybė nuo Lietuvos valdovų buvo kur kas menkesnė, todėl abejotina, kad Lietuvos valdovai būtų plėtę Žemaitijos teritoriją Aukštaitijos sąskaita. Tai, kad nemaža dalis Vidurio Lietuvos kultūros ir vėliau vis dar priklausė Žemaitijai, gali būti argumentas, kad anksčiau visa ši kultūra buvo žemaitiška.

Įdomu, kad vėliau Žemaitijai nebeprisiklausiusi buvusios Vidurio Lietuvos kultūros teritorija (Kauno ir Upytės pavietai) administraciniu požiūriu priklausė Trakų, o ne Vilniaus vaivadijai, kaip kitos aukštaičių žemės, esančios į rytus nuo jos. Nuo Aukštaitijos šios teritorijos skyrėsi ir savo prievolių sistema. Pavyzdžiui, Žemaitijai, Upytės ir Kauno pavietams XV a. pabaigoje–XVI a. I pusėje buvo būdinga archajiškesnė pasėdžių forma, o Vilniaus ir Trakų vaivadijose žinomos stacijos ir mezliavos¹⁶⁰. Upytėje, kaip ir Žemaitijoje, grūdų duoklė buvo saikas, o

¹⁵⁸ Vaitkunskienė L. Dėl žemaičių kilmės // Žemaičių praeitis. – Vilnius, 1990. – T. 1. – P. 26–41; Vaitkunskienė L. Pagybio kapinynas // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1995. – T. 13. – P. 146–149.

¹⁵⁹ Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. – Kaunas, 1998. – P. 41–42.

¹⁶⁰ Dubonis A. Valstybės pradžios istorija // Knygų aidai. – 1999 01–03. – P. 26.

Aukštaitijoje – dėkla¹⁶¹. Kauno ir Upytės pavietai siauru pleištu įsiterpė tarp Žemaitijos ir Vilniaus vaivadijos. Į tokią nenatūralią jų geografinę padėtį buvo atkreipęs dėmesį Bronius Dundulis. Jis bandė ją paaiškinti tuo, kad prie 1413 m. įkurtos Trakų vaivadijos planuota prijungti visą Žemaitiją, bet to nepadaryta diplomatiniais sumetimais¹⁶². Tačiau kokia tokios parengiamosios reformos prasmė? Trakų valdų juostos palei Žemaitijos pasienį atsiradimą galima paaiškinti paprasčiau. Vilniaus ir Trakų vaivadijos užėmė dar XIV a. susiformavusių atitinkamų kunigaikštysčių vietą¹⁶³. Trakų kunigaikštis, kaip žinoma, buvo tradicinis Žemaitijos siuzerenas¹⁶⁴, tad nuo Žemaitijos atskirtų valsčių priklausymas jam, o ne Vilniaus kunigaikščiui, – visai natūralus.

Aukštaitijos ir Žemaitijos riba Nevėžiu ėjo jau XIII a. pabaigoje (apie 1294–1300 m.), nes tarp Kauno ir Nevėžio buvę Romainiai tuo metu jau priskiriami Aukštaitijai¹⁶⁵. Tad Aukštaitijos ir Žemaitijos sieną pakeitusi administracinė reforma turėjo įvykti dar XIII a. Apie to laikotarpio Žemaitiją žinoma labai nedaug, tačiau ir turimi duomenys kai ką pasako.

1254 m. kovo 12 d. Mindaugas užrašė Lietuvos vyskupui Kristijonui „pusę Raseinių, pusę Betygalos, pusę Laukuvos“ valsčių¹⁶⁶. Nors donaciniame akte Žemaitijos vardas nepaminėtas, jis iškyla 1259 m. rugpjūčio 7 d. donacijoje Livonijos ordinui. Joje Ordinui, be kita ko, atiduodama „visa Žemaitija, žinoma, pačioje Žemaitijoje išskyrus tas valdas, kurias suteikėme garbingajam tėvui ir viešpačiui Lietuvos vyskupui“¹⁶⁷. Taigi Raseiniai, Betygala ir Laukuva buvo Žemaitijoje. Laukuva tikrai buvo Žemaičių aukštumos kultūros teritorijoje, o Raseinių-Betygalos srities kultūrinė priklausomybė dar nėra pakankamai aiški. Gali būti, kad ji priklausė Vidurio Lietuvos kultūrai. Šiame krašte

¹⁶¹ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. – Vilnius, 1962. – P. 194–195.

¹⁶² Dundulis B. Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje. – Vilnius, 1960. – P. 76.

¹⁶³ Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais // Metai. – 1992. – Nr. 1. – P. 125–127.

¹⁶⁴ Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis... – P. 56–58.

¹⁶⁵ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae. – P. 159 (III, 259); Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. – P. 233.

¹⁶⁶ Gedimino laiškai. – P. 21.

¹⁶⁷ PUB. – Bd. 1, Hälfte 2. – P. 70.

tyrinėtas X–XIV a. Kejėnų kapinynas (tiesia linija 6 km į pietus nuo Betygalos ir 14 km į pietryčius nuo Raseinių) su degintais žmonių bei nedegintų žirgų kapais priklauso būtent jai¹⁶⁸. Vidurio Lietuvos kultūrai priklauso ir plačiai tyrinėtas Kalniškių kapinynas (III–VI a., vienas kapas XI–XII a.), esantis vakarinėje Dubysos pakrantėje priešais Ariogalą¹⁶⁹. Artimiausi Žemaičių aukštumos kultūrai priskiriami kapinynai yra už 16–18 km į šiaurę nuo Betygalos – Paluknyje (IX–XII a.) ir Vėžlaukyje (II–XII a.)¹⁷⁰.

Kadangi 1259 m. aktu Livonijos ordinui buvo užrašyta „visa Žemaitija“, rytinė Žemaitijos siena formaliai tapo Ordino valdų riba. Nors realiai Ordinas Žemaitijos nevaldė, Mindaugas, be abejo, tokią Ordino valdų ribą pripažino. XV–XVI a. Lietuvos Metrikos aktuose A. Dubonis rado dvi vietas, vadinamas „Vokiečių siena“: vieną – Anykščių valsčiaus Leičių (Lietuvos) vaivystėje (1532 m. *отмена... у Лейтяхъ, на Немецькомъ рубежи*)¹⁷¹, kitą – Vilkmėgės valsčiuje, turbūt prie Juodo ežero Veprių apylinkėse (XV a. *озеро Приюды на Немецкой границы*)¹⁷². M. Strykovskio pateikti istorinės tradicijos duomenys irgi liudija, kad Livonijos kryžiuočių valdų riba yra ėjusi Šventosios upe, atrodo, iki pat Kauno apylinkių. Legendinis Daumantas Giedraitis „pastatė tvirtovę prie Siesarties upės, ant kalno, tinkamo gynybai, iš kurios livoniečius vargino dažnais išpuoliais ir muše, nes tuo metu Livonijos kryžiuočiai iki Šventosios upės, o Prūsijos – iki Kauno valdė Lietuvos žemes“¹⁷³. Nors minėtą Daumantą M. Strykovskis siejo su XIV a. II pusės įvykiais, istorinės tradicijos elementas, livoniečių valdas pratęsiantis iki Šventosios upės (Siesarties srityje), neatitinka XIV a. istorinės situacijos ir gali atspindėti ankstesnes realijas. „Vokiečių sieną“ Anykščių valsčiuje A. Dubonis susiejo su 1255 m. Mindaugo Livonijos ordinui užrašytą Sėlos žemių riba, o dėl Vokiečių sienos Vilkmėgės valsčiuje pareiškė nuomonę, kad „kaip ir Anykščiuose, tai nuo XIII a. vidurio

¹⁶⁸ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – T. 3. – P. 15, 53 (Nr. 267), žemėl. 8.

¹⁶⁹ Kazakevičius V. Aukštaičių kapinynas žemaičių etnokultūrinėje periferijoje // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1999. – T. 18. – P. 57–67.

¹⁷⁰ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – T. 3. – P. 81 (Nr. 475), 121–122 (Nr. 789).

¹⁷¹ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. – P. 69, 104–105.

¹⁷² Ten pat. – P. 78.

¹⁷³ Strykowski M. Kronika... – T. 1. – P. 319.

išlikę sienos su vokiečiais liudijimas“¹⁷⁴. Tiesa, sieti ją su Mindaugo užrašytos Sėlos riba neįmanoma, bet tai gali būti 1259 m. Mindaugo Livonijos ordinui užrašytos Žemaitijos riba.

Taigi, remiantis išdėstytais argumentais, galima manyti, kad Aukštaitijos ir Žemaitijos riba priešistoriniais laikais greičiausiai sutapo su Vidurio Lietuvos kapinynų ir Rytų Lietuvos pilkapių archeologinių kultūrų riba.

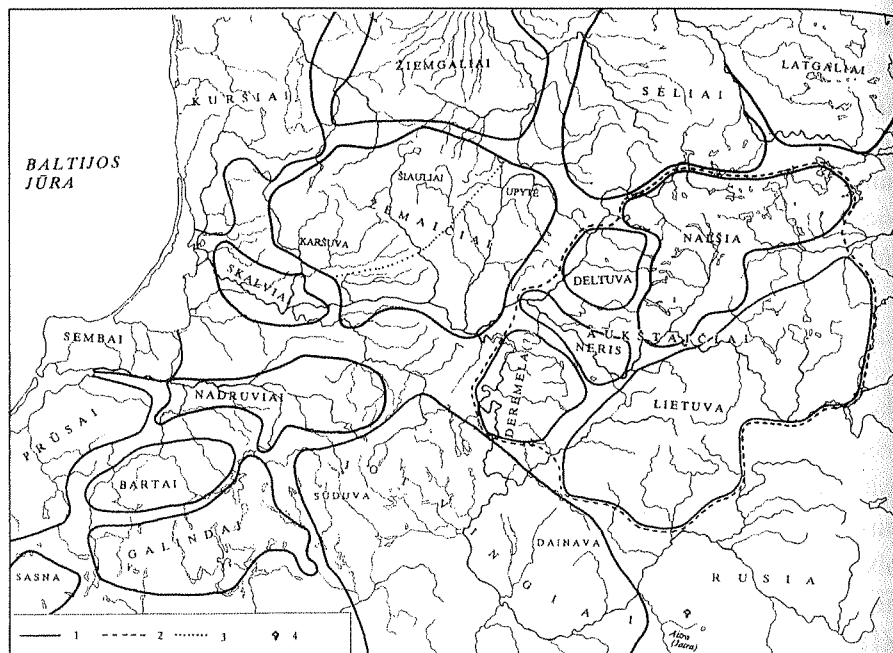
4. Aukštaičių žemės

Sunku pasakyti, ar aukštaičiai ir žemaičiai buvo tik etniniai vienetai, ar turėjo ir tam tikrą konfederacinio junginio bruožų. Žemaičių kultūrinis nevienalytiškumas leidžia spėti, kad juos vienijo visų pirma politinė organizacija. Bendrus žemaičių karinius veiksmus matome dar XIII a. viduryje, kai jie buvo Mindaugo užrašyti Livonijos ordinui. Žinoma, tam galėjo turėti įtakos ankstesnė žemaičių konsolidacija Lietuvos valstybėje, tad nežinia, koku mastu galime tuos duomenis perkelti į ankstesnius laikus. Apie aukštaičių politinės organizacijos funkcionavimą iš viso nieko nežinome – ją visiškai pakeitė Lietuvos valstybinė organizacija. Todėl ir aukštaičių vardas minimas gerokai rečiau nei žemaičių. Tačiau čia, kaip būdinga ir kitiems baltams, veiksmingiausios politinės organizacijos turėjo būti žemės, kurių Aukštaitijoje galima priskaičiuoti iki 5 (22 pav.). Jų išsidėstymas ir ribos kelia daug problemų, nes rašytinių šaltinių žinios apie jas labai skurdžios.

H. Łowmiańskis, pirmasis tyrinėjęs XIII a. Lietuvos politinę geografiją, Aukštaitijoje rado tik 4 žemes, prie jų priskirdamas ir Upytę (15 pav.)¹⁷⁵. Pastaroji buvo Vidurio Lietuvos kapinynų teritorijoje ir todėl skirtina Žemaitijai. Neabejotinai aukštaitiškomis gali būti laikomos tik H. Łowmiańskio nurodytos Deltuvos, Nalšios ir Lietuvos žemės. H. Łowmiańskis pabandė nustatyti jų ribas ir pažymėti jas žemėlapyje. Šiuo žemėlapiu iš esmės vadovaujamosi iki šiol, tačiau, kalbant apie

¹⁷⁴ Ten pat. – P. 70–71, 78.

¹⁷⁵ Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 106–114.

22 pav. Aukštaičių žemės ir kaimyninės baltų gentys XI–XIII a.: 1 – aukštaičių žemių ir kaimyninių baltų genčių ribos, 2 – aukštaičių genties riba, 3 – riba tarp Vidurio Lietuvos ir Žemaičių aukštumos archeologinių kultūrų, 4 – spėjama Šv. Brunono žuvimo vieta 1009 m. Sudarė ir braižė autorius.

Aukštaitiją, reikia pripažinti, kad logikos jame mažai. Lietuva pavaizduota mažesnė už Deltuvą ir Nalšią, nors turėjo būti didžiausia ir galingiausia iš aukštaičių žemių¹⁷⁶. Be to, Lietuva H. Łowmiańskio žemėlapyje nuo Rusios atskirta Nalšios žemės. Tuo tarpu būtent Lietuva, o ne Nalšia, minima Rusios metraščiuose, o ir pirmajame Lietuvos vardo paminėjime kalbama apie „Rusios ir Lietuvos pasienį“. Pagaliau H. Łowmiańskis atsižvelgė ne į visas šaltiniuose minimas aukštaičių žemes – Neries žemę jis neargumentuotai sutapatino su Deltuva¹⁷⁷. Visa tai verčia peržiūrėti H. Łowmiańskio žemėlapi.

Sukaupus nemažai žinių apie archeologinius paminklus, atsirado galimybė žemių ribas apibrėžti pagal archeologinių paminklų išsidėstymą, nes atskiras žemes ir valsčius skyrė didesnės ar mažesnės dykros

¹⁷⁶ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – P. 84–85.

¹⁷⁷ Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 113–114.

(negyvenami arba retai gyvenami plotai – miškai ir pelkės)¹⁷⁸. Apytikslės žemių vietos nustatomos pagal rašytinius šaltinius ir toponimiką, o tada ieškoma jas galinčių atitikti archeologinių paminklų grupių.

Tokiu būdu jau yra tyrinėtos Nalšios ir Deltuvos žemės. Deltuva lokalizuota palei Šventosios vidurupį ir į rytus nuo jo iki Šventosios ir Žeimenos baseinų vandenskyros ribos¹⁷⁹. Nalšia apėmė didžiąją Utenos apskrities dalį, Švenčionių rajoną ir gretimas Baltarusijos sritis¹⁸⁰.

Neries žemės reikėtų ieškoti abipus Neries vidurupio (tarp Vilniaus ir Jonavos) su centru Kernavėje¹⁸¹. Su 1260 m. Mindaugo akte minimu Parnušu iš Neries (*Parbusse de Nere*, Eiliuotoje Livonijos kronikoje – *Parnus*)¹⁸² galima sieti Purnuškių ir Purniškių kaimus¹⁸³ (Purniškių dvaras minimas jau 1518 m.¹⁸⁴).

Lietuvos žemė turėjo būti Rusios pasienyje. Į rytus nuo Neries ir į pietus nuo Nalšios (Ašmenos-Svyrių krašte) yra nemažas Rytų Lietuvos pilkapių kultūros plotas, kurį, matyt, ir reikėtų sieti su pirmine Lietuvos žeme. Ypač didelė lietuviškų pilkapių koncentracija yra Svyrių

¹⁷⁸ Ten pat. – T. 1. – P. 37–46; Žulkus V., Klimka L. Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais. – Vilnius, 1989. – P. 4–7; Šimėnas V. Dykros – tai genčių neapgyventi plotai // Mūsų gamta. – 1990. – Nr. 5. – P. 18–19; Šimėnas V. Die Wildnis und baltische Stämmengrenzen // Archaeologia Baltica. – Vilnius, 1995. – P. 147–155; Dundulis B. Lietuva laisvės kovų sukuriuose (IX–XIX a.). – Vilnius, 1990. – P. 4–5; Ковалевский С. Д. Образование классового общества... – P. 28–30; Цезарь Г. Ю. О галльской войне / перевод и вступительные статьи М. М. Покровского. – Москва, 1991. – P. 114 (VI, 23).

¹⁷⁹ Zabiela G., Baranauskas T. Deltuvos žemė // Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. – Vilnius, 1996. – P. 5–14. – Pataisyta ir papildyta straipsnio variantą žr.: Eskizai. – Ukmergė, 1999. – Nr. 10. P. 3–8.

¹⁸⁰ Zabiela G. Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse. – P. 12–24.

¹⁸¹ Plg.: Wojtkowiak Z. Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. – Poznań, 1980. – P. 19.

¹⁸² PUB. – Königsberg, 1909. – Bd. 1, Hälfte 2 / ed. A. Scraphim. – P. 93 (Nr. 106).

¹⁸³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T. 9. – P. 305 (Purniszki ir Purnuszki); Plg.: Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas / parengė Z. Noreika ir V. Stravinskas. – P. 251–252 (Purnuškeliai ir Purnuškės).

¹⁸⁴ Wojtkowiak Z. Powiat Giedrojce : (z zagadnień specyfiki administracyjno-terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565–1566 roku) // Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich. – 1978. – T. 43, zesz. 2. – P. 19–20.

apylinkėse (tarp Neries ir Naručio ežero)⁴⁸⁵. Lietuvai skirtingų pilkapių grupę nuo Nalšios atskiria didelis negyvenamų žemių pleištą pelkėtose Dysnos pakrantėse. Tik Švenčionių apylinkėse Nalšios ir Lietuvos plotai bemaž susilieja, todėl riba tarp jų nėra ryški (visų pirma tenka orientuotis pagal Dysnos pleištą). Gana ryški riba eina ir ties Merkio upe – čia iki šiol išlikusi didžiulė Rūdininkų giria. Anksčiau jos atšaka siauresne juostaėjo iki pat Vilniaus⁴⁸⁶.

Pažymėtina, kad XIV a. pabaigoje Lietuva siaurąja prasme buvo laikoma tik Vilniaus kunigaikštystė. Tai matyti iš Vygando Marburgiečio kronikos, kur pasakta, kad 1390 m. Vytautas su saviškiais perėjo per Nerį į „Lietuvos krantą“ (*litore Lithuanico*) ir puolė Maišiagalą bei Kernavę⁴⁸⁷. Iš to aiškiai matyti, kad tuo metu Nemuno, Neries ir Merkio tarpupis, kuriame H. Łowmiański lokalizavo Lietuvos žemę, nepriklausė Lietuvai siaurąja prasme. Be abejo, XIV a. pabaigoje Lietuva siaurąja prasme jau buvo išsiplėtusi, bet vargu, ar ji galėjo persikelti į kitą vietą. Todėl pirminės Lietuvos žemės reikia ieškoti tik Vilniaus kunigaikštystės (vėliau – vaivadijos) ribose. XVI a. pradžioje Vilniaus vaivadija buvo dalijama į dvi dalis – Užnerio pusę ir Ašmenos pusę (M. Strykowski jas vadino atitinkamai Užnerio Lietuva ir Panerio Lietuva – *Litwa Zawilejska* ir *Litwa Powilejska*)⁴⁸⁸. Užneris – tai buvusios Nalšios, Deltuvos ir Neries žemių teritorijos, tad Lietuvos žemę galima sieti su Panerio Lietuva (Ašmenos pusė)⁴⁸⁹. XIV a. ji galėjo apimti tik lietuviškas žemes, nes toliau į rytus buvo savarankiška Krėvos kunigaikštystė (minima 1341, 1381 m.)⁴⁹⁰.

Sunkiau pasakyti, kokia žemė buvo Nemuno, Neries ir Merkio tarpupyje. Tai palyginti nedidelė ir gerai išsiskirianti žemė. Palei Merki

⁴⁸⁵ Лухтан А., Ушинский В. К проблеме становления Литовской земли... – P. 94 (Рис. 2); Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 1998. – P. 195 (карта 2), 196 (карта 3); Седов В. В. Балты. – P. 382 (карта 45).

⁴⁸⁶ Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 113.

⁴⁸⁷ Wigand von Marburg. Die Chronik // SRP. – Bd. 2. – P. 641; Vygandas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika / vertė R. Jasas; įvadą parašė R. Trimonienė; paaiškinimus – R. Trimonienė, K. Gudmantas. – Vilnius, 1999. – P. 198.

⁴⁸⁸ Wojtkowiak Z. Litwa Zawilejska... – P. 12–17.

⁴⁸⁹ Plg.: Краўцэвіч А. К. Стварэнне... – P. 116–120, 197 (карта 4).

⁴⁹⁰ Летописи белорусско-литовские. – Т. 35. – P. 61–62, 85–86, 115–116.

dar ir dabar plyti dideli miškai, o XI–XIII a. čia irgi buvo dykra, aiškiai atskirianti ją nuo Lietuvos ir jotvingių žemių. Šiai žemei būdingi ir tam tikri materialinės kultūros savitumai⁴⁹¹, o XIV a. pabaigoje ji sudarė Trakų kunigaikštystės pagrindą⁴⁹². H. Łowmiański čia nesėkmingai bandė lokalizuoti Lietuvos žemę (būtent todėl ji jam išėjo tokia maža). Šią lokalizaciją atmetus, minėta žemė lieka be istorinio pavadinimo. Kyla klausimas, ar jos negalima būtų susieti su iki šiol nelokaliizuota *Deremelos* žeme? „Sakmėje apie Igorio žygį“ ji minima šalia Jotvos ir Lietuvos⁴⁹³. Kitų aiškiai išsiskiriančių, bet pavadinimų neturinčių teritorijų šalia Jotvos ir Lietuvos nėra, o minėtoji teritorija vargu ar gali būti susieta su kuria nors kita šaltiniuose minima žeme⁴⁹⁴.

Čia būtų galima bandyti lokalizuoti nebent 1253 m. Mindaugo Livonijos ordinui užrašytą Vangą⁴⁹⁵. Taip manyti leistų šios žemės pakraščiuose esantys kaimai Vanga (prie Balceriškių, Trakų raj.), Vangai (prie Nemuno ties Ašmintą, Prienų raj.) ir Vangelonys (prie Nemunaičio, Alytaus raj.)⁴⁹⁶. Tiesa, daugelis Mindaugo užrašytų žemių tebuvo atskiri valsčiai, bet šalia jų įrašyta ir Dainava, ir Nadruva, tad ir Vanga gali būti didesnė žemė. Tačiau jos lokalizaciją apsunkina tai, kad su šia šaknimi nuo seno žinoma nemažai Vakarų baltų vietovardžių (žodžio *vanga* reikšmė – „lydimas“)⁴⁹⁷. Buvo Vangių valsčius ir Pietų Žemaitijoje, kur išsidėsto daugelis kitų Mindaugo 1253 m. donacijoje minimų valsčių. 1384 m. vasario 4 d. lietuviai „iš Medininkų ir Vangių bei Nemuno“ (*de Medniken et Veangen et Memela*) pasižadėjo teikti pagalbą Vytautą remiančiam Kryžiuočių ordinui⁴⁹⁸, o 1385 m. gegužės 1 d. surašytame

⁴⁹¹ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 168 (pav. 169), 170 (pav. 172); Zabiela G. Laidosena pagoniškoje Lietuvoje // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 1998. – T. 15. – P. 364–367, 369 (pav. 6).

⁴⁹² Łowmiański H. Studja nad początkami... – T. 2. – P. 110–111.

⁴⁹³ Анцукевич Н. П. Слово... – P. 16.

⁴⁹⁴ Kitas Deremelos lokalizavimo hipotezes žr.: Творогов О. В. Деремела // Энциклопедия „Слова о полку Игореве“. – Санкт-Петербург, 1995. – Т. 2. – P. 104–105.

⁴⁹⁵ PUB. – Bd. 1, Hälfte 2. – P. 33–35 (Nr. 39).

⁴⁹⁶ Lietuvos TSR administracinio... – P. 335.

⁴⁹⁷ Būga K. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1961. – T. 3. – P. 170, 171–172, 242.

⁴⁹⁸ Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410) // SRP. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – P. 129.

vegeberichte Vangių valsčius (*das lant czü Wangen*) minimas netoli Žemųgalos ir Viduklės⁴⁹⁹. Taigi teritorijoje tarp Nemuno, Neries ir Merkių Vanga vargu ar gali nukonkuruoti Deremelą. Vanga lengvai lokalizuojama Žemaitijoje, o tokiam Deremelos lokalizavimui sunku rasti kitą alternatyvą.

Sunkiau ką nors pasakyti apie vidinę šių žemių struktūrą. Kaip minėta, iš archeologinių paminklų išsidėstymo galima spręsti, kad Našią sudarė sudėtiniai, o Deltuvą – paprastieji valsčiai. Panašios į Deltuvą gali būti ir Neries bei Deremelos žemės, o į Našią – Lietuva. Galbūt tik pastarosios dvi žemės ir įgavo valstybinę struktūrą. Tačiau apie aukštaičių žemių XI–XII a. vidaus santvarką galime šį tą spręsti tik iš kelių Brunono ciklo šaltinių užuominų. Juose kalbama apie vieną iš Lietuvos kaimynystėje buvusių jotvingių žemių.

5. Netimero kunigaikštystė

Nors Lietuvos vardas pirmą kartą paminėtas Vladimiro laikais, jis pasirodo ne Rusijos metraščiuose, o tolimos Saksonijos šaltiniuose. Dėmesį Lietuvai nulėmė tragiška saksų kilmės misijų arkivyskupo Brunono mirtis Lietuvos ir Rusijos pasienyje. Kadangi jis spėjo pakrikštyti tiesioginėje Lietuvos kaimynystėje valdžiusį kunigaikštį Netimerą, išliko šiokių tokių žinių apie Netimero kunigaikštystę, kurią šaltiniai nurodo buvus Prūsijoje. Iš jų galime šį tą spręsti ir apie tuometinę Lietuvą.

Dėl Brunono ciklo šaltinių fragmentiškumo ir prieštaravimo atsirado įvairių nuomonių, kur galėjo vykti Brunono misija⁵⁰⁰. Populiariausia ir pagrįsčiausia Brunono misijos lokalizacija yra jotvingių žemėse (jotvingiai kalbiniu požiūriu iš tiesų buvo artimesni prūsams, negu lietuviams, ir dažniau už lietuvius jiems priskiriami⁵⁰¹). Buvo iškelta

⁴⁹⁹ Die littauischen Wegeberichte // SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – P. 679 (W. 29); Salys A. Die žemaitischen Mundarten. Teil I: Geschichte des žemaitische Sprachgebiets // Tauta ir žodis. – Kaunas, 1930. – Kn. 6. – P. 237.

⁵⁰⁰ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. : принятие христианства. – Москва, 1988. – P. 378–390.

⁵⁰¹ Būga K. Rinkiniai raštai. – Vilnius, 1961. – T. 3. – P. 131.

ir Lietuvos versija. Bene pirmasis už tokią lokalizaciją pasisakė E. Golubinskis. Pasak jo, Brunonas turėjęs žūti „šalyje, buvusioje viduryje tarp Prūsijos ir Rusijos, t. y. tikriausiai Lietuvoje“⁵⁰² J. Bieniakas, jau plačiau aptaręs šią problemą, irgi padarė išvadą, kad Brunono misija apėmė ne tik jotvingių žemes, bet ir Lietuvą, kurioje misionierius žuvo. Tačiau autorius nekėlė klausimo, kur buvo Brunono pakrikštyto Netimero valdos, o tik pažymėjo, kad „mirtimi pasibaigęs epizodas in confinio buvo tikrai visos Brunono misijos „Prūsijoje“ fragmentas“⁵⁰³.

Tuo tarpu E. Gudavičius, plėtodamas J. Bieniako mintį, su Lietuva susiejo jau beveik visą Brunono veiklą. Jis neabejoja, kad ir Netimeras valdė Lietuvą⁵⁰⁴. Nors tokia interpretacija buvo pristatyta kaip „akademine sensacija“⁵⁰⁵, jos argumentacija gana silpna. E. Gudavičius remiasi prielaida, kad Kvedlinburgo analų informacija, kurioje Brunono mirties vieta laikomas Lietuvos ir Rusijos pasienis (*in confinio Rusciae et Lituae*), yra „kito visuomenės sluoksnio“, negu Titmaro Merzeburgiečio kronikos, nurodančios Prūsijos ir Lietuvos pasienį (*in confinio predictae regionis [=Prusciae] et Rusciae*). Laikydamas Lietuvos ir Prūsijos paminėjimus skirtingos kilmės versijų žiniomis, E. Gudavičius pirmenybę, be abejo, teikia Lietuvą nurodančiai versijai. Prūsijos versija atsiradusi tik todėl, kad lenkai nežinojo Lietuvos vardo ir vadino ją Prūsija. Apie Lietuvą pranešė informatorius iš Rusijos, geriau išmanantis baltų geografiją⁵⁰⁶.

Tačiau iš tikrųjų dviejų versijų čia nėra – yra tik vienintelė saksų versija, paremta neišlikusios „Brunono darbų knygos“ duomenimis. Saksų versijos šaltinių palyginimas rodo, kad „kiekvienas [Kvedlinbur-

⁵⁰² Голубинский Е. История русской церкви. – Изд. 2, исправленное и дополненное. – Москва, 1901. – Т. 1: Период первый, Киевский или домонгольский, половина I. – P. 221.

⁵⁰³ Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona ... – P. 192; plg.: Błaszczak G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – Poznań, 1998. – T. 1: Trudne początki. – P. 21–24.

⁵⁰⁴ Gudavičius E. „Lietuvos“ vardas... – P. 79–81; Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 118–120; Gudavičius E. Šv. Brunonas ir Lietuva // Dialogas. – 1998 05 22. – Nr. 21 (329). – P. 12.

⁵⁰⁵ Bumblauskas A. 1009 metai: Šventasis Brunonas atranda Lietuvą // Lietuvos aidas. – 1993 12 03. – Nr. 235. – P. 9; 1993 12 04. – Nr. 236. – P. 8; 1993 12 07. – Nr. 237. – P. 7.

⁵⁰⁶ Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 119; Gudavičius E. Lietuvos istorija. – Vilnius, 1999. – T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1969 metų. – P. 28.

go] analų posakis visada turi savo atitikmenį kiek platesnėje Titmaro reliacijoje, o iš dalies ir Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium⁵⁰⁷. Iš to seka išvada, kad, „Brunono darbų knygoje“ apibūdinant misionieriaus mirties vietą, turėjo būti minimi ir Prūsijos, ir Lietuvos vardai. J. Bieniakas mano, kad joje žinia apie Brunono žuvimą Lietuvos ir Rusios pasienyje buvo papildyta paaiškinimu, jog Lietuva yra Prūsijos dalis⁵⁰⁸. Tačiau, mano manymu, jis pernelyg skubotai atmeta versiją, kad Brunonas žuvo Prūsijos, Lietuvos ir Rusios pasienyje, kurią pateikia apie 1170 m. parašyti Magdeburgo analai (*in cofinio predictae regionis [=Prusciae] Rusciae et Lituae*) ir kai kurie kiti šaltiniai⁵⁰⁹. Pastaroji versija geriausiai paaiškina saksoniškosios versijos nesutapimus, net jei ji būtų tik loginė išvada, padaryta derinant Titmaro Merzeburgiečio ir Kvedlinburgo analų žinias. Tačiau greičiausiai ji yra paremta „Brunono darbų knyga“. „Šv. Brunono gyvenimo ir kančių“ autorius nurodo konkrečią Brunono žuvimo vietą – prie Alstros upės. XI amžiaus jotvingių, lietuvių ir Naugarduko rusinų pasienio srityje iš tiesų yra Jatros (*Aitros) upelis (Molčadės dešinysis intakas), kuris gali būti tapatinamas su Alstra⁵¹⁰.

Kad Brunonas negalėjo vykti į Lietuvą neatlikęs misijos Jotvoje, rodo ir visa įvykių logika. Jis buvo Lenkijos karaliaus Boleslovo Narsiojo agentas ir turėjo vykdyti jo politinius planus. Lenkija su Lietuva nesiribojo ir jos krikštas Boleslovui nebuvo toks aktualus, kaip jotvingių. Tai, kad misionierius žuvo Lietuvos pasienyje, dar neduoda jokio pagrindo teigti, kad ir Netimeras, kurį jis prieš tai pakrikštijo, gyveno Lietuvoje. Lietuva, matyt, buvo tolimesnis Brunono misijos tikslas, kurio jis nebesiekė – žuvo Lietuvos pasienyje.

Jotva buvo veikiamą iš esmės tų pačių veiksmų, kaip ir Lietuva, todėl Netimero aplinkos aprašymas iš dalies gali būti taikomas ir Lietuvai. Viberto ir Damiano pasakojimuose galima įžiūrėti tokias realijas⁵¹¹:

⁵⁰⁷ Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona... – P. 190 (išn. 41).

⁵⁰⁸ Ten pat. – P. 191, 192.

⁵⁰⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorijos šaltiniai. – P. 105–106.

⁵¹⁰ Savukynas B. Nomina propria in causa martyrii S. Brunonis Querfordensis: etninio identifikavimo provizorinis bandymas // Tarp istorijos ir būtovės / sudarė A. Bumblauskas ir R. Petrauskas. Vilnius, 1999. – P. 14–15.

⁵¹¹ Wipert o śmierci Ś. Brunona. – P. 229–230; Damiani P. Z. Damianiego żywotu Ś. Romualda. – P. 327–329; plg.: Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 120–123; Bumblauskas A. 1009 metai... – Nr. 236.

1) sienų apsauga. „Kai tik įžengėme į šalį (*patriam*⁵¹²), tuojau pas karalių buvome nuvesti“, – rašo Vibertas. Iš Brunono pirmtako Adalberto-Vaitiekaus 997 m. misijos aprašymų matyti, kad sienos buvo saugomos ir prūsų Pagudės žemėje, o sienų apsauga rūpinosi pasienio gyventojai (tuo metu Lenkija vykdė aktyvią ekspansiją į Prūsiją, todėl visi iš Lenkijos atvykstantys svetimšaliai buvo sulaikomi). Iš pradžių Adalbertas pasienyje buvo sumuštas, bet paskui vis dėlto sugebėjo apeiti sargybą. Vakare, anot Jono Kanaparijaus, įsibrovėlius surado „kaimo viešpats“ (*dominus villae*), kuris nusivedė Adalbertą į kaimą (*transduxit in villam*). Brunonas šį „kaimą“ vadina prekyvieta (*mercatum*), todėl istoriografijoje jis siejamas su netoli nuo Adalberto žuvimo vietos buvusiu žymiu Truso miestu⁵¹³. Šiaip ar taip, tai greičiausiai buvo stambesnis centras, o „kaimo viešpats“ laikytinas tam centrui priklausančio valsčiaus kunigaikščiu. Kaimė „iš visų pusių susirinko priklausoma liaudis“ (*congregat se undique inhers vulgus*) ir, apklaususi Adalbertą, pasakė jam: „Mus ir visą šią karalystę, kurios vartai mes esame (*nobis et toto huic regno, cuius nos fauces sumus*), valdo bendras įstatymas ir viena gyvenimo tvarka; o jūs, kurie esate kito ir nežinomo įstatymo, jei šią naktį nepasitrauksite, rytą būsite nukirsdinti“⁵¹⁴. Brunonas dar papildė, kad žmonės „tiems, kurie prie karalystės įėjimo pastatyti (*qui in ingressu regni positi*), geruosius svečius įleido, mirtimi grasina“⁵¹⁵. Kaip matome, pasienio gyventojai save suvokė kaip didesnio politinio junginio („karalystės“) dalį;

2) religinė kunigaikščio valdžia. Vibertas mini „karaliaus stabus“ (*simulacra regis*), kuriuos sudegino Brunonas. Tokia valdžia buvo būdinga ir XIII a. kunigaikščiams. Apie 1245 m. žuvęs kunigaikštis

⁵¹² Šį žodį E. Gudavičius verčia „tėvonija“ (Gudavičius E. Šv. Brunono misija. – P. 120), tačiau *patria* viduramžiais reiškė tiesiog šalį, pvz.: *Gens..., vocata Cori, Sueonum principatui olim subiecta fuerat... Denique Dani hoc scientes, ...ad eandem perrexerunt patriam* (Rimbertus. Vita Anscarii. – P. 60); *Bolezlavus... Prussiam terram... introivit... Illuc enim introiens, glacie lacuum et paludum pro ponte utebatur; quia nullus aditus alius in illam patriam nisi lacubus et paludibus invenitur* (Galli Chronicon // MPH. – Lwów, 1864. – T. 1. – P. 478).

⁵¹³ Machejek M. Śladami świętego Wojciecha na tysiaclecie męczeństwa (997–1997). – Kraków, 1995. – P. 44–45, iliustr. 54 (žemėlapis).

⁵¹⁴ Jana Kanaparza Żywot Ś. Wojciecha // MPH. – Lwów, 1864. – T. 1. – P. 181.

⁵¹⁵ Brunona Żywot Ś. Wojciecha // MPH. – Lwów, 1864. – T. 1. – P. 214.

Skomantas Volynės metraštyje vadinamas garsiu žyniu ir burtininku (*вольхвъ и кобникъ нарочить*), o Mindaugas aukėjo pagoniškiems dievams⁵¹⁶;

3) kunigaikščio galia pasmerkti mirti ir dovanoti gyvybę. Karalius įsako sudeginti Brunoną (*Tunc iussit rex ignem accendi validissimum, et in illum proici episcopum.* – Vibertas), o vėliau jį paleidžia ir priima krikštą. Tokia galia didžiavosi ir vėlesni Lietuvos didieji kunigaikščiai. Gediminas 1323 m. gegužės 26 d. laiške Hanzos miestų miestiečiams rašė: „[esame] didžiausias savo žemėse, kur galime duoti nurodymus ir įsakinėti, pasmerkti ir pasigailėti, uždaryti ir atverti“⁵¹⁷;

4) centrinio valsčiaus 300 vyrų sueiga. Vibertas nurodo, kad Netimeras priėmė krikštą su 300 vyrų (*cum trecentis viris*). Po to, kaip matyti iš Damiano užuominos, kad karalius nužudė savo brolių „nesant Bonifacijaus“ (*absente Bonifatio*), Brunonas, matyt, krikštijo žmones ir kituose Netimerui pavaldžiuose valsčiuose. E. Gudavičius 300 vyrų laiko Netimero kariauna, tačiau tai labai abejotina. Iš Petro Dusburgiečio duomenų apie Sembą Alvydas Nikžentaitis sprendžia, kad baltų žemėse raitelių ir pėstininkų skaičius santykiavo kaip 1:10⁵¹⁸. Tad jei Netimeras turėjo 300 vyrų kariauną, pėstininkų jo valdose turėjo būti apie 3000. Tai vidutinės žemės šeimų skaičius. Išėitų, kad Netimeras šalia savęs laikė sutelktus visus savo valdų raitelius. Tačiau 300 vyrų skaičių galima paaiškinti daug paprasčiau – 300 šeimų yra vieno valsčiaus gyventojai (dešimtadalis žemės gyventojų). Pavyzdžiui, kalbėdamas apie 1219 m. Mežuotnės valsčiaus žiemgalių krikštą, Henrikas Latvius nurodo, jog krikštijosi „beveik trys šimtai vyrų, neskaitant jų žmonių ir vaikų“ (*virorum fere trescenti, exceptis mulieribus et parvulis eorum*)⁵¹⁹. Kaip matyti, Henrikui Latviui irgi rūpi visų pirma krikštytų vyrų skaičius, bet tai dar nereiškia, kad tie vyrai buvo kieno nors kariauna;

⁵¹⁶ Ипатьевская летопись. – Sklt. 799, 817; plg.: Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. – P. 108–109, 164, 219–220.

⁵¹⁷ Gedimino laišakai / parengė V. Pašuta ir I. Štal. – Vilnius, 1966. – P. 37.

⁵¹⁸ Nikžentaitis A. Nuo Daumanto iki Gedimino : ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. – Klaipėda, 1996. – T. 5. – P. 37.

⁵¹⁹ Indriška hronika. – P. 240 (XXIII, 3).

5) politinė organizacija, turinti kelias hierarchijos pakopas. Pasak Viberto, Brunoną nužudė „anos žemės kunigaikštis“ (*dux... illius terrae*). Tai buvo kažkokios tolimesnės periferijos kunigaikštis, nes Brunonas žuvo pasienyje. Jis žemesnio rango už Netimerą, nes vadinamas kunigaikščiu (*dux*), o Netimeras – karalium (*rex*);

6) senjoratinis valdžios paveldėjimas, kai valdžia atitenka ne sūnui, o vyriausiajam giminėje (dažniausiai broliui). Pasak Damiano, norėdamas karalystę palikti sūnui, karalius nužudė savo brolių. Galbūt giminės lyderis buvo nustatomas ir rinkimų būdu, bet tokiu atveju pagrindinis varžovas sūnui vis tiek būtų brolis. Valdančioji giminė, atrodo, dar neturi patrimonialinių teisių į kunigaikštystę ir negali dalintis atskirų jai priklausančių valsčių. Netimero brolis, kurį jis nužudė, kaip matyti iš Damiano pasakojimo, gyveno drauge su Netimeru (*Frater autem regis cum ipso pariter habitans...*). Kitą tos žemės valsčių valdęs kunigaikštis Netimero broliu tapo tik per klaidą (*illius terrae > alius frater*)⁵²⁰. Tad valdžia paveldima turbūt tik centriniame valsčiuje. Valdovo sprendimus irgi tvirtina tik centrinio valsčiaus sueiga.

Visi šie bruožai gali būti būdingi tiek vadystei, tiek valstybei. Su kokia organizacija susiduriame, priklauso nuo to, ar kiti valsčiai mokėjo duoklę Netimerui, ar jis gyveno tik iš savo ūkio bei savo valsčiaus gyventojų dovanų. Deja, apie tai iš turimų šaltinių sunku spręsti. Jei Netimerui ir priklausė kiti valsčiai, ta priklausomybė buvo dar silpna, gal dar neseniai atsiradusi. Kita vertus, nemaži Netimero įgaliojimai ir kelių pakopų valdymo hierarchija rodo, kad Netimero kunigaikštystė galėjo jau turėti ir valstybinę struktūrą.

6. Vidiniai pokyčiai Lietuvoje XI–XII a.

Nuo Vladimiro I laikų per visą XI a. Lietuva jautė nuolatinį Rusios spaudimą, o mažesniu mastu jis galėjo pasireikšti ir X a. I pusėje. Bet klystume manydami, kad Lietuvos ir Rusios santykiai apsiribojo vien

⁵²⁰ Žr. I priedą.

kariniais konfliktais. Suintensyvėję ryšiai turėjo sudaryti sąlygas ir civilizacinei Rusios įtakai, juo labiau kad tarp abiejų šalių užsimezgė politinis ryšys – duoklių mokėjimas. Lietuva tuo metu jau buvo pakankamai toli pažengusi, kad galėtų sėkmingai vyti kultūros atžvilgiu ją pralenkusią Rusiją. Būtent tai ir sudarė prielaidas susiformuoti Lietuvos valstybei.

Iki XII a. pradžios į lietuvių kalbą jau pateko nemažai skolinių iš rusinų kalbos, atspindinčių glaudžius kultūrinius ryšius⁵²¹. Tačiau šių ryšių nulemtą lietuvių materialinės kultūros pažangą X a. II pusėje – XI a. geriausiai parodo archeologiniai duomenys. Juos apibendrinęs A. Tautavičius padarė išvadą, kad XI–XII a. jau „galima vadinti ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu“⁵²². Ir iš tiesų permainos palietė visas gyvenimo sritis. Šias permainas, sekant A. Tautavičium, galima suskirstyti į 4 grupes.

1. Pokyčiai žemės ūkyje: a) tobulesni pjautuvai (nuo X a.); b) sukamosios girtos (nuo XI a.); c) svirnai pilyse (nuo XI–XII a.); d) dvidantė žagrė (nuo XII a.); e) pagrindiniais javais tampa žieminiai rugiai (nuo XI a.).

2. Amatų lygio kilimas: a) kalvystės technologijos patobulėjimas (nuo X–XI a.); b) žiedžiamasis ratas ir puodininkystės virtimas amatu (nuo X a. pabaigos–XI a.); c) tobulesni medžio apdirbimo įrankiai: plačiaašmenis kirvis, gražtas, medienos tekinimo staklės (nuo X–XI a.).

3. Prekybos intensyvėjimas: a) sulankstomos svarstyklės, svareliai ir piniginiai sidabro lydiniai (nuo X a. pabaigos–XI a.); b) importinių daiktų pagausėjimas (nors jų buvo žymiai mažiau, negu Latvijoje ir Estijoje).

4. Socialiniai pakitimai: a) pilių atsiradimas (X a. pabaiga–XI a.); b) karių su puošnia apranga ir žirgų kapai (nuo X a.)⁵²³.

⁵²¹ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. – Vilnius, 1987. – T. 2: Iki pirmųjų raštų. – P. 68–75; Būga K. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1958. – T. 1. – P. 339–351.

⁵²² Tautavičius A. Kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti? // Lietuvos TSR architektūros klausimai. – Vilnius, 1977. – T. 5, sąs. 4. – P. 24; Tautavičius A. Geležies amžius istorinėse baltų žemėse // Baltų archeologija. – 1994. – Nr. 3. – P. 5.

⁵²³ Tautavičius A. Kada susidarė... – P. 20–23; Tautavičius A. Pirmykštė bendruomeninė santvarka Lietuvos TSR teritorijoje // Lietuvos TSR istorija. – Vilnius, 1985. – T. 1. – P. 26–27.

Dėl trečiosios grupės reikia padaryti išlygą, kad prekybos intensyvėjimas labiau būdingas Vakarų Lietuvai, ypač kuršių teritorijai. Tačiau ir Rytų Lietuvoje (kuri mus šiuo atveju labiausiai domina) pasirodė nemažai importo iš Rusios⁵²⁴, IX–XI a. pradžioje (ypač X a. II pusėje) plito arabų monetos⁵²⁵. Bet svarbiausia ketvirtoji grupė – pokyčiai socialinių santykių srityje. Pilių atsiradimas čia datuotas pagal Rytų Lietuvos piliakalnių medžiagą (Kurše pilys atsirado anksčiau). Būtent į ši reiškinį ir reikia atkreipti dėmesį.

Rytų Lietuvos piliakalnių kultūros teritorijoje šiuo metu žinomi 185 vėlyvieji piliakalniai (iš jų 45 – dabartinėje Baltarusijoje). Dabartinėje Lietuvos teritorijoje 13-oje piliakalnių randama šiokių tokių XI–XII a. kultūrinių sluoksnių pėdsakų, o neabejotinus to laikotarpio sluoksnius turi tik du piliakalniai (Mažulonių ir Paverknių). Baltarusijos teritorijoje (kuriai dabar priklauso didesnė pirminės Lietuvos žemės dalis) XI–XII a. sluoksniai aptikti beveik visuose tyrinėtuose vėlyvuosiuose piliakalniuose (iš viso 15-oje). Žinoma, ne kiekviename to laikotarpio piliakalnyje stovėjo medinė pilis – buvo ir įtvirtintų gyvenviečių, ir slėptuvių. Medinės pilys, G. Zabielos manymu, yra stovėjusios ant 80 Rytų Lietuvos piliakalnių⁵²⁶. XI–XII a. jos buvo kuriamos daugiausiai Rusios kaimynystėje kaip atsvara rusinų pilims⁵²⁷ ir kaip kunigaikščių rezidencijos⁵²⁸.

Kad pilys baltų žemėse tuo metu dar buvo naujas reiškinys, rodo Galo Anonimo duomenys apie prūsus (sasnuvius⁵²⁹). Rašydamas apie 1108 ir 1110 metų Lenkijos kunigaikščio Boleslovo III Kreivaburnio (1102–1138) žygius į Prūsiją, jis pabrėžė, kad ji apsaugota tik pelkėmis ir ežerais, bet ne pilimis: „...kai ežerus ir pelkes perėjo ir pasiekė

⁵²⁴ Kuncienė O. Prekyba // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje. – Vilnius, 1981. – T. 2. – P. 58–67.

⁵²⁵ Dukša Z. Pinigai ir jų apyvarta // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje. – T. 2. – P. 86–96.

⁵²⁶ Zabiela G. Pilys Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – Vilnius, 1997. – P. 462–464.

⁵²⁷ Ochmański J. Lietuvių etninė siena... – P. 131–135.

⁵²⁸ Tautavičius A. Kada susidarė... – P. 23; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas // Lietuvių etnogenezė. – P. 184; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 170–171.

⁵²⁹ Łowmiański H. Studja nad początkami... T. 2. – P. 247.

gyvenamą žemę, nė vienoje vietoje neapsistojo, neužėmė sau nei pilių (*castella*), nei miestų (*civitates*), kadangi jų ten nėra“ (1110 m.)⁵³⁰. Kita vertus, kuršių žemėse tvirtovių būta jau ir anksčiau – dar 853 m. čia aprašomos Seeburgo ir Apuolės „miestų tvirtovės“ (*urbes*)⁵³¹. Tai atrodo buvo gerai įtvirtintos gyvenvietės, tapusios ankstyvųjų miestų branduoliais⁵³², bet nesusijusios su ryškesne visuomenės hierarchizacija. 890–893 m. užrašytame Vulfstano pasakojime teigiama, jog prūsų (aisčių) žemėse „yra daug pilių (*manig burh*) ir kiekvienoje pilyje yra karalius (*cyningc*)“⁵³³. Kaip matome, skirtinguose baltų kraštuose pilys atsirado skirtingu laiku ir greičiausiai turėjo savo vietinę specifiką.

XI–XII a. Lietuvoje ir gretimose srityse jau atsirado kunigaikščių rezidencijų tipo piliakalnių su apvaliomis 20–50 m skersmens aikštelėmis (Mažulonys, Kaukai). XIII–XIV a. ant tokių pačių piliakalnių būdavo įrengiamos ir didžiojo kunigaikščio rezidencijos, kuriose jis apsistodavo nuolatinių kelionių po savo valstybę metu (Ukmergė, Palatavys)⁵³⁴. Tad gali būti, jog tokie piliakalniai nuo pat savo atsiradimo tapo duoklių surinkimo punktais. Pačių pilių priežiūra ir išlaikymas taip pat buvo susijęs su ištisu prievolių kompleksu⁵³⁵.

Pažymėtina, kad XIII a. viduryje duoklės rinkimas jotvingių žemėse jau buvo pakankamai išplėtotas – duoklę sudarė ne tik kiaunių kailiukai, bet ir sidabras (tokią duoklę 1255 m. jie pasiūlė Haličo-Volynės didžiajam kunigaikščiui Danilui). Be to, jotvingiams jau buvo įprasta atlikti ir įvairias darbo prievoles, tarp jų statyti savo žemėje pilis (tai jie

⁵³⁰ Galli Chronicon. – P. 455, 478. Plg.: Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского... – P. 627. H. Łowmiański abejoja šia žinia, nurodydamas rapašius Vincento Kadlubeko ir Henriko Latvio pasisakymus apie XII a. pabaigos jotvingius ir lyvius (Łowmiański H. Studja nad początkami... T. 2. – P. 209–210). Tačiau Vincentas rašė tik tiek, kad jotvingiai neturi miestų (*municipiorum*) su mūro sienomis (*urbium... muros*), o Henrikas (I, 5) kalbėjo apie konkrečią Ikškilės lyvių bendruomenę, taip pat pasakodamas apie mūrinių pilių statybą.

⁵³¹ Rimburtus. Vita Anscarii. – P. 60–63.

⁵³² Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. – P. 63.

⁵³³ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. – Vilnius, 1996. – T. I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. – P. 166.

⁵³⁴ Baranauskas T., Zabiela G. Mindaugo dvaras Latava // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. – Vilnius, 1998. – P. 26–29.

⁵³⁵ Gudavičius E. Mindaugas. – P. 107–109.

irgi pasižadėjo Danilui)⁵³⁶. Vargu, ar tokia išplėtotą prievolių sistema buvo atsiradusi neseniai. Jotvingių priklausomybė nuo Lietuvos valstybės buvo silpna, tad vargu, ar ji galėjo nulemti greitą šios prievolių sistemos atsiradimą. Greičiausiai ji jau nuo XI a. plėtojosi mums prastai pažįstamose jotvingių kunigaikštystėse (tokiose kaip Netimero „karalystė“).

Vadai, įsikūrę ant piliakalnių, gyvenamosios vietos požiūriu atsiskyrė nuo bendruomenės. Anksčiau matėme, kad jie, net ir įgiję nemažą įtaką, tebegyveno tose pačiose gyvenvietėse, kaip ir jų valdiniai (nesvarbu, ar tai buvo piliakalniai, ar neįtvirtintos gyvenvietės). Pilys – kariniai objektai. Vadų įsikūrimas jose tiesiogiai buvo susijęs su jų pareiga rūpintis krašto gynyba, kuri tuo metu pasidarė aktualesnė ir sudėtingesnė. Taigi valdžios atstovų persikėlimas į pilis buvo svarbus žingsnis į profesionalią valdžią. Nors tai ir nėra tikslus valstybinės struktūros atsiradimo kriterijus, kol kas būtent jį lengviausia užčiuopti šiuo požiūriu sunkiai interpretuojamoje archeologinėje medžiagoje.

Pilių atsiradimo ryšį su valdžios specializacija netiesiogiai liudija ir socialinės diferenciacijos pagilėjimas, pastebimas kaip tik šiuo laikotarpiu. R. Kulikauskienės manymu, XI–XII a. Lietuvoje jau išsiskyrė „valdančioji klasė“ (marksistinis terminas) ir pradėjo ryškėti valstybingumo pradai⁵³⁷. Suprantama, apie „valdančiąją klasę“ šiuo laikotarpiu kalbėti negalima, bet tai, kad, kuriantis valstybei, valdantieji ėmė labiau išsiskirti iš savo valdinių, – faktas, nulemtas valdžios specializacijos. Taigi, remiantis šiais duomenimis ir atsižvelgiant į netrukus prasižėjusį Lietuvos reikšmės augimą, galima manyti, kad Lietuvos kunigaikštystė susiformavo ar pradėjo formuotis apie XI a.

⁵³⁶ Ипатьевская летопись. – Sklt. 835.

⁵³⁷ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvos valstybės susidarymas. – P. 204; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII amžiais. – P. 272.

7. Lietuva Polocko hegemonijos laikotarpiu (XI–XII a.)

Pastovios ekspansijos centras turėjo būti Polocko kunigaikštystė, nes būtent jai priklausė pagrindiniai šios ekspansijos atramos centrai – Minskas ir Iziaslavlis. XI a. Polocko kunigaikštystė labai sustiprėjo ir rodė nemažą savarankiškumą Kijevo atžvilgiu. Ji pirmoji Rusijoje suformavo savo atskirą kunigaikščių dinastiją⁵³⁸. XI a. – šios kunigaikštystės klestėjimo šimtmetis. Jau 1021 m. Iziaslavo sūnus Briačislavas (1001–1044) įsivėlė į karinį konfliktą su didžiuoju kunigaikščiu Jaroslavu, kuris taiką pasiekė tik po to, kai Polocko kunigaikščiui padarė teritorinių nuolaidų⁵³⁹. Galimas daiktas, kad Briačislavas pradėjo ekspansiją ir į Nalšios žemę, nes XI a. joje įkurta Breslaujos pilis sietina su jo vardu⁵⁴⁰. Tiesa, nežinia, ar Breslaujos žemė jau buvo spėjusi išsijungti į tuo metu turbūt dar tik besiformuojančią Nalšią⁵⁴¹. Kadangi jokių rašytinių šaltinių apie ekspansiją šia kryptimi neišliko, nežinia, kaip šis kraštas tuo metu vadinosi.

Panašiai kaip Polockas, separatines tendencijas reiškė ir arčiausiai Lietuvos buvusi Lenkijos žemė – Mazovija. Jos kunigaikštis Meclavas (Mečislovas) 1038–1047 m. dėl savarankiškumo kovojo su Lenkijos kunigaikščiu Kazimieru Atnaujintoju (1034–1058)⁵⁴². Meclavas paramos ieškojo, kreipdamasis į savo kaimynus jotvingius ir, matyt, lietuvius, kuriems tai buvo gera proga nusikratyti Rusios globos. Galbūt tai ir paskatino Kijevo didįjį kunigaikštį Jaroslavą (1019–1054) ateiti į pagalbą Kazimierui Atnaujintojui. Pirmieji Jaroslavo smūgiai buvo nukreipti būtent prieš jotvingius ir lietuvius, o tik paskui pulta Mazovija. Lakoniškos „Senųjų laikų pasakojimo“ žinutės vieną paskui kitą išvardija Jaroslavo žygius: 1038 m. – į Jotvą, 1040 m. – į Lietuvą, 1041 m. – į Mazoviją⁵⁴³. Galimas daiktas, kad 1044 m. Lietuva

⁵³⁸ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. – P. 170–171.

⁵³⁹ Алексеев Л. В. Полоцкая земля... – P. 240–241.

⁵⁴⁰ Ten pat. – P. 173.

⁵⁴¹ Zabiela G. Nalšia Lietuvos valstybės kūrmosi išvakarėse // Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba. – Vilnius, 1992. – P. 20.

⁵⁴² Bieniak J. Państwo Mieclawa. – Warszawa, 1963.

⁵⁴³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 103.

23 pav. Jaroslavo pergalė prieš Mazovijos kunigaikštį Meclavą 1047 m. Radvilų metraščio miniatiūra (Radziwillovская летопись. – Т. 1. – Lap. 89 v.).

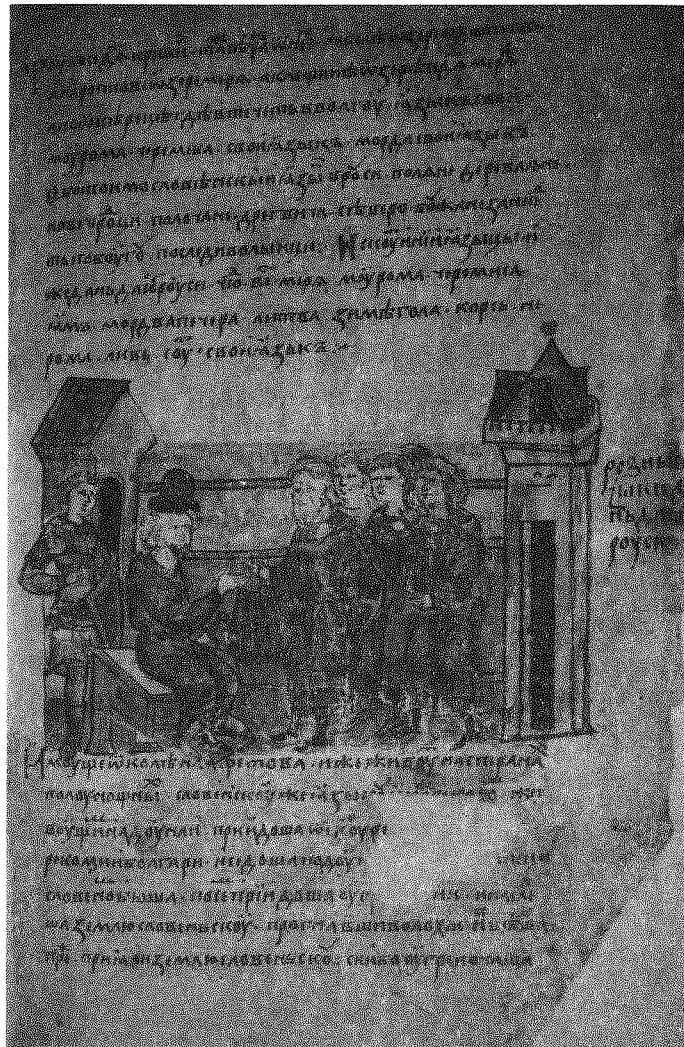
pulta dar kartą⁵⁴⁴. Galų gale 1047 m. Jaroslavas surengė lemiamą žygį į Mazoviją, ir tada Meclavas žuvo (23 pav.)⁵⁴⁵. Matyt, šiuose žygiuose dalyvavo ir Polocko kunigaikštis Briačislavas, kuris po 1021 m. taikos drauge su Jaroslavu kariavo „visas savo gyvenimo dienas“. Apskritai yra pagrindo manyti, kad į kovą su jotvingiais ir lietuviais didieji kunigaikščiai įsiveldavo tik gindami Polocko kunigaikščių interesus. Anot L. Aleksejevo, tai įvykdavo tik tai atvejais, kai Polocko kunigaikštystė jiems arba tiesiogiai priklausydavo, arba palaikydavo su jais draugiškus santykius⁵⁴⁶.

Taigi dauguma žygių, kuriuos vykdė patys Polocko kunigaikščiai, mums lieka nežinomi. Bet Polockas sugebėjo savo jėgomis išreikalauti iš Lietuvos jai gal dar Vladimiro uždėtas duokles. XI a. II pusėje Polocką valdė pats

⁵⁴⁴ Новгородская первая летопись. – P. 181; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. – P. 314–321.

⁵⁴⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 104.

⁵⁴⁶ Алексеев Л. В. Полоцкая земля... – P. 263.

24 pav. Įvairios tautos, mokančios duoklę Rusiai.
Radvilių metraščio miniatiūra (Радзивилловская
летопись. – Т. 1. – Лф. 5).

garsiausias ir galingiausias jo kunigaikštis Vseslavas (1044–1101), kuris konfliktavo su Kijevu ir, žinoma, negalėjo tikėtis jo paramos. Bet jėgų išlaikyti Lietuvą ir daugelį kitų Pabaltijo kraštų jam pakako.

XII a. pradžioje Nestoras „Senujų laikų pasakojimo“ įvade išvardijo tautas (gentis), mokėjusias Rusiai duoklę, tarp kurių yra ir lietuviai (24 pav.).

Rusios duoklininkų sąrašą jis pakartoto du kartus: 1) geografinėje pasaulio apžvalgoje kaip atskirą Rytų Europos genčių grupę („Jafeto dalyje sėdi“); 2) kaip tautų, mokančių duoklę Rusiai, sąrašą („Kitos tautos, kurios moka duoklę Rusiai“)⁵⁴⁷. Abiejuose sąrašo variantuose tautos vardijamos ta pačia tvarka (išskyrus vesius) ir lengvai skyla į tris grupes:

I – 1) čiudai (estai), 2) vesiai, 3) meriai, 4) muromai, 5) čeremisai (mariai; minimi tik II variante), 6) mordviai;

II – 7) Zavoločės čiudai (minimi tik I variante), 8) permiai (komiai), 9) pečiorai, 10) jemiai, 11) jugrai (mansiai; minimi tik I variante);

III – 12) lietuviai, 13) žiemgaliai, 14) kuršiai, 15) latgaliai (II variante – Norova, Neroma), 16) lyviai.

Pirmojoje grupėje išvardintos finų tautos buvo labai glaudžiai susijusios su Rusia ir dažniausiai tiesiogiai ribojosi su slaviškomis Rusios žemėmis. Vesių, merių ir muromų žemes besąlygiškai galime laikyti Rusios valstybės dalimi. Dar IX a. Riuriko vadovaujami normanai įsitvirtino svarbiausiose šių genčių pilyse: Beloozere (vesių), Rostove (merių) ir Murome (muromų). Ilgainiui merių žemėse susikūrusi Vladimiro–Suzdalės kunigaikštystė tapo svarbiu Rusios politiniu centru ir naujos rusų tautos branduoliu⁵⁴⁸.

Visos antrosios grupės tautos priklausė Naugardo žemei, tačiau jų priklausomybė nuo Naugardo buvo silpna. Šios gentys išsidėsto menkai apgyvendintose srityse nuo Pietų Suomijos (jemiai) iki pat Obės upės (jugrai-mansiai). Jų vardai pateikti geografiškai nuosekliai, išskyrus jemius, kurie turėtų būti sąrašo pradžioje.

Mums svarbiausia yra trečioji grupė. Kaip galima spręsti iš kitų šaltinių, tai – Polocko duoklininkų sąrašas (nėra žinių tik apie kuršių priklausomybę, be to, šiaurės latgaliai XIII a. pradžioje buvo Naugardo įtakoje). Sąrašo variantai skiriasi vienos genties pavadinimu – vietoj latgalių antrajame variante įrašyta „Neroma“. Šis etnonimas yra susilaukęs įvairiausių interpretacijų. Jis buvo siejamas su Herodoto

⁵⁴⁷ Повесть временных лет. – Ч. 1. – П. 10, 13. Pirmojo sąrašo pradžioje papildomai įrašyti rusinai, o pabaigoje – trys tautos, kurios „siekia Variagų jūrą“: lenkai, prūsai ir čiudai (pastarieji pakartotiniai).

⁵⁴⁸ Plg.: Paszkiewicz H. Początki Rusi. – P. 281–364.

25 pav. Volynės kunigaikščio Jaroslavo 1113 m. žygis prieš jotvingius. Radvilų metraščio miniatiūra (Radzivilovskaja letopis' – T. 1. – Laf. 155 v.).

minimais neurais, Neries upe, Žemaitija⁵⁴⁹ ir Narva⁵⁵⁰. Kadangi tokio etnonimo kiti šaltiniai nežino, o ir pats Neromos vardas antrajame sąrašo variante įrašytas vietoj Latgalos, jį reikia laikyti Nestoro ar jo pirmųjų perrašinėtojų klaida (galbūt, užuot įrašęs latgalius, metraštininkas iškraipytai pakartojo Muromos vardą). Pažymėtina, kad latgalių priklausomybė nuo Polocko buvo itin stipri – kaip žinoma, XIII a. pradžioje Latgaloje jau buvo rusinų valdomos Jersikos ir Kuoknės kunigaikštystės. Tad latgaliai negalėjo būti praleisti Polocko duoklininkų sąrašė.

Apskritai trečiosios grupės genčių priklausomybės nuo Rusios (Polocko) laipsnis buvo labai nevienodas. Užtenka palyginti rusinų valdomus latgalius su kuršiais, kurie gal tik epizodiškai buvo patekę į Rusios priklausomybę. Tad apie Lietuvos padėtį vien iš šio sąrašo spręsti

⁵⁴⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – P. 362 (išn. 183).

⁵⁵⁰ Карамзин Н. М. История государства Российского. – Москва, 1989. – Т. 1. – P. 50, 200; Gudavičius E. Rašytiniai šaltiniai // Lietuvių etnogenezė. – P. 174.

sunku. Žinoma, tai, kad ji betarpiškai ribojosi su Polocko valdomis, leidžia manyti, kad priklausomybės laipsnis galėjo būti nemenkas.

Sąrašas, matyt, buvo sudarytas pačioje XII a. pradžioje. Jame įrašyti jugrai, su kuriais rusinai susipažino tik 1096 m.⁵⁵¹, bet sąrašė taip pat yra ir mordviai, kurie 1103 m. sumušė Muromo kunigaikštį Jaroslavą Sviatoslavičių⁵⁵², bei žiemgaliai, 1106 m. įveikę Polocko kunigaikščius⁵⁵³ ir išsivadavę iš jų valdžios. Galbūt dar anksčiau Rusios priklausomybės nusikratė jotvingiai, kurių šiame sąrašė išvis nėra. Tiesa, tik laikinai, nes 1112–1113 m. didžiojo kunigaikščio sūnus Volynės kunigaikštis Jaroslavas Sviatopolkovičius juos vėl užvaldė (25 pav.)⁵⁵⁴. Čia, žinoma, reikia atsižvelgti ir į sąrašo neišsamumą: iš 22 žinomų Rusiai priklaususių tautų⁵⁵⁵ jame paminėtos tik 16. Be to, sąrašė praleisti sėliai, o galbūt ir nalšėnai (jei pastarųjų neapėpė lietuvių vardas⁵⁵⁶). Jotvingiai galėjo būti nepaminėti ir dėl to, kad jie priklausė Volynės kunigaikščių įtakos sferai, o sąrašo trečioji grupė apima tik Polocko valdas.

1101 m. mirus Polocko kunigaikščiui Vseslavui, Polocko kunigaikštystė buvo padalinta tarp jo sūnų. Polocko kunigaikščiu tapo Dovydas (1101–1128), Drucko – Borisas Rogvolodas, Minsko – Glebas⁵⁵⁷. Ne-trukus tarp jų prasidėjo vaidai, ir Polocko galybė ėmė smukti. Po trijų dešimtmečių (1132 m.) galutinai suskilo ir visa Kijevo Rusia. Tai Lietuvai atėrė naujas raidos galimybės. Silpnėjant Polockui, Lietuvos reikšmė augo. Vseslavo proanūkiams jau buvo lemta matyti, kaip Lietuva tampa nauja galybe.

Bene karingiausias Vseslavo įpėdinis buvo Minsko kunigaikštis Gle-

⁵⁵¹ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 167.

⁵⁵² Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 185.

⁵⁵³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – P. 186.

⁵⁵⁴ Ten pat. – P. 195; Лаврентьевская летопись. – Вып. 2. – Sklt. 290. Galbūt galima pasitikėti ir V. Tatiščevo žinia, kad jau 1102 m. Polocko kunigaikštis Borisas žygiavo prieš jotvingius.

⁵⁵⁵ Пашуто В. Т. Особенности этнической структуры древнерусского государства // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1969. – T. 6. – P. 160.

⁵⁵⁶ Sąrašo neišsamumas neleidžia daryti išvados, kad Lietuva čia suprantama plačiąja prasme (pvz., Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – P. 10; Gudavičius E. Rašytiniai šaltiniai. – P. 174).

⁵⁵⁷ Алексеев Л. В. Полоцкая земля... – P. 252–253.